

YAKIN ÇAĞ OSMANLI MEDENİYETİNDE KURUMSALLAŞMA, SOSYAL YAPI VE GÜVENLİK

Editör
PROF. DR. ZEYNEL ÖZLÜ

Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Kurumsallaşma, Sosyal Yapı ve Güvenlik

Editör

PROF. DR. ZEYNEL ÖZLÜ

Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Kurumsallaşma, Sosyal Yapı ve Güvenlik

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ - Gaziantep Üniversitesi

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Kapak ve Sayfa Tasarım: Duvar Design

Yayın Tarihi: Mart 2026

Yayıncı Sertifika No: 49837

ISBN: 978-625-8572-76-6

© **Duvar Yayınları**

853 Sokak No:13 P.10

Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel.: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
Dersaadet Telefon Rehberi Üzerinden Osmanlı'da İletişimin Kurumsallaşması..... ZEYNEL ÖZLÜ & MUSTAFA MURAT ÇAY	1-30
Tanzimat Devrinde Aşar Tatbikatı..... HARUN ŞAHİN	31-44
Osmanlı'nın Son Yüzyılında Boğazların Savunması: Mayın ve İstihkâm İnşası..... AHMET OĞUZ	45-68
Dersaadet'te İranlı Tüccar ve Esnaflar (1844): Kimlik Bilgileri, Fiziksel Tasvirler, Meslekler ve İkamet Alanları ERKAN IŞIKTAŞ	69-81
Osmanlı İmparatorluğu'nda Su Kaynaklarına Yönelik Sabotaj Girişimleri ve Güvenlik Sorunları (1895-1912)..... DOĞAN GÜN	82-92
Birinci Dünya Savaşı Sırasında İstanbul'da Sosyo-Ekonomik Durum..... LEVENT YIKICI	93-104
Osmanlı Devleti'nde Su Güvenliği: Sabotaj Girişimleri ve Koruyucu Önlemler (19–20. Yüzyıllar)..... MEHMET NURİ ŞANDA	105-116
İttihat ve Terakki İktidarında Osmanlı'nın Siyasal, Askeri ve Sosyo-Ekonomik Dönüşümü (1908-1918)..... KENAN ARSLAN	117-130

On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Eğitim Reformlarının Modern Ulus Kimliğinin İnşasındaki Kurucu Rolü.....	131-139
ONUR TÜRKÖLMEZ	
Geç Osmanlı Döneminde Çocuk Terbiyesi Tartışmaları: Bursa Mecmuası Örneği.....	140-153
RAHİME YAVUZ GERENTEPE & ALEV DURAN	
Osmanlı Askerî Modernleşmesi ve Taşra Toplumu: Ayntâb Redif Teşkilatı (1876–1908).....	154-173
BİLGEHAN PAMUK	

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu için 'Yakın Çağ', köklü bir dönüşüm ve sancılı bir modernleşme evresini temsil etmektedir. Bu devir, durağanlığın aksine kurumsal adaptasyon, yapısal yeniden inşa ve küresel değişimin getirdiği karmaşık meydan okumalara karşı verilen stratejik yanıtlarla karakterize edilmektedir. “*Yakın Çağ Osmanlı Medeniyetinde Kurumsallaşma, Sosyal Yapı ve Güvenlik*” başlıklı bu eser, imparatorluğun bu çok katmanlı dönüşümünü aydınlatan özgün araştırmaları bir araya getirerek literatüre kapsamlı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Zeynel Özlü ve Mustafa Murat Çay tarafından hazırlanan birinci bölümde, Dersaadet Telefon Rehberi verileri üzerinden Osmanlı İmparatorluğu’nda modern iletişimin kurumsallaşma süreci ve bu teknolojik dönüşümün toplumsal hayata yansımaları ele alınmaktadır.

Harun Şahin tarafından hazırlanan ikinci bölümde, Tanzimat devriyle birlikte Osmanlı vergi sisteminde giderek merkezileşen aşar tatbikatının işleyişi, uygulama safhaları ve devlet-reaya ilişkisindeki iktisadi etkileri incelenmektedir.

Ahmet Oğuz tarafından hazırlanan üçüncü bölümde, Osmanlı’nın son yüzyılında Boğazların stratejik savunması kapsamında inşa edilen istihkâmlar ve deniz savunmasında kritik bir rol oynayan mayın hatlarının askeri ve siyasi önemi analiz edilmektedir.

Erkan Işıktaş tarafından hazırlanan dördüncü bölümde, 1844 tarihli veriler ışığında Dersaadet’te faaliyet gösteren İranlı tüccar ve esnafın kimlik bilgileri, fiziksel tasvirleri, mesleki dağılımları ve İstanbul’un kentsel dokusundaki ikamet alanları detaylandırılmaktadır.

Doğan Gün tarafından hazırlanan beşinci bölümde; 1895-1912 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda su kaynaklarına yönelik gerçekleştirilen sabotaj girişimleri, bu olayların yarattığı güvenlik zafiyetleri ve devletin aldığı tedbirler ele alınmaktadır.

Levent Yıkıcı tarafından hazırlanan altıncı bölümde, Birinci Dünya Savaşı’nın ağır şartları altında payitaht İstanbul’da değişen sosyoekonomik dengeler, halkın günlük yaşamındaki zorluklar ve savaş ekonomisinin toplumsal yansımaları değerlendirilmektedir.

Mehmet Nuri Şanda tarafından hazırlanan yedinci bölümde, 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde su güvenliği meselesi, kritik su havzalarına yönelik sabotaj tehditleri ve bu hayati kaynakları korumak adına geliştirilen stratejik önlemler incelenmektedir.

Kenan Arslan tarafından hazırlanan sekizinci bölümde, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde (1908-1918) Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yapısında, askeri teşkilatında ve sosyoekonomik düzeninde meydana gelen köklü dönüşümler analiz edilmektedir.

Onur Türkölmez tarafından hazırlanan dokuzuncu bölümde, 19. yüzyıl Osmanlı eğitim reformlarının sadece kurumsal bir değişim olmadığı, aynı zamanda modern ulus kimliğinin inşasında nasıl kurucu bir rol üstlendiği üzerinde durulmaktadır.

Rahime Yavuz Gerentepe ve Alev Duran tarafından hazırlanan onuncu bölümde, Yakın Çağ Osmanlı döneminde çocuk terbiyesi ve eğitimi üzerine yürütülen tartışmalar, Bursa Mecmuası örneği üzerinden dönemin pedagojik yaklaşımı ve toplumsal beklentileri çerçevesinde deşifre edilmektedir.

Bilgehan Pamuk tarafından hazırlanan on birinci bölümde, 19. yüzyıl Osmanlı askerî modernleşme hamlelerinin taşradaki izdüşümleri Aynîtab Redif Teşkilatı örneği üzerinden incelenirken, askerî reformların yalnızca kurumsal bir değişimle sınırlı kalmayıp taşra toplumunun sosyal yapısı ve devletle olan ilişkileri üzerindeki dönüştürücü etkileri analiz edilmektedir.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki kurumsallaşma, modernleşme ve güvenlik stratejilerini çok boyutlu bir perspektifle ele almaktadır. Kitapta, Dersaadet Telefon Rehberi üzerinden iletişimin teknolojik dönüşümünden Tanzimat devri aşar tatbikatına, Boğazların savunma ve mayın stratejilerinden 1844 İstanbul'daki İranlı tüccarların sosyoekonomik profillerine kadar geniş bir tematik yelpaze sunulmaktadır. Özellikle su kaynaklarına yönelik sabotaj girişimleri ve su güvenliği gibi özgün konuların yanı sıra; Birinci Dünya Savaşı İstanbul'u, İttihat ve Terakki dönemi dönüşümleri, eğitim reformlarının ulus kimliği inşasındaki rolü ve Bursa Mecmuası ekseninde şekillenen çocuk terbiyesi tartışmaları, imparatorluğun yıkılış sürecindeki toplumsal ve idari dokuyu ayrıntılarıyla gözler önüne sermektedir.

Bu eserin hayata geçirilmesinde emeği geçen kıymetli akademisyenlere, titiz araştırmaları ve ilmi adanmışlıkları için kalbi şükranlarımı sunarım. Geç Osmanlı dönemi çalışmalarına yeni pencereler açacağına inandığım bu kitabın; araştırmacılar, öğrenciler ve Osmanlı medeniyetinin derinliklerini anlamaya çalışan tüm okurlar için nitelikli bir temel başvuru kaynağı olmasını temenni ediyorum.

Keyifli okumalar dileğiyle...

Editör

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ

Gaziantep Üniversitesi

1. BÖLÜM

DERSAADET TELEFON REHBERİ ÜZERİNDEN OSMANLI'DA İLETİŞİMİN KURUMSALLAŞMASI

Zeynel ÖZLÜ*

Mustafa Murat ÇAY**

GİRİŞ

Osmanlı modernleşmesi, idari ve hukuki reformların yanı sıra iletişim teknolojileriyle de şekillenmiştir. Dersaadet Telefon Rehberi, iletişimin devlet tarafından nasıl düzenlendiğini ve kurumsallaştırıldığını gösteren önemli bir belgedir. Osmanlı modernleşmesi literatürü, uzun yıllar boyunca askerî reformlar, idari yeniden yapılanma ve hukuk alanındaki dönüşümler üzerinden şekillenmiştir. Bu yaklaşım, modernleşmeyi büyük ölçüde üst düzey siyasal kararlar ve kurumsal reformlarla sınırlı bir süreç olarak ele alma eğilimindedir. Ancak modern devletin oluşumu yalnızca hukuki ve idari düzenlemelerle değil aynı zamanda bu düzenlemelerin uygulanmasını mümkün kılan teknik altyapılarla da yakından ilişkilidir. Bu noktada iletişim teknolojileri, modernleşmenin görünmez fakat belirleyici unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Telgrafın Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşması, merkez ile taşra arasındaki mesafeyi fiilen ortadan kaldırarak devletin denetim kapasitesini artırmıştır. Bununla birlikte telgrafın sağladığı bu siyasal ve askerî avantajlar, 20. yüzyılın başlarında yerini telefon gibi daha farklı bir iletişim formuna bırakmaya başlamıştır. Telefon, telgraftan farklı olarak yalnızca mesaj iletimini

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Orcid: 0000-0003-2499-4815
zeynelozlu@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi, Orcid: 0000-0001-9896-7807
mmuratcay@gantep.edu.tr

hızlandırmakla kalmamış aynı zamanda iletişimin yapısını, kullanım biçimini ve kurumsal çerçevesini dönüştürmüştür. Bu dönüşümün en somut belgelerinden biri olan Dersaadet Telefon Rehberi, Osmanlı'da telefon sisteminin nasıl organize edildiğini, kimler tarafından kullanıldığını ve hangi kurallara tabi olduğunu ortaya koymaktadır. Rehber, ilk bakışta bir abone listesi gibi görünse de daha yakından incelendiğinde iletişimin devlet tarafından nasıl düzenlendiğini ve kontrol altına alındığını gösteren bir yönetim aracına dönüşmektedir. Nitekim İstanbul'da mevcut olan telefon şebekesi, Hükümet tarafından 1 Mart 1331 tarihinden idare olunmaya başlanmış, daha önceleri karşılaşılan birtakım sorunlar ve eksiklerin izalesi için ciddi tedbirler alınmıştır.

Dönemin Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti Umur-ı Telgraf ve Telefon İdare Meclisi (Meclis-i İdare) şu üyelerden oluşmuştur:

Reis: Fuad Bey Efendi (Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti Umur-ı Telgraf ve Telefon Müdürü)

Aza: Hamdi Bey Efendi (Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti Heyet-i Teftişîye Müdürü)

Aza: Galip Bey Efendi (Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti Özel Kalem (Kalem-i Mahsus) Müdürü)

Aza ve Genel Müdür: Ahmed Fahri Bey (Telefon Rehberi, 1917: 2).

Bu çalışma, Dersaadet Telefon Rehberi'ni teknik bir belge olmaktan ziyade bir iktidar ve düzenleme metni olarak ele almaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı'da telefon sisteminin iletişimi nasıl kurumsallaştırdığı ve bu sürecin modern devletin oluşumuna hangi katkıları sağladığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın ana kaynaklarını Dersaadet Telefon Rehberi, Telefon Mukavelename metni ve Telefon Talimatnamesi oluşturmaktadır. Bu metinler, Osmanlı'da telefon sisteminin kurumsal çerçevesini anlamak açısından birincil kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda Telefon Rehberi'nin organizasyon biçimi, sınıflandırma sistemi ve hiyerarşik yapısı; kullanılan terminoloji ve normatif ifadeler, devlet-abone ilişkisi ve düzenleyici hükümler; denetim ve kontrol mekanizmaları şeklinde çok katmanlı bir analiz yapılmaya çalışılmış ve böylece telefon sisteminin yalnızca teknik değil aynı zamanda kurumsal ve siyasal boyutlarının da ortaya konulması amaçlanmıştır.

İLETİŞİM, İKTİDAR VE BÜROKRATİK RASYONALİZASYON

İletişim teknolojilerinin siyasal yapılar üzerindeki etkisi, özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren sosyal bilimlerin önemli tartışma alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu çerçevede telgraf, mekânsal engelleri ortadan kaldıran bir teknoloji

olarak merkezî devletin çevre üzerindeki kontrolünü artırmıştır. Ancak telefonun işlevi, telgraftan farklı olarak yalnızca mekânsal değil örgütsel bir dönüşüm meydana getirmiştir. Telefon, iletişimi hızlandırmanın ötesinde, onu standartlaştıran ve denetlenebilir hâle getiren bir araç olma özelliğini taşımaktadır.

İletişim teknolojilerinin tarihsel gelişimi, modern devletin ve modern toplumun oluşum süreçleriyle doğrudan bağlantılıdır. 20. yüzyılın belirleyici olgularından biri olan kitle iletişim araçları, yalnızca teknik yenilikler olarak değil toplumsal örgütlenmenin dönüşümünü mümkün kılan yapısal araçlar olarak değerlendirilebilir. Nitekim Aziz'e göre kitle iletişim araçlarının toplumsallaşma sürecindeki rolü, bireyler arası iletişim biçimlerinin kitlesel iletişim formlarına evrilmesiyle birlikte düşünülmektedir (Aziz, 1982: 20).

Sanayi öncesi toplumlarda iletişim esasen yüz yüze, sözlü ve kişilerarası bir nitelik taşımıştır. Toplumsal ölçeğin genişlemesi, kentleşme ve teknolojik gelişmeler bu modeli dönüştürmüştür; iletişim bireyler arası olmaktan çıkarak topluluklara, kitlelere ve geniş yığınlara yönelmiştir (Aziz, 1982: 36). Ancak bu dönüşüm doğrusal bir kopuşu değil karmaşık bir geçişi ifade etmiş, telefon da bu geçiş alanında konumlandırılmıştır. Telgraf gibi devlet merkezli bir araç ile radyo gibi kitlesel yayın yapan bir araç arasında, yarı-özel ama kamusal altyapıya dayalı bir iletişim formu üretmiştir. Bu dönüşümü daha geniş bir uygarlık perspektifi içinde değerlendirmek mümkündür. Boorstin modern uygarlığın yükselişini, elektrik, telgraf, buhar makinesi ve matbaa gibi teknik buluşların oluşturduğu altyapıya bağlamaktadır (Boorstin, 1994: 616). Bu bağlamda telefon, elektrik çağının mantıksal uzantısıdır. Elektrik dalgalarının sese dönüştürülmesi, mekânı aşan bir iletme deneyimi üretmiş ve böylece zaman ile mesafe arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamıştır.

Harold Innis'in iletişim kuramı bu noktada oldukça açıklayıcı olmaktadır. Innis'e göre iletişim araçları, imparatorlukların mekânsal ve zamansal örgütlenmesini belirlemiştir (Innis, 2006: 263–264). Telgraf mekânı daraltmış; telefon ise mekânı yalnızca daraltmakla kalmamış, örgütsel koordinasyonu anlık hâle getirmiştir. Bu nedenle telefon, modern bürokrasinin ve ticari kapitalizmin hız rejimiyle uyumlu bir araç olmuştur. Innis'in belirttiği gibi telefon ekonomik anlamda en güçlü modern medya araçlarından biri hâline gelmiş ve zamanla diğer medya türlerinin toplam ekonomik hacmine yaklaşan bir kapasiteye ulaşmıştır (Innis, 2006, s. 263–264).

Teknik tarih perspektifinden bakıldığında telefonun icadı, uzun bir deneysel sürecin ürünüdür. 19. yüzyıl boyunca elektrikli telgrafın geliştirilmesi, sesin

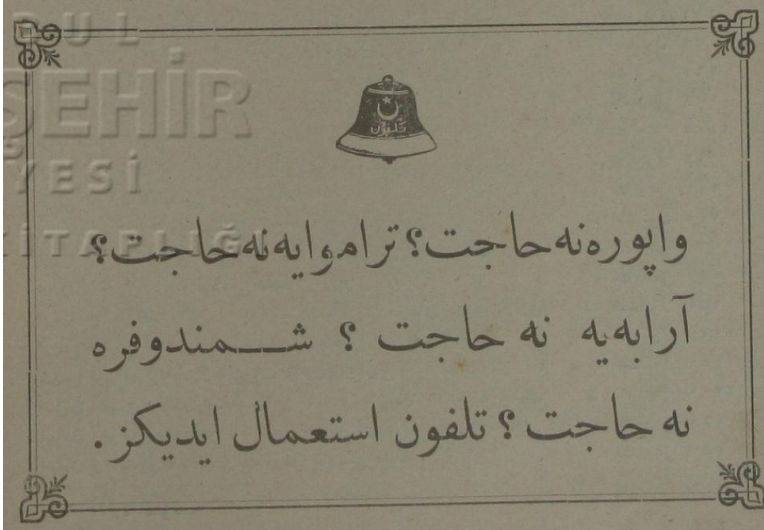
iletimi üzerine yapılan araştırmaları teşvik etmiştir. Bourseul, Meucci ve Philipp Reis'in çalışmaları erken dönem deneysel girişimler olarak kaydedilirken ilk kullanışlı telefon ahizesinin geliştirilmesi Alexander Graham Bell'e atfedilir (Bender, 1997:44). Bell'in sağırlar üzerine yaptığı çalışmalar, ses titreşimlerinin elektrik akımına dnştrlebilediğini göstermiştir. Bu gelişme, sözlü iletişimin teknik bir altyapıya bağlanması mümkün kılmıştır. Telefonun ortaya çıkışı yalnızca bir teknik icat olarak değil modernliğin bir eşiği olarak değerlendirilebilir. Zira McCormack'ın ifadesiyle bir telefon rehberi aracılığıyla dünyaya giriş yapmak mümkündür (McCormack, 2001: 118). Bu ifade, telefonun bireysel iletişimi küresel bir ağa bağlama kapasitesini simgesel biçimde yansıtmaktadır. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, telefonun klasik kitle iletişim araçlarından farklı bir yapı sergilemesidir. Radyo ve gazete tek yönlü yayım mantığına dayanırken telefon çift yönlü, eşzamanlı ve özel görünümlü bir iletişim üretmektedir. Ancak bu özel iletişim, kamusal bir altyapıya bağlıdır. Dolayısıyla telefon, modern devletin teknik egemenliğini özel alan içine taşıyan bir araçtır. Bu yönüyle telefon, yalnızca bir iletişim teknolojisini olmakla kalmamış aynı zamanda erişim, kimlik ve denetim rejimlerinin keşişim noktasında duran bir kurumsal mekanizma olmuştur.

Resim 1: Klasik Telefon Cihazı (Bender, 1997: 45).

Osmanlı bağlamında değerlendirildiğinde bu durum daha da belirginleşmektedir. Telgrafın 19. yüzyıl ortalarında imparatorluk coğrafyasına yayılması (Eyice, 1984: 62), merkezî otoritenin taşra üzerindeki denetimini güçlendirmiştir. Telefon ise 20. yüzyıl başında İstanbul merkezli bir kent içi ağ olarak ortaya çıkmış; bürokratik koordinasyonu, ticari iletişimi ve idari denetimi yeni bir düzleme taşımıştır. Sonuç olarak telefonun sadece teknik bir yenilik olmadığını, modernleşme, bürokratik rasyonalizasyon ve ekonomik metalaşma süreçlerinin kesişiminde yer alan bir iletişim rejimi olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu rejimin Osmanlı bağlamında nasıl kurumsallaştırıldığı konusunda özellikle Dersaadet Telefon Rehberi'nin son derece aydınlatıcı olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Resim 2: Telefon Kullanılmasını Teşvik Eden Bir İlan¹.

TELGRAFTAN TELEFONA: KÜRESEL TEKNİK MODERNLEŞME VE OSMANLI'YA TRANSFER

Modern iletişim teknolojilerinin gelişimi, 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan elektrik temelli yeniliklerle doğrudan ilişkili olmuştur. Telgraf, elektrik akımının sembolik işaretlere dönüştürülmesi yoluyla uzak mesafeler arasında yazılı mesaj iletimini mümkün kılmış; böylece devletlerin idari kapasitesini köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu gelişme, siyasal mekânın yeniden örgütlenmesi

¹ “Vapura ne hacet? Tramvaya ne hacet? Arabaya ne hacet? Şimendifere ne hacet? Telefon istimal ediniz (Telefon Rehberi, 1917, s. 50).

anlamına da gelmiştir. Telgraf, merkez ile taşra arasındaki zaman farkını daraltmış; karar alma süreçlerini hızlandırmış ve askerî-bürokratik koordinasyonu güçlendirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda telgrafın kuruluş süreci de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Kırım Savaşı sırasında Edirne- Şumnu hattının kurulmasıyla başlayan süreç, kısa sürede İstanbul merkezli bir telgraf şebekesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Eyice, 1984: 62). Fransız mühendislerin katkısıyla gerçekleştirilen ilk hatlar, imparatorluğun Avrupa ile entegrasyonunu teknik düzlemde hızlandırmıştır. Bu gelişme, Osmanlı modernleşmesinin yalnızca hukuki ve idari reformlardan ibaret olmadığını; teknik altyapı yatırımlarıyla da desteklendiğini göstermektedir.

Telgrafın sağladığı bu dönüşüm, sesin iletilmesine yönelik deneysel çalışmaların da önünü açmıştır. 19. yüzyıl boyunca farklı mucitler, ses titreşimlerinin elektrik akımına dönüştürülmesi üzerine çalışmalar yürütmüştür. Ancak ilk kullanışlı ve ticari olarak uygulanabilir telefon sisteminin geliştirilmesi Alexander Graham Bell tarafından gerçekleştirilmiştir (Bender, 1997: 44). Bell'in sağır ve dilsizler üzerine yaptığı çalışmalar, ses titreşimlerinin elektrik sinyallerine dönüştürülebileceğini ortaya koymuş ve 1876'da ilk başarılı telefon deneyi gerçekleştirilmiştir.

Telefonun icadı, mekânın aşılması bakımından telgrafla benzer bir işlev görse de ilettiği içerik bakımından farklı bir nitelik taşımaktadır. Telgraf yazılı ve kodlanmış mesajları iletirken telefon sözlü iletişimi doğrudan aktarmaktadır. Bu durum, iletişimin biçimini ve toplumsal algısını değiştirmiştir. Telgraf resmî, arşivlenebilir ve gecikmeli bir iletişim üretmiş, telefon ise anlık, eşzamanlı ve daha doğal bir konuşma deneyimi sunmuştur. Bu nedenle telefon, modernliğin hız rejimiyle daha uyumlu bir araç olarak değerlendirilmiştir.

20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde telefon, ekonomik ve kurumsal bir sektör hâline gelmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru dünya genelinde milyonlarca aboneye ulaşan telefon şebekeleri, küresel ölçekte bir iletişim ağı oluşturmuştur (Kaiser, 1960: 247). Bu yaygınlaşma, telefonun bireysel kullanımın ötesinde ekonomik ve bürokratik işleyişin temel araçlarından biri hâline geldiğini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda telefonun yaygınlaşması, telgrafın aksine daha geç bir dönemde ve sınırlı coğrafi kapsamda gerçekleşmiştir. İstanbul merkezli telefon şebekesi, özellikle Beyoğlu, Kadıköy ve Erenköy gibi bölgelerde yoğunlaşmış; kent içi bürokratik ve ticari iletişimi hızlandırmayı hedeflemiştir. Bu durum, telefonun başlangıçta imparatorluk genelinden ziyade metropol ölçeğinde işlev gördüğünü göstermektedir. Ancak telefonun Osmanlı'daki

serüveni yalnızca teknik bir transfer süreci değildir. Bu teknoloji, imtiyaz sözleşmeleri, şirket-devlet ilişkileri ve mali düzenlemeler yoluyla kurumsallaştırılmıştır. Nitekim İstanbul Telefon Şirketi ile hükümet arasında yürütülen müzakereler, devletin bu yeni iletişim aracını yalnızca serbest piyasa mantığına bırakmadığını; aksine denetim ve gelir paylaşımı çerçevesinde düzenlemek istediğini göstermektedir (Şimşir, 1990: 325–326, 444).

Bu noktada teknik modernleşmenin siyasal ekonomi boyutu belirginleşmektedir. Telefon altyapısının kurulması, direklerin dikilmesi, kabloların döşenmesi ve santrallerin işletilmesi gibi süreçler, kent mekânının fiziksel dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Böylece telefon, şehir dokusunu, mülkiyet ilişkilerini ve kamusal alanın sınırlarını da etkilemiştir.

Modern iletişim teknolojilerinin üçüncü temel unsuru olan kanal kavramı da burada önem kazanır. İletişimin gerçekleşebilmesi için yalnızca mesaj ve gönderici yeterli değildir; iletim kanalı belirleyici bir unsurdur (Bilen ve Yasa, 2014: 16). Telefon, bu kanalın kamusal altyapıya dayalı ama özel kullanım biçiminde örgütlenmiş bir örneğini oluşturmaktadır. Bu ikili yapı, telefonun hem bireysel hem kurumsal hem de siyasal düzeyde farklı anlamlar kazanmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak telgraftan telefona geçiş, yalnızca teknik bir evrim olarak ele alınmamakta, iletişimin doğasının dönüşümü şeklinde değerlendirilmektedir. Telgrafın sembolik kodlarına dayalı yazılı iletişimi, telefonun ses temelli anlık iletişimiyle yer değiştirmiş; bu değişim modern bürokrasinin, ticari kapitalizmin ve kent yaşamının örgütlenişini yeniden biçimlendirmiştir. Osmanlı bağlamında bu süreç, şirket imtiyazları ve hukuki düzenlemeler yoluyla özgün bir kurumsallaşma modeli üretmiştir.

İMTİYAZ, ŞİRKET VE DEVLET: TELEFONUN SİYASAL EKONOMİSİ

Telefonun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kurumsallaşma süreci, teknik bir yeniliğin ötesinde, devlet ile özel şirket arasındaki imtiyaz ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir. 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başı Osmanlı iktisadi yapısı dikkate alındığında, altyapı yatırımlarının önemli bir kısmının yabancı veya yarı-yabancı sermayeli şirketler aracılığıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. Demiryolları, limanlar, su ve elektrik işletmeleri gibi alanlarda olduğu gibi telefon hizmeti de imtiyaz sözleşmeleri üzerinden yürütülmüştür.

Bu çerçevede İstanbul Telefon Şirketi ile Osmanlı hükümeti arasındaki müzakereler, yalnızca teknik işletme koşullarını ele almamış aynı zamanda gelir paylaşımı, devlet hissesi ve hukuki statü gibi meseleleri de kapsamıştır.

Şehremaneti Şirketler Komiserliği tarafından yapılan yazışmalarda, hükümete ait olduğu belirtilen hisse paylarının ödenmesi ve hasılat bildirimlerinin yapılması talep edilmiştir. Buna karşılık şirket, mütareke sonrası dönemde hükümetle yapılan anlaşmaların geçerli olduğunu ve hisse taleplerinin hukuki dayanağının bulunmadığını ileri sürmüştür (Şimşir, 1990: 325–326). Bu tartışma, telefon işletmesinin salt ticari bir faaliyet olmadığını; devletin doğrudan mali çıkarlarının söz konusu olduğu bir alan olduğunu göstermektedir.

Mütareke sonrası dönemde şirket ile hükümet arasında imzalanan itilâfnâme ve bu metnin Lozan bağlamında da gündeme gelmesi (Şimşir, 1990: 444), telefonun diplomatik boyutunu da ortaya koymaktadır. Altyapı imtiyazlarının uluslararası ilişkiler çerçevesinde tartışılması, telefonun egemenlik ve mali kontrol meselesi olduğunu göstermektedir. Bu durum, geç Osmanlı döneminde teknik modernleşmenin siyasal ekonomiyle nasıl iç içe geçtiğinin açık bir örneğidir.

Osmanlı bağlamında dikkat çekici olan husus, telefonun telgraf gibi doğrudan devlet işletmesi şeklinde değil, imtiyazlı şirket modeli üzerinden yürütülmesidir. Telgraf, merkezî devletin bürokratik aygıtının bir parçası olarak örgütlenmişken telefon başlangıçta yarı-özel bir işletme modeli içinde gelişmiştir. Bu fark, iki iletişim teknolojisinin siyasal konumunu da ayırt etmektedir. Telgraf askerî ve idari koordinasyon aracı olarak devletin içsel mekanizmasına entegre olmuş; telefon ise kentli ticaret burjuvazisinin ve bürokratik elitin kullanımına açık, ancak kamusal altyapıya bağlı bir hizmet olarak şekillenmiştir.

Bu imtiyaz modeli, ilerleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde analiz edilecek olan Mukavelename ve talimatname hükümleriyle kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Sözleşme metinleri, devlet ile abone arasındaki ilişkiyi doğrudan düzenlemekte; mülkiyet, sorumluluk, ödeme ve denetim hükümleriyle telefonun hukuki statüsünü tanımlamaktadır.

Dolayısıyla Osmanlı’da telefonun kurumsallaşması, üçlü bir yapı içinde gerçekleşmiştir (Telefon Rehberi, 1917):

1. Şirket-devlet müzakereleri
2. Hukuki sözleşme rejimi
3. Abonelik temelli ekonomik model

Bu yapı, erken dönem abonelik kapitalizminin ve kamu hizmeti hukukunun özgün bir kesişim noktasını temsil etmektedir. Telefonun siyasal ekonomisi, teknik altyapının ötesinde, egemenlik, maliyet ve denetim ilişkilerinin yeniden yapılandırılması anlamına gelmiştir.

DERSAADET TELEFON REHBERİ’NİN YAPISAL MANTIĞI VE HUKUKİ ÇERÇEVDE İLETİŞİMİN DEVLETLEŞTİRİLMESİ

Telefon İdaresi’nin yapmış olduğu açıklamaya göre; Telefon Rehberi’nin dördüncü baskısında resmî dairelere ait müstakil bir sütun açılmasının, pek çok kolaylığı sağlamış olduğu tespit edilmiş ve bu yüzden bu usulün daha geniş bir alana yayılması istenmiştir. Bunun için meslek itibariyle de yeni sütunlar açılmasına karar verilmiş ve isteyen abonelerin bu sütunlara dahil edileceği duyurulmuştur (Telefon Rehberi, 1917: 3).

“İlan” başlığı altında verilen bilgiler sistematik bir yapının en kısa zamanda oluşturulmasına yönelik ciddi çalışmalara işaret etmektedir. Bu nedenle abonelerin de bu sisteme hızlıca uyum sağlamaları için gerekli temel bilgiler İdare tarafından verilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 4).

“İhtar” başlığı altında verilen bilgilere göre ise telefon görüşmelerinde temel kurallardan biri, aranacak numaranın bağlı bulunduğu veya rehberde belirtilen santral adının, operatöre numara ile birlikte ve hatta numaradan önce bildirilmesidir. Bu nedenle aboneler, telefon numaralarını ilişki içinde oldukları kişilere bildirirken mutlaka numara ile birlikte o numaranın bağlı olduğu santral adını da söylemeleri ve yazmaları konusunda uyarılmıştır. Telefon idaresinin numarası yalnızca “1” olmadığı; doğru ifadenin “İstanbul 1” olduğu belirtilmiş, bu şekilde belirtilmezse, söz konusu numaranın Kadıköy’e mi, Beyoğlu’na mı veya diğer küçük merkezlere mi bağlı olduğu anlaşılamayacağından iletişimde aksaklıklara yol açacağı ve hiçbir şekilde hız sağlamayacağı vurgulanmıştır (Telefon Rehberi, 1917: 4). Bu ifade, iletişimin mekânsal ve kurumsal bir yapı içinde anlam kazandığını göstermektedir. Numara, yalnızca kişisel bir kimlik olarak tanımlanmamış aynı zamanda coğrafi ve idari bir kodlama olarak da kabul edilmiştir. İkinci olarak İdare’nin gerekli gördüğünde telefon numaralarını değiştirebileceği hatırlatılmış, abonelerin telefon numaralarını yazışmalarında ve ticari belgelerinde bastırmamalarının kendi yararlarına olacağı, aksi takdirde numara değiştiğinde belgelerde yanlış numara kalacağı belirtilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 4). İdare’nin uyarısına göre; buna engel olmak için yalnızca “Telefon” ibaresi basılmalı; numara ve merkez adı boş bırakılmalı ve gerektiğinde kalem veya hazır bir kaşe ile doldurulmalıdır. İdare, özellikle bu uyarının dikkatle kabul edilmesi ve gereğine uygun hareket edilmesinin abonelerin menfaatine olacağını tekraren hatırlatmıştır.

Bu “İhtar” metni yüzeyde teknik bir kullanım kuralı gibi görünmekle birlikte derin yapıda iletişimin mekânsal kodlanması, merkezî denetim yetkisi ve ekonomik- bürokratik rasyonalizasyon olmak üzere üç önemli kurumsal

düzenleme ortaya koymuştur. İletişimin mekânsal kodlanmasında numaranın tek başına değil santral adı ile birlikte kullanılması zorunludur. Bu, telefon numarasının santral adı ve asıl numara olarak iki bileşenli olduğunu göstermektedir. Zira bu tür uygulama, erken dönem telefon sisteminde alan kodunun öncülü sayılabilir. Merkezî denetim yetkisinin varlığına ilk işaret ise İdare'nin numarayı değiştirme yetkisine yapılan vurgudur. Bu da numaranın mülkiyetinin aboneye değil İdareye ait olduğunu ve özellikle de iletişim kimliğinin devlet tarafından tahsis edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda telefon numarasının bir kişisel hak olmadığı, geri alınabilir bir tahsis olduğu ifade edilebilir. Ticari evraklarda numara bastırılmaması tavsiyesi, teknik bir öneriden ziyade bürokratik düzenleme mantığını yansıtmıştır. Bu durum, iletişimin sabit olmaktan ziyade değişken bir idari unsur olduğunu, kurumsal kontrolün esnek tutulduğunu ve nihayet abonenin sisteme bağımlı olduğunu göstermektedir.

Yukarıda verilen bilgiler çerçevesinde Dersaadet Telefon Rehberinin, iletişimi belirli bir sistematik içinde düzenleyen bir metin olduğu anlaşılabilmektedir. Bu sistemin en temel unsuru, abonelerin numaralandırılmasıdır (Telefon Rehberi, 1917). Her abonenin belirli bir numara ile tanımlanması, iletişimin bireysel kimliklerden bağımsız bir yapıya dönüştürülmüş olduğunu iletişimin kişisel ilişkilerden çıkarak kurumsal bir çerçeveye oturtulduğunu göstermektedir. Nitekim 20. Yüzyıl Osmanlı toplumunda; iletişim artık isim üzerinden değil numara üzerinden kurulmuş ve bu çerçevede iletişim, sistematik bir hâle getirilmiştir. Aynı zamanda kontrol edilebilir bir forma dönüştürülmüş olan iletişim, numaralandırma sistemi ile anonim bir özelliğe kavuşturulmuştur. Bu anonimlik, bireysel ilişkilerin yerini bürokratik ilişkilerin almasına neden olmuştur Böylece iletişim, sadece kişisel bir etkileşim olmakla kalmamış, kurumsal bir prosedüre de eklenmiştir (Telefon Rehberi, 1917). İdare ayrıca muhtemel hataların olabileceğini de ifade etmiş ve abonelerden isim, adres, iş ve telefon numaralarında görecekları hataları derhal idareye bildirmelerini önemle rica etmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 4).

Dersaadet Telefon Rehberi ile birlikte değerlendirildiğinde Mukavelename metni, devlet ile abone arasındaki ilişkinin sınırlarını belirleyen ve iletişimi doğrudan idari kontrol altına alan düzenleyici bir çerçeve sunmaktadır (Telefon Rehberi, 1917). Bu vasıf, Osmanlı'da telefon sisteminin teknolojik bir yenilik olmasının yanı sıra hukuki bir yapı içerisinde kurumsallaştırılmış olduğunun bir göstergesidir.

Mukavelename hükümleri incelendiğinde, telefon hizmetinin klasik anlamda bir hizmet olmaktan ziyade devlet tarafından sıkı biçimde denetlenen bir altyapı olduğu görülmektedir. Özellikle abonenin yükümlülüklerini belirleyen maddeler,

iletişim araçlarının kullanımının düzenlenmiş bir imtiyaz olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Mukavelenin ilgili maddelerinde, abonenin İdare talimatnamesi hükümlerine karşı yükümlü olduğu açıkça ifade edilmiştir:

“Madde 4: Abone, bir nüshası kendisine verilmiş olan beşinci telefon rehberinde münderiç idare talimatnamesi ahkmına uymaya mecburdur. İşbu talimatnamenin zıddına hareket edildiğinde idare aboneye malumat verdikten sonra derhal Mukavelenameyi feshe, telefonu kesmeye ve makineyi geri almaya ve icap ederse abone aleyhine dava açmak hakkını haiz olacağı gibi vade nihayetine kadar abonman bedelini tahsil edecektir”(Telefon Rehberi, 1917: 6).

Bu ifade, iletişimin sorumluluk doğuran bir faaliyet olarak tanımlandığını göstermektedir. Benzer şekilde Mukavelename metninde yer alan bir diğer hüküm şöyledir:

“Madde 6: Abone abonman bedelini veyahut işbu Mukavelenamede kararlaştırılmış olup ödemeye mecbur bulunduğu diğer borçlarını ödemezse idare işbu Mukavelenamenin diğer şartlarına halel gelmeksizin ve aboneye malumat vermeksizin telefonu kesmek ve telefon makinesini almak hakkını muhafaza eder” (Telefon Rehberi, 1917: 6).

Bu hüküm, iletişim altyapısının nihai kontrolünün devlete ait olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre; abone, sistemin pasif bir kullanıcısı konumunda olup iletişim altyapısı üzerinde herhangi bir tasarruf hakkına sahip değildir. Bu bağlamda Mukavelename, iletişimi; bireysel kullanım alanından çıkaran, hukuki ykmllklere bağlayan, devletin mutlak kontrolüne yerleştiren bir düzenleme metni olarak değerlendirilebilir.

MUKAVELENAMENİN MADDELERİ

Birinci Madde üç temel hukuki ilişki kurmaktadır. Telefon hattının kurulması ve teknik işlemlerin tamamlanması yalnızca İdarenin yetkisindedir ki bu durum altyapının özel değil kamusal kontrol altında olduğunu göstermektedir. Zira telefon sistemi bir serbest piyasa hizmeti olarak değerlendirilmemiş ve idari tekele alınmıştır. Abonenin kendi mlk üzerinde direk, kablo, izolatör (fincan) ve hat kurulmasına izin vermesi zorunlu kılınmıştır. Bu hüküm, özel mülkiyet üzerinde kamusal müdahale yetkisini göstermektedir. Devlet, iletişim altyapısı için özel mülkiyete girme hakkını sözleşme yoluyla güvence altına almıştır. Tesisata engel durum ortaya çıktığında İdarenin yazılı bildirim yaptıktan sonra aboneliği derhal feshedebilmesi hakkı karşısında abonenin talep hakkı sadece

abonelik bedeli, fazla görüşme ücreti ile sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla sözleşme, bu haliyle İdare lehine tek taraflı üstünlük içermiştir. Birinci Madde, bir bütün olarak telefon sisteminin teknik alt yapı, hukuki sözleşme ve mülkiyet müdahalesi üzerinden inşa edildiğini göstermektedir. Özellikle de dönem itibariyle mülkiyet boyutu dikkat çekicidir. Çünkü abone kendi arazisinde devletin hat kurmasına izin vermek zorundadır. Bu, klasik Osmanlı mülkiyet anlayışından farklı olarak modern kamu yararı ilkesine dayalı müdahaledir. Bu yönüyle Birinci Madde, telgraftan farklı olarak telefonun fiziksel altyapı gerektiren, mekânsal müdahale içeren, sürekli bakım gerektiren bir sistem olduğunu göstermiştir. Bu bakımdan telefonun yalnızca mesaj ileten bir araç değil kent mekânını yeniden düzenleyen bir teknik ağ olarak değerlendirilmiş olduğunu ifade etmek mümkündür (Telefon Rehberi, 1917: 5).

İkinci Maddede yer alan “İdarenin yed-i ihtiyarında olmayan esbab ve avamil” ifadesi, modern hukukta “mücbir sebep” kavramına karşılık gelmektedir (Telefon Rehberi, 1917: 5). Bu hükümle doğal afetler, teknik arızalar, elektrik veya altyapı sorunları ve dış müdahaleler gibi durumlarda idarenin sorumluluğu ortadan kaldırılmıştır. Bu, kamu hizmeti hukukunda sıkça görülen sorumluluk sınırlama maddesidir. Ancak İdare, sorumlu olmasa dahi “Süret-i mümkün ile” yani mümkün olan en kısa sürede onarım için çaba göstereceğini belirtmiştir. Bu ifade son derece önemlidir. Zira İdare, mutlak sorumluluk değil makul çaba yükümlülüğünü üstlenmiştir. Bu ifadenin erken dönem kamu hizmeti sözleşmelerinde görülen tipik bir formül olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Rehberdeki yazım veya dağıtım hatalarından İdare sorumluluğu kabul etmemiş ancak yazılı bildirim üzerine bir sonraki baskıda düzeltme yapılabileceğini de bildirmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 5). Bu hüküm kurumsal hatanın tamamen reddedilmediğini gecikmeli düzeltme mekanizmasının tesis edilmiş olduğunu göstermektedir. Eğer iletişim kesintisine abone veya çalışanı sebep olmuşsa onarım masrafları aboneye yüklenmiştir. Dolayısıyla bu madde açıkça kusur sorumluluğu ilkesini benimsemiştir. Sonuç olarak İkinci Madde, telefon sisteminin üçlü bir güvenlik çerçevesi oluşturduğunu göstermektedir. Çünkü telefon telgraf gibi arşivlenebilen, tekrar üretilebilen bir sistem değildir. Tam tersi anlık ve kırılgan bir sistemdir. Bu nedenden ötürü sözleşmede hata, unutmama, kesinti ihtimalleri açıkça düzenlenmek istenmiştir. Nitekim telgraf rejimi, devlet merkezli kesinlik üretirken telefon rejimi belirsizlik ve kesinti riskini sözleşme ile yönetmektedir. Bu da teknik modernleşmenin hukuki adaptasyonu olarak değerlendirilebilir. Haddizatında bu yapı, modern telekomünikasyon sözleşmelerinde hâlâ varlığını sürdürmektedir. Sözleşmedeki Birinci Madde altyapıyı, İkinci Madde de risk ve sorumluluğu düzenlemiştir.

Üçüncü Madde, telefon sisteminin mali ve sorumluluk rejimini belirleyen hükümlerden birisidir (Telefon Rehberi, 1917: 5). Bu maddede sigorta yükümlülüğü, yıllık sabit bedel ve hasar sorumluluğu olmak üzere üç temel düzenleme yapılmıştır. Abonenin sadece yangına karşı sigorta bedelini ödemeye mecbur tutulmuş olması, cihazın mülkiyetinin İdare'ye ait olduğunu göstermesinin yanı sıra sigorta piriminin abone tarafından karşılanacağını da göstermesi açısından önemlidir. Çünkü bu hüküm, mali yükümlülüğü kullanıcıya aktarmıştır. Yıllık bedelin belirlenmiş olması telefonun abonelik esasına dayalı olduğunu, bu bakımdan sürekli mali bağlılık oluşturduğunu ve sonuçta iletişimin ekonomik bir sözleşmeye bağlandığını göstermektedir (Telefon Rehberi, 1917: 5). Yangın dışındaki her türlü zararın abonenin sorumluluğuna verilmiş olması ise teknik riskin kullanıcıya devredilmiş olduğunu açıklamaktadır ki İdare, mülkiyeti korurken mali riski paylaşmamıştır. Telefon altyapısının kamusal bir mülkiyet olması karşısında bakım riski, sigorta bedeli, hasar sorumluluğunun abonelerde toplanmış olması, erken dönem kamu hizmetlerinde görülen yarı-kamusal mali model olarak adlandırılmaktadır. Telgraf sisteminde genellikle kamu daireleri ön plandayken telefon özel mekâna yerleştirilmiş olduğundan telgrafın devlet merkezli, telefonun ise kamu mülkiyeti altında özel kullanım rejimi kurmuş olduğu düşünülebilir.

Dördüncü Madde, sözleşmenin yaptırım rejimini düzenlemektedir. Talimatnamenin bağlayıcı olması,- abone, rehberde yer alan talimatnameye uymak zorundadır- Talimatnameyi basit bir kullanım rehberi olmaktan çıkarmış ve sözleşmenin ayrılmaz parçası hâline getirmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 6). Bu bakımdan bu çalışmada merkeze alınan Telefon Rehberinin yalnızca bilgi vermediği aynı zamanda norm koyan bir metin olduğu sonucuna varılabilmektedir. Talimatnameye aykırı davranıldığı durum/durumlarda İdare'nin sözleşmeyi tek taraflı bir fesih hakkı bulunmaktadır. Sözleşmede, aboneye tanınmış eş değer bir fesih hakkına rastlanılmamıştır (Telefon Rehberi, 1917). İdare'nin aboneler aleyhine dava açabilir ve sözleşme süresi sonuna kadar abonman bedelini tahsil edebilir olması, sözleşme feshedilse bile ödeme yükümlülüğünün devam ettirilmiş olduğunun bir göstergesidir. Ancak Dördüncü Maddeyi sadece hukuki değil disiplinler bir düzenleme olarak da okumak daha doğru olacaktır. Çünkü Talimatnameye aykırı davranışlarda iletişimin kesilmesi, teknik erişimin engellenmesi ve cihazın geri alınması gibi yaptırımlar söz konusudur. Bu durum ise telefon sisteminin bir erişim rejimi olduğunu göstermektedir ki erişim, koşullu ve denetim altındadır. Telgraf sistemi genellikle devlet dairelerinde işletildiğinden disiplin içsel bir mekanizma olarak

işletilmiştir. Telefon ise özel mekâna girdiği için Mukavelename, Talimatname ve yaptırım üçlüsüyle dışsal bir disiplin tesis etmiştir.

Beşinci Madde, telefon sisteminin mekânsal denetim boyutunu düzenlemektedir. Telefon, özel mekâna giren kamusal bir altyapı olduğundan devlet, teknik kontrol amacıyla özel alana giriş hakkını sözleşme ile güvence altına almıştır (Telefon Rehberi, 1917: 6). Devlet özel mülke giriş hakkı elde etmiş olsa da aboneler, keyfî müdahaleye karşı sınırlı bir güvenceye sahip kılınmıştır. Bu da erken dönem idari denetimde meşruiyet mekanizmasının çalıştırılma usulüdür. Dördüncü Maddede yer alan yaptırım zincirine bağlı bir durum da memurun aboneler tarafından girişine engel olunduğu takdirde muhaberatın kesilmesi, sözleşmenin feshedilmesi ve abonman ücretinin tahsil edilmesidir (Telefon Rehberi, 1917: 6). Sonuçta bu maddenin, teknik gözetimi sürdürdüğünü ve durumun özel alan ile kamusal otorite arasındaki sınırı yeniden tanımlamış olduğunu ifade etmek mümkündür. Telgraf genellikle kamu binalarında bulunurken; telefon ev ve işyerleri içine de yerleştirilmiş olduğundan telgrafın kamu mekânı, telefonun ise kamusal ağın özel mekâna girişi olarak görüldüğü ve Beşinci Maddenin de bu geçişin hukuki bir düzenlemesi olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Altıncı Madde ile telefon sistemi mali yaptırım rejimini de düzenlemiştir (Telefon Rehberi, 1917: 6). Böylece abonelere ödeme yükümlülüğü getirilmiş ve sözleşmeye bağlı kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla abone yalnızca abonman bedelini değil Mukavelede belirtilen diğer borçları da ödemek zorunda bırakılmış ve bu şekilde sözleşmenin kapsamı genişletilmiştir. İdare'nin aboneye önceden bildirimde bulunmaksızın muhaberatı kesme, telefon cihazını kaldırma gibi yetkilere sahip olması aslında son derece problemlili bir durumdur. Çünkü modern hukukta ihtar zorunlu olmasına rağmen bu maddede ise bildirimlessiz kesme yetkisi tanınmıştır. Mukavelenamede açıkça ortaya çıkan durum, İdare'nin tek taraflı bir üstünlüğe sahip olmasıdır. “Şerait-i sairesine hâlel gelmeksizin” ifadesi ile başlayan hükme göre; iletişim kesilse bile diğer yükümlülüklerin devam ettiği belirtilmiş böylece abone borçtan kurtulamamıştır (Telefon Rehberi, 1917: 6). Bu da Mukavelenin devamlılık ilkesini göstermektedir. Altıncı Madde telefon sisteminin ekonomik rasyonalizasyonunu tamamlayan bir hükümdür. Telefon; sürekli gelir üreten, abonelik esaslı, ödeme temelli bir hizmet olarak sunulmuştur. İletişimin ekonomik bir ayrıcalık olduğunun en bariz göstergesi de ödeme yapılmadığında erişimin derhal kesilmesidir. Böylece bu maddenin telefon sisteminin erişim kontrolünü mali disipline bağlamış olduğu anlaşılabilmektedir.

Yedinci Madde, telefon sisteminin en kritik mali düzenlemelerinden biri olarak kabul edilebilir. Zira hükümle birlikte ölçüm, kayıt, faturalandırma süreçlerinin tamamının İdare tarafından yürütüldüğü buna karşın abonenin karşı kayıt tutma veya itiraz mekanizması düzenlenmemiş olduğu anlaşılmaktadır. “Suret-i katiyede muteber ve medar-ı ihticac” ifadesi ile İdare kayıtlarının hukuki uyumsuzluk hâlinde kesin delil niteliği taşıdığı vurgulanmıştır (Telefon Rehberi, 1917: 6). İdare defterlerinin kesin delil sayılması, sözleşmede güç asimetrisini derinleştirmektedir. Bu durum, Mukavelede ispat yükünü fiilen abone aleyhine çevirmiştir. Yedinci Madde aynı zamanda telefon görüşmesini; sayılabilir, kaydedilebilir ve ücretlendirilebilir bir ekonomik birime dönüştürmüştür. Bu da iletişimin metalaşma süreci olarak ele alındığını gösterir kayda değer bir durumdur. Bu tarzdaki düzenlemeler bir bakıma modern abonelik ekonomisinin erken bir formu olarak değerlendirilebilir.

Sekizinci Madde, sözleşmenin süreklilik ve yenileme rejimini düzenlemektedir. Sözleşmenin en az bir yıl geçerli olması, aboneliğin kısa süreli değil sürekli bir ilişki olarak tasarlandığını göstermektedir (Telefon Rehberi, 1917: 6). Bu düzenleme; hizmetin sürekliliğini güvence altına almış, İdare’nin gelir istikrarını sağlamayı amaçlamış ve telefonun artık geçici bir kullanım değil uzun vadeli bir bağlılık modeli olduğunu kabul etmiştir. Fesih için üç ay önceden yazılı bildirim şartı getirilmiş olması, sözleşme serbestisini sınırlamış olsa da aslında pratikte çoğunlukla İdare’nin lehine işlemiştir. Bu hüküm, sözleşmeyi pasif biçimde sürekli kılmıştır. Sekizinci Maddenin genel olarak telefon sisteminin süreklilik ilkesini kurumsallaştırmış olduğunu ifade etmek mümkündür. Telgraf, genellikle işlem bazlı ücretlendirilirken, telefon abonelik esasına dayandırılmıştır.

Telefon sisteminin mali mimarisini tamamlayan kapsamlı bir düzenleme olarak değerlendirilebilecek olan Dokuzuncu Madde beş temel unsur içermiştir (Telefon Rehberi, 1917: 6-7). Peşin ödeme ilkesi ile abonelik bedeli tek taksitle veya iki taksitle ancak her hâlükârda peşin ödenecektir. Hizmet sunulmadan önce tahsil edilen gelir modeli olduğu için telefon sistemi krediye değil ön ödeme esasına dayanmıştır. Başlangıç tarihinin İdare kayıtlarına bağlanmış olması, ispat üstünlüğünün İdareye ait olduğunu göstermektedir. Zira bu durumda hizmet kullanılsa bile ödeme yükümlülüğü devam ettirilmiştir. Kullanılmayan görüşmelerin alacak kaydında yapılan düzenleme ise kısaca şöyledir: Asgari sınırın üzerindeki satın alınmış fakat kullanılmamış görüşmeler abone hesabına alacak kaydedilir. Ancak bu alacak, sadece sözleşme devam ettiği sürece geçerli kılınmış, fesih hâlinde geri talep edilemeyeceği karar altına alınmıştır (Telefon Rehberi, 1917: 6-7). Böylece abonenin sözleşme sona erdiğinde kullanılmamış

hakkını kaybedeceği belirtilmiştir. Dokuzuncu Madde'nin temel vasfı, telefon sistemini açıkça bir ekonomik sözleşmeye dönüştürmesidir. Asgari sabit ücret, ön ödeme ve kullanım bazlı ek ücret gibi ücretlerin talep edilmiş olması bir nevi modern telekomünikasyon tarifelerinin erken örneğidir. Mesaj başına ücretlendirilen telgrafla karşılaştırıldığında telefon; abonelik, minimum taahhüt ve fazla kullanım modeliyle çalıştırılmıştır. Bu durum da iletişimin sürekli ve ticari bir hizmete dönüşmesini sağlamıştır.

Mukavelenamenin en güçlü ve yaptırım bakımından en sert hükümlerinden birisi özelliğini haiz maddesi Onuncu Maddedir. Maddede yer alan hükümler dikkate alındığında dört ana unsur ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi mutlak mülkiyet ilkesidir. Buna göre; telefon cihazı ve tüm ekipman İdarenin mülkiyetindedir. “Münhasıran İdarenin malı” ifadesi, mülkiyetin tartışmasız biçimde İdareye ait olduğunu, abonenin ise sadece kullanım hakkına sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır (Telefon Rehberi, 1917: 7). Bu hüküm, Üçüncü Maddede yer alan mülkiyet ilkesini pekiştirmektedir. Sınırsız değişiklik yetkisiyle İdare, dilediği zaman dilediği değişikliği yapabilme yetkisine sahip olmuştur. Dolayısıyla bu durum, teknik altyapı üzerinde İdarenin takdir yetkisinin genişliğinin bir örneğidir. Abonenin değişiklik üzerinde söz hakkı olmamıştır (Telefon Rehberi, 1917: 7).

“İstirdat” kavramıyla açıklanmış olan geri alma yetkisine göre; 1, 4, 5, 6, 8. Maddelere atıf yapılarak fesih, ödeme eksikliği, denetim engellemesi ve süre bitimi gibi durumlarda ekipman geri alınabilecektir. Dokuzuncu Maddedeki bu atıflar, Mukavelenamenin bütüncül disiplin yapısını göstermektedir. Gecikme tazminatı olarak ifade edilmiş olan Cezai Şart, abonenin ekipmanın geri alınmasına engel olduğu takdirde resmî ihtaraya gerek olmaksızın her gecikme günü ve her telefon hattı için günlük 10 kuruş ödemeye mecbur tutulmasını gerektirmiştir. Modern sözleşme hukukunda benzer hükümler gecikme cezası olarak düzenlenmektedir. Onuncu Madde ise telefon sisteminin disiplin mimarisini tamamlamaktadır. Zira bu madde ile mülkiyet, müdahale, geri alma, gecikme halinde ceza uygulama devlete ait addedilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 7). Bu yapı ise erişimin koşullu ve geri alınabilir olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Telgraf, genellikle kamu binalarında bulunduğundan geri alma sorunu sınırlı tutulmuş, telefon ise özel mekâna yerleştirildiğinden geri alma ihtimali sözleşmeyle düzenlenmiştir. Engelleme hâlinde ise cezai yaptırım uygulanacağı belirtilmiştir. Bu durum, kamusal altyapının özel alan içindeki hukuki statüsünü gösteren bir örnektir.

Birinci Maddeden Onuncu Maddeye kadar olan maddeler bir bütün halinde dikkate alındığında bu yapının, 20. Yüzyıl Osmanlı telefon sisteminin modern kamu hizmeti hukukuna oldukça yakın bir model sunduğu anlaşılabilmektedir.

On Birinci Maddeye göre; tahsilat ve ödeme usulünü düzenleyen bir mali prosedür oluşturulmuştur (Telefon Rehberi, 1917: 7). Bu madde, üç temel düzenleme içermektedir: Resmî makbuz zorunluluğu ile abonenin yalnızca İdarenin resmî makbuzu karşılığında ödeme yapması mecburiyeti getirilmiştir. Bu düzenleme esasen usulsüz tahsilatı önlemeyi, personelin keyfi para toplamasını engellemeyi ve tahsilatı merkezileştirmeyi amaçlamıştır. Bu da mali bürokratikleşmenin bir işaretidir. Tahsilatın İstanbul Tahtakale'deki Merkez İdare gişelerinde yapılması zorunluluğu, finansal kontrolün merkezde toplandığını gösterir ki böylece tahsilatın yerellikten ziyade merkezî olmasını sağlamıştır (Telefon Rehberi, 1917: 7). Faturaların belirli süre içerisinde ödenmesi gerekliliği de erken dönem kurumsal nakit yönetimi pratiği olarak değerlendirilebilir. Ölçüm (Madde 7), faturalandırma (Madde 9), tahsilat (Madde 11), ödeme yapılmadığı takdirde hizmetin kesilmesi (Madde 6) gibi sistematik, modern abonelik sisteminin bütünsel mali mimarisini oluşturmuştur. On Birinci Madde, genel anlamda çalışmanın başında belirtilen bürokratikleşmenin tipik özelliklerini taşımaktadır. Zira resmî onay, merkezî tahsilat süreli ödeme düzenlemesi keyfilikten uzak kayıtlı ve merkezî bir mali yapı üretmiştir. Tahtakale'deki Merkez İdare vurgusu, iletişim sisteminin mekânsal olarak santrallerle örgütlenirken mali olarak merkezde toplanmış olmasını göstermesi açısından son derece önemlidir. Nitekim bu özellik, teknik ağ ile mali merkezileşmenin paralel ilerlediğini göstermektedir. Telgraf genellikle işlem başına ödeme modeline dayanırken telefon, abonelik, faturalandırma ve makbuzlu tahsilat modeline geçmiştir.

On İkinci Madde ile Mukavelenamenin vergisel yükü düzenlenmiştir. Bu hükümle birlikte damga vergisi yükümlülüğü aboneye yüklenmiş bu suretle sözleşmenin resmi niteliği pekiştirilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 7). Böyle bir yapı tesis edilmiş olması, kamu maliyesi ile özel abonelik sözleşmesinin birleştiği noktayı göstermektedir. Çünkü telefon sistemi yalnızca teknik değil mali-idari bir yapı hâline getirilmiştir.

On Üçüncü Maddedeki hükme göre; abone ile şirket arasında doğabilecek uyuşmazlıkların inceleneceği yargı mercii olarak Eminönü Sulh Mahkemesi yetkili olduğu belirtilmiş (Telefon Rehberi, 1917: 7). Bu madde ile yargı yetkisi açıklanmış, yetkili mahkeme önceden belirlenmiştir. Böylece modern sözleşmelerdeki yetkili mahkeme şartının erken bir örneği oluşturulmuştur. Mahkemenin Eminönü olarak belirlenmesi ise İdarenin merkezine yakın bir yargı

alanı oluşturmıştır. Bu durumun taşradaki abone için dezavantajlı olduğu kabul edilebilir. Ancak söz konusu durumu, sözleşmeye bağlı güç asimetrisinin yargısal boyutu olarak ele almak gerekmektedir.

On Dördüncü ve son madde ile telefonun taşınması veya teknik değişiklik yapılması durumunda uygulanacak prosedür düzenlenmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 7). Nakil talebinin sözlü değil yazılı yapılması zorunluluğuyla işlemin/işlemlerin kayıt altına alınması sağlanmaya çalışılmıştır. Borçların kalmaması şartının getirilmesi ise mali disiplin ile teknik hizmeti ilişkilendirmiştir. Ayrıca nakil giderlerinin aboneye yüklenmesi, telefon altyapısı kamusal olsa da değişiklik maliyetinin kullanıcıya ait olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte keşif ücreti de teknik uzmanlığın mali karşılığını ifade etmiştir.

Mukavelenamenin on dört maddesi bütün olarak incelendiğinde telefon sisteminin; kamusal mülkiyet, özel kullanım, sözleşmesel bağlılık, mali disiplin, disipliner yaptırım ve yargısal kontrol üzerine kurulmuş bütüncül bir iletişim rejimi oluşturulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Mukavelename bu özelliğiyle 20. yüzyıl Osmanlısında teknik modernleşme, hukuki kurumsallaşma, iktisadi rasyonalizasyon süreçlerinin kesişim noktasını temsil etmektedir.

TALİMATNAME HÜKÜMLERİ VE BAĞLAYICILIK

Mukavelename yukarıda da maddeler halinde açıklandığı üzere ekonomik ve hukuki çerçeveyi kurmuştur. Talimatname ise davranış, süre, içerik ve kullanım denetimini düzenlemiştir. Burada artık teknik kullanım, ahlaki sınırlar, zamansal ölçüm ve operatör otoritesi devreye alınmıştır. Talimatname on sekiz maddeden oluşmaktadır. Ancak çalışmanın hacmini oldukça genişletecek olmasından dolayı Talimatnamenin maddelerinin daha önce Mukavelename maddeleri gibi tek tek ele alınmaması daha uygun düşeceğinden hükümler hakkında genel bir çıkarım yapılmıştır. Talimatnamenin bağlayıcılığını göstermesi bakımından sadece birinci ve ikinci maddeleri aynıyla almak uygun olacaktır:

“Madde 1: Aboneler Mukavelename kuvvet ve niteliğine sahip bulunan işbu Talimatname hükümlerine de kendi menfaatleri bakımından uymakla yükümlüdürler” (Telefon Rehberi, 1917: 8).

Bu madde, Talimatname ile Mukavelenameyi eşdeğer hukuki kuvvete tutmuş olduğundan son derece kritik bir hüküm içermektedir. Bu bağlamda Talimatnameyi sadece teknik bir kullanım rehberi olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Çünkü bağlayıcı bir sözleşme hükmüdür ve aykırılığı yaptırıma tabi tutulmuştur. Dolayısıyla Talimatname, sözleşmenin eki değil sözleşmenin uzantısıdır. İdare’nin abonelere karşı normatif yükümlülüğü rıza diliyle

meşrulaştırmış olduğunu ifade etmek mümkündür. Zira Talimatnameye uyulmasının abonelerin menfaatlerine olacağı vurgulanmıştır. Bu bakımdan Talimatname ile davranış kuralları hukuki bağlayıcılık kazanmış, günlük kullanım pratiği normatif denetime bağlanmıştır. Yapısal olarak bakıldığında Birinci Maddenin iki metni hukuki olarak birleştirmiş olduğu anlaşılabilmektedir. Bu madde, telefon sistemini sözleşmesel, disiplinler ve normatif bir iletişim rejimi olarak kabul ettiğinden Talimatnameyi sadece teknik bir kılavuz olmaktan çıkarmış, hukuki bir norm metni hâline getirmiştir.

“Madde 2: Telefonun kurulması ancak abone tarafından imzalanmış ve İdare tarafından kabul edilmiş olan, aslı bu rehberde yer alan Mukavelename şartlarına uygun olarak gerçekleştirilir. Yapılacak her türlü değişikliğin geçerli olabilmesi, ancak sözleşmeye yazılı bir ek şeklinde dâhil edilmesi şartına bağlıdır” (Telefon Rehberi, 1917: 8).

Bu maddede üç temel ilke düzenlenmiştir. Sözleşme önceliği ilkesi ile telefonun kurulması, yalnızca imzalanmış ve kabul edilmiş Mukavelenameye dayandırılmıştır yani sözleşme olmadan hizmetin olmayacağı ifade edilmiştir. Bir diğer ilkeye göre her türlü değişiklik ancak yazılı olarak ve Mukavelenameye ek yapılmak suretiyle geçerli sayılmıştır. Böylece idari keyfilik sınırlandırılmış buna karşılık hukuki güvenlik arttırılmıştır. İkinci Madde teknik bir düzenleme gibi görünse de aslında sözlü alanı sınırlamış, yazılı alanı üstün kılmış ve hukuki kontrolü metne bağlamıştır. Böylece iletişimin sözlü doğası yazılı hukukla çerçevelenmiştir. Mukavelename, ekonomik ve hukuki çerçeve kurmuş, Talimatnamenin bu maddesi de o çerçevenin değiştirilemez olduğunu garanti etmiştir. Bu maddenin olmaması halinde ise sistemin esnek bir hal almış olabileceği de düşünülebilir. Nitekim bu maddeyle birlikte sistem bir bakıma yazılı olarak sabitlenmiştir.

Osmanlı telefon sistemi, yalnızca bir teknik altyapı yatırımı değil hukuki, mali ve disiplinler unsurları içeren bütünlüklü bir düzenleme alanı olarak değerlendirilmiştir. Mukavelename maddeleri mülkiyet, sorumluluk ve mali yükümlülükleri tanımlarken; Talimatname hükümleri davranış, süre, içerik ve kurumsal hiyerarşiyi düzenlemektedir. Talimatname Madde 2’de değişikliklerin yalnızca yazılı ekle geçerli olması, Madde 3’te imza yetkisinin Genel Müdür’de toplanması, Mukavelename Madde 7’de İdare defterlerinin kesin delil sayılması bu yazılı ilkenin açık göstergeleridir. Talimatname Madde 3, imza yetkisini yalnız Müdür-ü Umumi’ye vermiştir. Memurların sözleşme imzalama veya tadil yetkisinin olmadığı ifade edilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 8). Bu durum,

hiyerarşik yetki zinciri, merkezîleşmiş karar mekanizması ve yerel inisiyatifin sınırlandırılması ilkelerini ortaya koymaktadır.

Mukavelename Madde 11’de tahsilatın Tahtakale’deki merkez gişelerde yapılması Talimatname Madde 7’de tahsildarların vesika taşıma zorunluluğu, mali bürokrasinin merkezî niteliğini göstermektedir (Telefon Rehberi, 1917: 9).

Mukavelename Madde 5 ve Talimatname Madde 8, idare memurlarının abonelerin hanelerine giriş hakkını düzenlemiştir (Telefon Rehberi, 1917: 9). Bu düzenleme; özel mekâna kamusal müdahale, kimlikli denetim, engelleme hâlinde yaptırım üretmiştir. Nitekim böylece telefon, özel alan ile kamusal otorite arasındaki sınırı yeniden tanımlamıştır.

Talimatname Madde 17’de üç dakikalık süre birimi belirlenmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 10). Bu hüküm; görüşmenin süresinin ölçüldüğünün ve zamanın ekonomik birim hâline getirildiğinin bir işaretidir. İletişim, zamansal disipline bağlanmış, telgrafta kelime sayısı telefonda ise süre ölçülmüştür.

Talimatname Madde 9 ve 10; davetlere derhal cevap verilmesi, hakaret ve gayrimeşru kullanım yasağı gibi hükümler içermiştir (Telefon Rehberi, 1917: 9). Bu durum telefonun sadece bağlantı kurmadığını bir davranış biçimi de geliştirmiş olduğunun açık göstergesidir. Nitekim teknoloji aynı zamanda bir norm üretme kapasitesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Talimatname Madde 5, her aboneye numara tahsis etmiş ve değiştirme yetkisini İdareye bırakmıştır (Telefon Rehberi, 1917: 8). Numara; kimlik, adres ve idari tahsis olarak belirlenmiştir. Bu durum, iletişimin artık anonim değil kayıtlı olduğunun da bir göstergesidir.

REHBERDE YER ALAN İLANLARIN TARİFELERİ

Mukavelename ve Talimatnamenin buraya kadar incelenen maddelerinden de anlaşılabilceği üzere Telefon Rehberi; Geç Osmanlı iletişim rejiminin kurumsal yapısını, teknik disiplinini, toplumsal düzenleme biçimlerini ve iktidar-toplum ilişkilerini ortaya koyan bir tarihî metindir. Rehberde yer alan bu bölüm ise reklam ekonomisi, kadın operatör istihdamı, teknik kullanım standardizasyonu ve hanedan üyelerinin telefon ağına entegrasyonu gibi unsurları içermesi bakımından erken dönem telekomünikasyon kültürünün mikro-tarihsel bir örneğini teşkil etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda modern iletişim teknolojilerinin kurumsallaşması telgrafla başlamış, telefon ise 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul merkezli olarak yayılmaya başlamıştır. İncelenen rehber metni, telefonun yalnızca teknik bir yenilik olmadığını; aynı zamanda düzenlenmiş, tarifelendirilmiş, disipline

edilmiş ve kamusal bir çerçeveye oturtulmuş bir iletişim rejimi olduğunu göstermektedir. Osmanlı'da telefonun ilk denemeleri Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılmış ancak yaygın şebekeleşme II. Meşrutiyet sonrasında hız kazanmıştır. İstanbul'da Beyoğlu, Kadıköy ve Erenköy santralleri üzerinden işleyen sistem (Telefon Rehberi, 1917), şehir içi bürokratik ve ticari iletişimi düzenlemeyi hedeflemiştir.

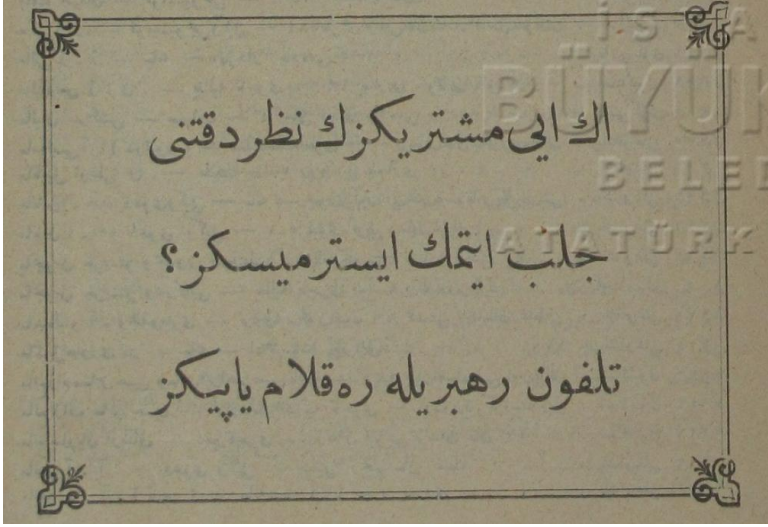
İncelenen rehberde telefon numaralarının iki parçalı yapısı (santral adı + esas numara) vurgulanmıştır. Bu durum merkeziyetçi bir şebeke organizasyonuna işaret etmektedir. Numaraların fonetik standardizasyonu (“çift iki”, “bir sıfır”) ise erken dönem teknik rasyonelleşmenin göstergesidir. Aşağıdaki Tablo 1’de dönemin santral kodları ve söyleniş biçimleri gösterilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 14):

Tablo 1: Telefon Kodları ve Söyleniş Biçimleri

Kod	Söylenişi
İstanbul 10	İstanbul bir (sıfır)
İstanbul 21	İstanbul iki bir
İstanbul 22	İstanbul çift iki
İstanbul 100	İstanbul bir çift sıfır
İstanbul 315	İstanbul üç bir beş
İstanbul 333	İstanbul üç çift üç
İstanbul 335	İstanbul çift üç beş
İstanbul 400	İstanbul dört çift sıfır
İstanbul 1000	İstanbul bir sıfır çift sıfır
İstanbul 3333	İstanbul çift üç çift üç
İstanbul 4001	İstanbul dört çift sıfır bir
İstanbul 4333	İstanbul dört üç çift üç

Rehberde ilan tarifeleri ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Büyük haruf, adi haruf, manzum neşriyat, tek lisan ve iki lisan seçenekleri ücretlendirilmiştir (Telefon Rehberi, 1917: 11,12).

Resim 3: Telefon Rehberine Reklam İçin Teşvik²

Tablo 2: İlan Ücretleri (Telefon Rehberi, 1917: 11,12).

	Süre	Tutar (Osmanlı Lirası)
Büyük hurûf ile alelade neşriyat ³	Senelik	1
Adi hurûf ile neşriyat -ı manzume	Senelik	1
Büyük hurûf ile neşriyat-ı manzume ⁴	Senelik	2

	Bir Lisan (Osmanlı Lirası)	İki Lisan (Osmanlı Lirası)
Telefon rehberinin beher tabında bir sayfa için	3	5
Telefon rehberinin beher tabında yarım sayfa için	2	3
Telefon rehberinin beher tabında çeyrek sayfa için	1,25	2

² “En iyi müşterinizin nazar-ı dikkatini celp etmek ister misiniz? Telefon Rehberi ile reklam yapınız” (Telefon Rehberi, 1917, s. 151).

³ Büyük harufla edilecek neşriyat için adi hurûf ile olunan neşriyata mahsus mühlük iki misli tahsis olunacaktır.

⁴ Büyük harufla edilecek neşriyat için adi hurûf ile olunan neşriyata mahsus mühlük iki misli tahsis olunacaktır.

Yukarıdaki tablolarda üç önemli noktaya işaret etmektedir:

1. Rehberin Ticari Mecra Niteliği: Telefon rehberi yalnızca bir teknik liste değil aynı zamanda erken dönem şehir içi reklam platformu olarak değerlendirilmiştir. Sayfa bazlı ücretlendirme, dikkat ekonomisinin varlığını göstermektedir.
2. Çok Dillilik: Tek lisan ve iki lisan tarifeleri, İstanbul'un kozmopolit yapısını yansıtmaktadır. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde ticari iletişimin çok dilli yürütülmüş olduğu bilinmektedir (Ortaylı, 1983: 40,62). Cumhuriyet döneminde ise 1928 Harf İnkılabı ve dil politikaları ile bu çok dilli yapı yerini tek dilliliğe bırakacaktır (Lewis, 1999: 37-39).
3. İletişimin Ticarileşmesi: Telefon hizmetinin abonelik ve ilan gelirleriyle finanse edilmesi, kamu hizmeti ile piyasa mantığının iç içeliğini göstermektedir. Bu model Cumhuriyet'in erken döneminde de PTT bütçe yapısında devam etmiştir.

Resim 4: Tam Sayfa Bir Reklam Örneği (Telefon Rehberi, 1917: 84)

صورت مخصوصه یابدیریلوب
عمومک رغبتی فازائش هر نوع
صاعلام و نظریق آ یا ق قابریء
لاستیک ء اشیای عسکریه ء
پارفومهری ء موشامیه
چای ء سبور و سائرہ ...

بزرگه اسماعیل پاشا
استانبول - بیچہ قو : رہتی وقت خان
(فیاتر اھون و منظر علہ)

طوپدن - پراکنده
تلفون : استانبول ۴۰

شعبہ می : استانبول — یکی پوستہ خانہ قارشیندہ و صرو ۳۶

Resim 5: Yarım Sayfa Bir İlan Örneği (Telefon Rehberi, 1917: 200)

عموم قطعات عسکریه + سائر دواترک
نظر دقتنه

قولاندیفکر مستنسیخ آتارنده

شاپیروغراف

نامیله رغبت قزاعش مشمع و مرکبلی
ترجیه ایدوب بونلری هربرده ایستیکیز.

مشعلر مزک باشنده

آلانجه — زنبالاعش

دقت ایدیکیز!

(شاپیروغراف) مشمع و مرکبلی یازیلری بایلتاز و طول مدت صالح بر صورتده قوللا
نیرسیکیز تقلیدلرندن فراغت ایتک ایچون استانبولده تخمیس سواقاغنده قوری قهوهچی خاننده تباردن
ابراهیم شمتوب محدودلرینه مراجعت ایدیکیز. تلفون نومروسو: استانبول ۱۱۸۷

Resim 6: Çeyrek Sayfa İlan Örnekleri

سباح و ژوانیه فطوغرافخانهسی

بك اوغلی جاده کبری ۳۹

مقانی فطوغرافلر و هر نوع اغرافیه سائر استانبول و ادرنه و ازمیر و بروسه و حوالیسی واسه تک
مناظر فطوغرافیهسی و قولکیدیونی

پانوراما و آلبوم

صنایع نقیسه مراتیلرینه مخصوص دارالاستحضار (لاپوراتور)
تلفون نومروسو: بك اوغلی ۱۰۸

سلانیک بانکهسی — مرکز ادارهسی: درساعات و ویرودا سواقاغی

استانبول آجنته لکی: عاشر اقدی کتبخانهسی سواقاغی، بك اوغلی دائرهسی: جاده کبری
شبات: ادرنه و بیروت، قزاقه و سلانیک و صامسون و ازمیر اسکیجه. سلانیک بانکهسی بالعموم بانقه معمالانیه
اشتغال ایدر اتمه تجاریه مقابیل آرائس ویر. دیپوزیتو و یا تودیعات صورتیه اتمه قبول ایدر و هیئت
عمومیه اعتباریه شهرن و مالک اجنبیه پیاسه لرته بروسه معمالای ایدر. بك اوغلی دائرهسی غایت
مساعده شرائطله بانکاه درساعات و مالک اجنبیه پیاسه ویرسهرته جاری اولان امسام آلیم صایم
معاملاتی ایله اشتغال ایدر. تصرف و عاقله صدقتری معالای دخی ایضا اولدور.

تلفون نومروسو بك اوغلی ۵۱۷+۸ و ۵۳۵ استانبول ۲۸۲

TELEFONUN NASIL KULLANILMASI GEREKTİĞİNİ AÇIKLAYAN TALİMAT

Rehberin en dikkat çekici bölümü telefonun nasıl kullanılacağına dair 24 maddelik talimattır (Telefon Rehberi, 1917: 14-16). Bu talimatta, abonelerin telefon kullanırken yapmış olduğu iki büyük hatanın vurgulanmış olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi ağzın mürseleye (Transmetteur) yeterince yaklaştırılmaması, diğeri ise yüksek sesle konuşulmasıdır (Telefon Rehberi, 1917: 13). Bu hatalar karşısında yapılan uyarılar, erken teknoloji-toplum uyumsuzluğunun göstergesidir ki telefonun, gündelik iletişim pratiğine henüz yerleşmemiş olduğu anlaşılabilmektedir.

Telefon Rehberinin önemli fonksiyonlarından birisi de konuşma kültürünün disipline edilmesidir. Bu bağlamda “Halo kelimesiyle başlamayınız” uyarısı dikkat çekicidir. Bu, iletişim dilinin dahi İdare tarafından düzenlenmek istendiğini göstermektedir. Michel Foucault’nun disiplin toplumuna dair analizleri çerçevesinde değerlendirildiğinde, burada mikro düzeyde bir davranış düzenlemesi söz konusudur (Foucault, 1992: 214-223).

Dönem itibarıyla son derece önemli olarak değerlendirilebilecek bir konu da kadın operatörler ve modern emek rejiminin tesis edilmesidir. Rehberde “muhabere memuresi (Opératrice)” ifadesi kullanılmıştır (Telefon Rehberi, 1917: 14). On veya daha fazla telefon alan dairelere tecrübeli memure tahsis edilmesi, kadın emeğinin iletişim sektöründe kurumsallaştığını göstermektedir (Telefon Rehberi, 1917: 12). Cumhuriyet döneminde ise bu alan genişlemiş ve kadın istihdamı devlet politikası çerçevesinde teşvik edilmiştir.

Resim 7: Hanedan Üyelerinin Telefonlarını Gösteren Listenin Başlığı (Telefon Rehberi, 1917: 17)

اسامی	نوع مشغولیت و آدرس	تلفون نومروسی
سرای همايون	طولہ باغچہ	۲۵ بک اوغلی
.	ییلدیز	۶۵۰ بک اوغلی
ولی عہد سلطنت وحید الدین افندی حضرتلری	طولہ باغچہ	۲۵۲ بک اوغلی
*	جنکلی کوی	قاضی کوی ۴۹۳+
خاندان سلطنت - شہزادگان حضرتانی		

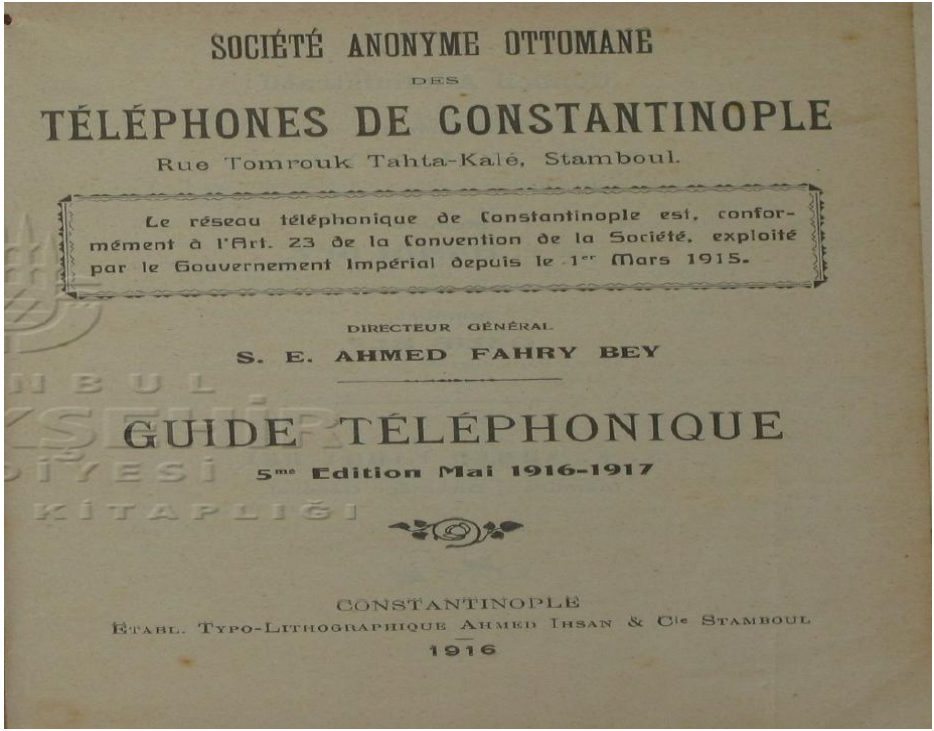
Rehberin son sayfasında saraylar ve hanedan üyelerinin telefon ve adres bilgileri yer almıştır. Dolmabahçe, Yıldız, Feriye ve Çırağan saraylarının şehir santrallerine bağlı olması, hanedanın modern iletişim ağını aktif biçimde kullandığını göstermektedir. Bu durum, iktidarın iletişim teknolojisini kontrol aracı olarak benimsemesi ve modern bürokratik yönetimin saray merkezli yeniden örgütlenmesi olarak iki yönlü okunabilir. Cumhuriyet döneminde ise iletişim ağı Ankara merkezli yeniden yapılandırılmış, hanedan yerine devlet kurumları sistemin merkezine yerleştirilmiştir.

Aşağıdaki tabloda söz konusu listenin günümüz Türkçesine çevrilmiş hali yer almaktadır:

Tablo 3: Hanedan-ı Saltanat Şehzadegân Hazreti (Telefon Rehberi, 1917: 17)

Hanedan Üyesi	Adresi	Telefonu
Ahmed Efendi Hazretleri	Kadıköy Moda Caddesi 225	Kadıköy 289
Ahmed Nihad Efendi Hazretleri	Beşiktaş Serencebey Yokuşu	Beyoğlu 1444
Burhaneddin Efendi Hazretleri	Nişantaşı Teşvikiye Caddesi	Beyoğlu 2404
Selim Efendi Hazretleri	Beşiktaş Serencebey Yokuşu	Beyoğlu 745
Selim Efendi Hazretleri	Üsküdar Paşalimanı	Kadıköy 421
Seyfeddin Efendi Hazretleri	Erenköy-Suadiye	Erenköy 37
Şerafeddin Efendi Hazretleri	Ortaköy Feriye Sarayı	Beyoğlu 2105
Selahaddin Efendi Hazretleri	(Merhum) Ortaköy Çırağan Sarayı	Beyoğlu 2042
Selahaddin Efendi Hazretleri	(Merhum) Fener Yolu Muradiye Köşkü	Kadıköy 386
Ziyaeddin Efendi Hazretleri	Yıldız Saray-ı Hümayunu	Beyoğlu 2412
Ziyaeddin Efendi Hazretleri	Haydarpaşa İbrahim Ağa Çayırı	Kadıköy 136
Abdurrahim Efendi Hazretleri	Nişantaşı	Beyoğlu 165
Abdülhalim Efendi Hazretleri	Ortaköy Feriye Sarayı	Beyoğlu 1079
Abdülkadir Efendi Hazretleri	Fener Yolu İstasyonu	Kadıköy 428
Abdülmecid Efendi Hazretleri	Ortaköy Feriye Sarayı	Beyoğlu 1176
Abdülmecid Efendi Hazretleri	Üsküdar Bağlarbaşı	Kadıköy 170
Osman Fuad Efendi Hazretleri	Fener Yolu	Kadıköy 402
Ömer Hilmi Efendi Hazretleri	Yıldız Saray-ı Hümayunu	Beyoğlu 1756
Yusuf İzzeddin Efendi merhumun daireleri	Zincirlikuyu Köşkü	Beyoğlu 1269
Refia Sultan Hazretleri	Fener Yolu	Kadıköy 459
Şadiye Sultan Hazretleri	Nişantaşı	Beyoğlu 1622

Resim 8: Telefon Rehberi'nin Fransızca Baskısı (Telefon Rehberi, 1917)

Resim 9: Fransızca Baskıda Bir Reklam (Telefon Rehberi, 1917: 113)

SONUÇ

Bu çalışma, Dersaadet Telefon Rehberi'ni teknik bir dizin olmasının yanı sıra geç Osmanlı döneminde inşa edilen bir iletişim rejiminin kurucu metni olarak ele almıştır. Yapılan analizler göstermektedir ki telefon, Osmanlı bağlamında basit bir teknolojik yenilikten ziyade hukuki, mali, disiplinler ve mekânsal boyutları olan bütüncül bir kurumsal yapı üretmiştir.

Telgraftan telefona geçiş, iletişimin biçimsel dönüşümünü temsil etmektedir. Telgraf yazılı ve kodlanmış mesajlar üretirken telefon sözlü ve eşzamanlı iletişim sağlamıştır. Ancak bu sözlü iletişim, yazılı hukuk ve sözleşme metinleriyle çerçevelenmiştir. Böylece sözlü pratik, yazılı normatif düzenleme tarafından denetlenmiştir. Telefon sisteminin yazılı sözleşmeye dayanmış olması, bu sitemde kayıt tutulması, hesap üretilmesi, mülkiyeti kurumsal düzlemde tanımlamıştır. Bu bakımdan telefon, modern bürokratik rasyonalizasyonun teknik aracına dönüşmüştür.

Mukavelename hükümleri ve reklam tarifeleri, telefonun ekonomik bir hizmet olarak sunulduğunu göstermektedir. Yıllık abonman bedeli, asgari ödeme zorunluluğu ve görüşme başına ücretlendirme, iletişimin ölçülebilir ve fiyatlandırılabilir bir meta hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda telefon, erken dönem abonelik kapitalizminin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Talimatname hükümleri, iletişimin yalnızca hukuki değil davranışsal olarak da düzenlendiğini göstermektedir. Üç dakikalık süre sınırlaması, konuşma biçimine dair kurallar ve operatör aracılığıyla bağlantı kurulması, iletişimin disiplinler bir çerçevede işlediğini ortaya koymaktadır. Telefon sistemi, zamanı ölçerek, konuşmayı standartlaştırarak ve erişimi koşullandırarak disiplinler bir mantığı hayata geçirmiştir.

Telefon altyapısının özel mekâna girmesi, kamusal otoritenin yeni bir müdahale alanı kazanması anlamına gelmiştir. İdare memurlarının haneye giriş yetkisi ve ekipman üzerindeki mülkiyet hakkı, teknik altyapının egemenlik boyutunu ortaya koymaktadır. Nitekim telefon şebekesinin kontrolü, kent içi siyasal ve ekonomik ilişkilerin kontrolü anlamına gelmiştir.

Hanedan üyelerinin telefon rehberinde yer alması, modern iletişim ağının siyasal merkeze kadar uzandığını göstermektedir. Saray, teknik modernliği benimseyerek meşruiyet üretmiş; iletişim ağı ise iktidarın bir uzantısı hâline gelmiştir. Bu durum, teknik modernleşmenin yalnızca alt sınıfların ya da ticari

çevrelerin değil siyasal elitin de gündelik pratiğine dâhil olduğunu göstermektedir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte telefon sisteminde gözlemlenen süreklilik, teknik modernleşmenin siyasal rejimlerden bağımsız bir kurumsal mantık geliştirebildiğini göstermektedir. İmtiyaz modeli yerini devletleştirmeye bırakmış; ancak abonelik ekonomisi, kayıt sistemi ve bürokratik denetim devam etmiştir. Bu durum, iletişim altyapılarının modern devletin temel bileşenlerinden biri hâline geldiğini göstermektedir.

Dersaadet Telefon Rehberi, 20. yüzyıl Osmanlı toplumunda; iletişimin rasyonelleştirdiğini, ekonomik olarak metalaştırıldığını, disiplinler biçimde düzenlendiğini, mekânsal olarak örgütlendiğini, siyasal olarak denetlendiğini gösteren son derece önemli bir belgedir. Telefon, bu bağlamda sadece bir teknik araç olmakla kalmamış, modern devletin toplumsal örgütlenme kapasitesini artıran bir kurumsal aygıt olarak değer kazanmıştır. İletişim artık bireyler arası bir etkileşimle birlikte sözleşmeye bağlanmış, ücretlendirilmiş ve kayıt altına alınmış bir kamusal hizmet haline dönüşmüştür. Dolayısıyla geç Osmanlı telefon sistemi, modern iletişim rejimlerinin erken bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bu rejim, Cumhuriyet dönemine devredilmiş ve daha kurumsal bir çerçevede geliştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aziz, A. (1982). *Toplumsallaşma ve Kitleli İletişim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yay.
- Bender, L. (1997). *İcatlar*. (N. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Sabah Kitapları.
- Bilen, M., Yasa, S. (2014). *Duygudan Eyleme İletişim*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Boorstin, D. J. (1994). *Keşifler ve Buluşlar*. (F. Dilber, Çev.) Ankara: Kültür Yay.
- Eyice, S. (1984). İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855) . *Tarih Dergisi*(34), 61-72.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Innis, H. A. (2006). *İmparatorluk ve İletişim Araçları*. (N. Törenli, Çev.) Ankara: Ütopya Yay.

- Kaiser, B. (1960). *Keşifler ve İcatlar Ansiklopedisi (10.000 Yıl Boyunca)*. (Ş. Var, Çev.) İstanbul: Doğan Kardeş Yay.
- Lewis, G. (1999). *The Turkish Language Reform A Catastrophic Success*. Oxford: Oxford University Press.
- McCormack, M. H. (2001). *Başarılı İletişim Teknikleri*. İstanbul: Form Yay.
- Ortaylı, İ. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Şimşir, B. N. (1990). *Lozan Telgrafları Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı* (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Telefon Rehberi. (1917). İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası.

2. BÖLÜM

TANZİMAT DEVRİNDE AŞAR TATBİKATI

Harun ŞAHİN*

GİRİŞ

Millet ve medeniyet tarihi 20. yüzyıla kadar umumiyetle bir zincirin halkaları gibi birbirini izleyen siyasi ve askeri vakalar şeklinde mülahaza edilmiştir. Tarihi hadiselerin derinliğini ve perde arkasında gizli kalmış noktalarını daha iyi kavrayabilmek için siyasi vakaların yanı sıra cemiyetlerin iktisadi, içtimai ve hukuki veçhelerini de araştırmak gerektiği düşüncesi 20. yüzyılın başlarından itibaren entelektüel ve münevver camiada revaç bulmaya başlamıştır (Çağatay, 1947: 483). Tarih yazımında başlayan bu anlayış ve telakkiye münasip olarak biz de şunu söyleyebiliriz; maziye ait iktisadi mahiyetteki hadiselerin bilimsel ve ilmi izahının tam yapılabilmesi için cemiyetlerin mali müesseselerini ve vergi nizamlarını da tetkik, tahkik ve izah etmek gerekmektedir. İçtimai ve iktisadi muhiti ve hadiseleri merkeze ve nazarıdikkata alarak mazinin sis perdesi altında kalmış ve tam vuzuha ve açığa kavuşturulamamış problem, problematik ve meselelerini tahkik etmek suretiyle, mali olayların sebep ve neticeleri üzerinde duran bilimsel araştırmalar teşvik edilip yaygınlaştırılmalıdır (Barkan, 2000: 607). Buna binaen Osmanlı iktisadi ve mali müesseselerinin teşekkülü, tekâmülü ve asırlar boyunca geçirdiği safhaların tespit edilmesi, iktisadi ve içtimai tarihin vuzuhla aydınlatılması ve izahı yönünden pek büyük önem arz etmektedir.

Devlet maliyesi denilince bir devletin yapmakta olduğu muhtelif harcamalar, bu harcamaları karşılayabilmek için vatandaşlardan tahsil edilen vergiler ve gelir temin etme yol ve usulleri akla gelmektedir. Devletlerin kamu harcamalarının finansmanında kullandıkları en müessir vasıta hiç şüphesiz vergi tarh ve tahsili işidir. Vergiler devletlerin en esaslı irat membaları olduğundan, devletlerin mali

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, hsahin@gantep.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8959-6514

tarihleri tetkik ve tahkik edilirken vergiler mihver mevzu kabul edilmiştir (Özvar, 2003: 1).

Çağdaş medeni cemiyetler gibi elbette ki Osmanlılarda da vergi işi mihver mesele olarak büyük önem arz ediyordu. Şer'î ve örfî hukukun bir arada tatbik edildiği Osmanlı devlet ve kamu müesseseleri doğrudan veya dolaylı olarak vergilendirme konularına odaklanmışlardı. (Akdağ, 1949: 538) Kamu maliyesinin en önemli unsurlarından ve temel gelir kaynaklarından birini teşkil etmesi sebebiyle Tanzimat devrinde *aşarın* ne şekilde tatbik edileceği hususu idareci ve bürokratların üzerinde yoğunlaştığı konulardan biri olmuştur. Osmanlı tatbikatında uzun zaman iltizam usulü ile tahsil edilen *aşar*, Tanzimat'la birlikte yeni oranlar tespit edilerek emaneten muhassıllarca idare edilmeye başlandı. Ancak yeni usulde *aşarın* tahsil ve cibayetinde fiiliyatta müspet netice alınamadığından naşi yeniden iltizam usulüne döndü. Bu münasebetle belirtmek lazımdır ki *aşarın* tahsilinde asırlarca uygulanan iltizam usulünün istihsalı ve randımanı arttırmada ne derece müessir bir yol olduğu Tanzimat devrindeki tecrübeyle daha iyi anlaşıldı.

Çalışmamızda öncelikle Osmanlı vergi sistemindeki değişim, ıslahat ve yenileşme çabalarını umumi hatlarıyla birkaç başlık altında özetledikten sonra Tanzimat devrinde *aşar* uygulamasının ne şekilde yapıldığı ve ne tür değişim ve dönüşümler geçirdiğini ve ne gibi neticeler alındığını izah ve beyana çalışacağız.

Vergi Nizamında Islahat ve Yenileşme

Klasik Osmanlı mali nizamında devlete ait varidatın büyük bir kısmı kırsalda tarım kesiminden tahsil edilen *öşürden* gelmekteydi. Şehirli tebaa ise daha ziyade *ihtisab* veya *ihtisabiye* denilen pazar vergileri ve istihlak endeksli gümrük vergileri öderlerdi. Diğer önemli bir irat ve gelir membaı ise gayrimüslimlerden tahsil edilen *cizye* idi. Bu kaynakların kahir ekseriyeti devletçe mülk ve dirlik şeklinde kişi veya vakıflara tahsis edilmişti (Akdağ, 1955: 27). Gelirlerden merkezi hazine için ayrılan kısımların tahsilini teshil ve kolaylaştırmak maksadına matuf olarak mukâtaalar teşkil edilmişti. Devlet, mukâtaaları iltizam usulü ile işletmekte olduğundan mukâtaa gelirlerinin bir bölümü mültezimlerin hesabına geçmekteydi. Mukâtaaların ve *tekâlif-i şer'iyyelerin* haricinde merkezi hazineye *tekâlif-i örfiyye* namıyla tahsil edilen muhtelif vergi gelirleri de girmekteydi (Güran, 2003: 3).

17. yüzyıla kadar merkezi hazinenin yukarıda hülasa ederek sıraladığımız sınırlı gelir kaynakları, harcamaların da mahdut ve sınırlı olması nedeniyle büyük problemlere sebep olmamıştı. 17. yüzyıldan itibaren merkezi hazinenin mali ihtiyaçları mütemadiyen devamlı surette ziyadeleşmekte olduğundan, geleneksel

gelir kaynakları kâfi gelmemeye başlamıştı. Buna binaen daha çok savunma ihtiyacından mütevellit ve gelirlerini daha da arttırmayı düşünen merkezi idare sıkı vergi siyaseti tatbikine başladı. Halkın vergileme gücünü arttırıcı tedbirlerin yanı sıra *malikâne* ve *esham* gibi mali yöntemlerle kısa zamanda gelir sağlayıcı usuller devreye sokuldu. Ancak bu politikalar sebebiyle uzun vadede başta zirai üretim olmak üzere ticari faaliyetler ve sınai istihsal üzerinde menfi sonuçlar görüldü (Güran, 2003: 3).

18. yüzyılın sonlarından itibaren her daim mükemmel olduğu kabul ve mülahaza edilen maziyi ve kadimi yeniden canlandırma maksadına matuf geleneksel ıslahat model ve yaklaşımları terk edilerek, bunun yerine daha müessir olacağı düşünülen yeni usullerin tatbikine geçilmeye karar verildi (Genç, 2000: 92). Bu maksat ve niyetle klasik Osmanlı müesseseleri reformlar ve tecdit hareketleri çerçevesinde yeniden tanzime çalışıldı. 19. asrın başlarına gelindiğinde mevcut müesseselerin birçoğunda yenilenme gereğine inanan idareciler, mali sahada bu ihtiyacı daha ziyade hissetmişlerdi. Mali sistemin temelde güçlü bir yapıya sahip olmakla birlikte muhafazakâr ve yeniliğe kapalı bir bünyeye dönüştüğü düşünülmekteydi (Altundağ, 1947: 197).

Mali nizam Tanzimat’a kadar adem-i merkeziyetçi yapıda ve mahalli geleneğe çok bağlıydı. Bu sebeple Osmanlı mali teşkilatı ve vergi rejimi Tanzimat devrinde reform, ıslahat ve yenileşmenin merkezi ve odağı olmuştur denilebilir (Köprülü, 2004: 91). Bu sahada muhtelif meclis ve komisyonlar teşkil edilmek suretiyle yapılacak reformların tatbiki kolaylaştırılmaya gayret edildi. Mali ıslahatın muhtevasının ne olacağı teşkil edilen komisyonların göreviydi. Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye, Islahat-ı Mâliyye Komisyonu, Meclis-i Âla-i Hazâin ve Divan-ı Muhâsebat gibi ıslahat ve yenileşme maksadıyla muhtelif komisyonlar teşkil edildi (Şener, 2007: 113).

19. asra gelinceye kadar iktisadi, mali ve idari hemen her sahada icra ve tatbik edilmeye çalışılan ıslahat tedbirlerinden umulan netice tam alınamadığından esaslı ve uzun vadeli reformların ve yeniliklerin yapılmasına ve bu yönüyle İstanbul Hükümeti’nin iradesinin bütün imparatorluk topraklarını kuşatarak bir merkezileştirme programının tatbikine karar verildi (Quataert, 2006: 448). Bu düşünceyle Tanzimat devrinde klasik mali nizamdan uzaklaşarak modern bir bünyenin tesisine çalışıldı. Mali sistem yenilenmek suretiyle eskilerin yerine yeni varidat membarları alacak ve gelirlerin kahir ekseriyeti devletin denetimine girmiş olacaktı. Bu minvalde tebaanın tediye kuvvetini dikkate almayan geleneksel vergi nizamını ilga etmek hedeflendi (Sûdî, 1996). Yani önceki vergi nizamı yerine varidatı bilavasita vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeksizin tediye kuvveti olan herkesi vergi mükellefi kabul eden ve bu vergileri çok müessir bir

mali bürokrasi ile devlet namına tahsil edebilecek bir mali sistem hedeflendi (Güran, 2003: 3).

Evvela Tanzimat Fermanı'nın ilan ve neşri sonrasında yeni nizama münasip yaygın gelir ve servet tahrirleri yaptırıldı. Mali teşkilatın taşradaki temel aktörlerinden muhassıllara vazifedar oldukları mıntikalarda nüfus, arazi ve emlak tahrirati yaptırılarak vergilerin hanelerin mali kuvveti nispetinde tediyesi sağlanmaya çalışıldı. Daha önce belirttiğimiz gibi yeni nizam tatbikatta muvaffakiyetli olmadı. Buna mukabil 1844'de devletçe şümüllü ve kapsamlı temettuat tahrirleri yaptırıldı. Bu tahrirat neticesinde vergi tahsilatında adalet ve muvazenin tam tesis edilemediği anlaşıldı. (Güran, 2003: 4).

1844'de ilki yaptırılan tahririn yeniden tahrir heyetleri oluşturularak 1858'de ikincisi yapıldı. Kadastro çalışmalarına Yanya ve Hüdavendigâr vilayetlerinden başlandı. Mukim mıntikalarda arazi, arsa ve binaların ölçümü yapılarak bunların varidat ve kıymetleri tespit edildi. İlâveten nüfus tahriri de yapılmak suretiyle mükelleflerin meslek ve gelirleri tespit edildikten sonra bunlara vergi mükellefi olduklarını gösteren kimlikler verildi. Pilot ve tecrübe bölgeleri tayin edilen Yanya ve Hüdâvendigâr vilayetlerindeki emlak ve temettu vergisi tahrirati muvaffakiyetle neticelendiğinden naşi benzer tahrirler 1860 yılında tüm vilayetlere teşmil edildi (Şener, 2007: 113).

Tanzimat'ın ilanının akabinde kabul edilip çıkarılan ve vilayetlere sevk edilen bir fermanla örfi vergiler ilga edilerek, herkesin bilaistisna muaf veya gayrimuaf, tasarrufunda bulunan emlak, arazi ve hayvanatı ile ticaret temettularına bir kıymet takdir edilmesi ve vergi ve rüsumun bir devlet memuru olan muhassıllarca tahsili, *aşarda* iltizam usulünün ilgası, *ağnam* resminin tek kalem altında tevhit edilmesi, *harac* ve *cizyede* yeni değişikliğe gidilmesi ve aynî vergi tahsili usulünün kaldırılması konuları üzerinde durulmuştu (Gökbilgin, 1967: 106).

Tanzimat'ın mali hedeflerinin tahakkuku için 1840 yılından itibaren tüm vergi ve resimlerin emaneten memurlar vasıtasıyla tahsil ve cibayeti kararlaştırılarak mültezim, vali, âyan ve voyvodaların vergi tahsil yetki ve salâhiyetleri ilga edildi. Bunun yerine taşrada yeni vergi idareleri teşkil edildi. Vergi tahsilatında yaşanabilecek aksamalara mani olabilmek için Maliye Nezareti'nce Tanzimat'ın tatbik edildiği mıntikalarda müstakil muhassıllıklar teşkil edilerek, muhassıl memurlar vazifelendirildi. Mahalli idareler nizamının ilk uygulama örneğini oluşturan muhassıllık meclisleri ve muhassıllar, verginin tespit, tevzi ve tahsili ile verginin mal sandıklarına yatırılarak varidatın bakiyesini hazineye sevk etmekle görevlendirilmişti (Öner, 2005: 354).

Muhassıllıkların vazifelerini aksatması sebebiyle taşrada mali idare mesuliyeti valilerin uhdesine tevdi edildi. Maliye Nezâreti'ni temsilen mülki amire tabi defterdar ve mal müdürleri görevlendirilmişti. Eyaletlerde valilerin maiyetine birer defterdar, sancaklara da birer kaymakam ve mal müdürü tayin edildi. Defterdarlık teşkilatı tesis edilerek Maliye Nezâreti'nin taşra teşkilatı kurulmuş oldu. Eyaletler, merkezi yönetimin denetiminde *aşar*, *ağnam*, *bedel-i askeri* ve diğer varidatın toplandığı, aynı zamanda zaptiye, maârif ve nâfia gibi masariftin yapıldığı ve artan varidatın hazineye intikal ettirildiği birimler haline getirildi. Esasen böyle bir teşkilatlanmanın merkezîyetçi mali nizama geçişi kolaylaştıracağı düşünülmüştü. Yeni bir düzenleme yapılarak 1860'ta mülki idareye bağlı defterdarlıklar ve mal müdürlükleri ilga edilerek mali işler mülki amirlere bağlı muhasebeci ve mal kâtiplerine devredildi. 1861'de neşredilen ve 1868'de Vilayet Kanunu'na göre tanzim edilen Umur-ı Mâliyyeye Dair Nizamnâme-i Mahsus ile köylerden vilayetlere kadar her aşamada vergilerin tahsili, masrafların yapılması ve hesapların tutulması hususunda yapılacak muameleler ile bu işlerden kimlerin sorumlu olacağı teferruatlı tanzim edildi. 1864 ve 1871 tarihli düzenlemelerle de yeniden taşrada defterdarlık sistemine dönüldü ve bu mali nizam İmparatorluğun nihayetine kadar temadi ve devam ettirildi (Öner, 2005: 355).

Maliye teşkilatı taşrada tam idari kuvvete malik olmadığından ve mahalli menfaat mihrakları yeni düzeni hazmedemediğinden dolayı arzu edilen netice tam hâsıl edilemedi. Mecburiyetle yeniden iltizam usulünün tatbikine geçildi. İşte bu mühim sebebe binaen iltizam usulü, Cumhuriyet devrine kadar hususan *aşar* ve *ağnam* gibi vergilerin tahsil ve cibayetinde esas usul olmuştur (Öner, 2005: 354).

Yeni mali nizama münasip olarak *tekâlif-i şer'îyye* namında umumiyetle köylü kesimden alınan vergi ve resimler kaldırılmış, yalnız *öşür*, *ağnam* ve *cizye* resimleri yürürlükte bırakılmıştı. Yine *tekâlif-i örfiyye* namı altında tahsil edilen vergiler ilga edilerek yerine köy ve mahalle üzerine vatandaşın tediye kuvvetine münasip *virgü* veya *ancemaatin vergi* denilen tek bir vergi tarh edilmişti (Sayın, 1999: 359). *Ancemaatin vergi* Maliye Nezâreti'nce yalnızca livalar için tayin edilmişti. Vergiler bu suretle birleştirilmek ve basitleştirilmek suretiyle, muhtelif namlar altında tahsil edilmekte olan bir kısım vergiler ilga edilmiş oldu (Güran, 1998: 81). Ancak *ancemaatin vergi*, tatbikatta hususan köy ve mahalle meclislerinde birçok şikâyetle sebep olduğundan H.1275 (M.1859/1860)'ten itibaren aşamalı bir surette ilga edildi (Şener, 2007: 113).

Vergi, bütçe, muhasebe ve hazine işlemleri gibi mali konularda yapılan ıslahatları farklı bir zaviyeden topluca mütalaa edecek olursak ıslahat ve

yenileşme çabalarını 1860 öncesi ve 1860 sonrası olmak üzere iki devreye ayırabiliriz. Yukarıda kısmen belirttiğimiz gibi Tanzimat'ın ilanını müteakip ilk 20 yıl içerisinde mali reformlar pek muvaffakiyetli olamamıştı. Esaslı düzenlemelerin 1860'tan sonra yürürlüğe sokulduğunu görüyoruz. Çünkü Kırım Harbi sonrasında ilan edilen Islahat Fermanı ile Avrupalı devletlere verilen taahhütler ve 1854 yılı sonrasında hızla artan dış borçlar nedeniyle alacaklılar tarafından mali disiplinin sağlanması ve yapısal reformların yapılması talep edilmişti. 1859'da maliyedeki buhranın sebepleri ve hal çarelerini tahkik maksadıyla ecnebi üyelerin de iştirakiyle Maliye Nezareti bünyesinde Islahat-ı Mâliyye Komisyonu teşkil edildi. 1861'de ayrıca İngiliz mütehassıslarca tanzim edilen bir raporda ne tür mali ıslahata ihtiyaç bulunduğu beyan edilmekteydi. Mali müzayakanın daha da ziyadeleştigi bu tarihten itibaren mali reformlar tacil edilip hızlandırıldı. 1860'a gelinceye dek icra edilmeye çalışılan yeniliklerin önemli bir kısmı mali idarede yönetim birliğinin oluşturulması hususundaydı. Muhtelif nam ve isim altında tahsil edilen bir kısım örfi vergiler ilga edilerek vergi işleri daha sistematik hale getirildi. Bunlara ilaveten bu devrede bir takım bütçe düzenlemeleri de yapılmakla birlikte planlanan ve düşünülen yenilikler tam manasıyla fiiliyata geçirilemedi (Öner, 2005: 356; Blaisdell, 1940).

1861 yılında yabancı devletlerle temasa geçilerek gümrük ve tekel varidatının tahsili hususunda yeni düzenlemelere gidildi. 1861 antlaşmaları ile gümrük resimleri ve nispetleri yeniden tespit edildi. İki önemli gelir membaı olan tütün ve tuz istihsalı tekelleştirilip inhisar altına alındı. Tuz ve tütün tekelleri ile gümrük resimlerinin tahsili görevi Rüsumat Emaneti'ne tevdi edildi. Aynı yıl yurt içinde toplanan vergiler de tanzim edildi. Haksız uygulamaların yapıldığı tespit edilen *ancemaatin vergi* ilga edilerek yerine 1863 yılından itibaren tahrir dayalı emlak, arazi ve *temettu* vergileri yürürlüğe konuldu. Islahat Fermanı'nda Müslim-gayrimüslim tebaanın tamamından eşit vergi alınması belirtilmiş olduğundan, gayrimüslim erkek tebaadan tahsil edilen *cizye* yerine *bedel-i nakdi* adı ile yeni bir tahsiline başlandı. Ayrıca devlet varidatının tezyidi için damga resmi, çeşitli harçlar ve yol vergisi gibi yeni vergiler ihdas edildi. Görüldüğü üzere yeni vergi türleri ilk kez bu devrede tahsil edilmeye başlanarak günümüz modern vergi nizamının ana hatları oluşmaya başladı (Öner vd., 2005: 356).

1868'e gelindiğinde Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasından sonra vergi yargısı hususunda da yeni düzenlemeler başlatıldı. Bu meselede ilk adım vergi uyuşmazlık ve anlaşmazlıklarının vilayetlerde idare meclislerince halledilmesi kararı alındı. Uyuşmazlık ve ihtilaflarla ilgili olarak vergi kanunlarında mükelleflerin idare meclislerinin aldığı kararlara itiraz edebilecekleri temyiz mercileri belirlendi. Temyiz komisyonları, daha sonraki dönemlerde kurulacak

olan gayri muvazzaf ve muvazzaf vergi itiraz komisyonları için ilk aşamayı oluşturmuştur (Öner, 2005: 357).

II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki döneminde de devam edilen reform ve ıslahatlarla Osmanlı kamu maliyesinde modern mali bünyenin temelleri atıldı. Tanzimat devriyle birlikte istisna ve imtiyazların yaygın olduğu bir kısım geleneksel vergi anlayış ve düzeni terkedilmiş, tebaanın tümünü iktisadi ve mali kuvveti nispetinde vergileyen ve vergi gelirlerinin merkezden kontrolüne imkân sağlayan yeni bir düzene geçilmişti (Güran, 2003: 3). Tanzimat'tan sonra varidatın neredeyse tamamı hazineye toplanmış, masarifin bütçe vasıtasıyla hazineye yapılması bir prensip olarak kabul edilmişti. Islahatlar umumiyetle müspet netice verdiğinden merkezi devletin vergi gelirleri artmaya başlamıştır (Pamuk & Karaman, 2009: 28).

Tanzimat Devrine Kadar Aşar Tatbikatı

Bir şeyin onda biri demek olan *öşür*, Osmanlı maliye ıslahında tarımsal istihisalden tahsil ve cibayet edilen bir tür resim ve vergidir (Sayın, 1999: 505). Bu vergi umumiyetle toprak mahsullerinden içtimai tesanüt, yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamaya matuf olarak da tahsil edilmiştir (Grohmann, 1941: 482). Umumi manada bir tür toprak mükellefiyeti olarak *öşür* vergisinin beşeriyetin cemiyet halinde yaşamaya ve bir idareci tarafından yönetilmeye başladığı zamandan beri temadi ve devam etmekte olduğu söylenebilir. Tarih araştırmalarından anladığımız kadarıyla öşre müşabih uygulamalar geçmiş birçok kültür ve medeniyette mali bir ibadet olarak tarh, tahsil ve kullanım alanları belirlenmiş ve tatbik edilmiştir. Rivayetlerde Yakın Asya'da Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. Yakup peygamberlerin dahi yönetimleri altındakilerden *öşür* veya ona mümasil bir vergi aldığı kaydedilmiştir. Toprak mahsullerinden Kıta Avrupası'nda da çok eski çağlardan beri buna benzer vergiler tahsil edildiği olmuştur. Ezcümle, Hristiyan dünyasında mali bir ibadet olarak kabul edilen öşre benzer bir vergi 4. yüzyıldan itibaren Avrupa'da mecburi vergi haline dönüştürülmüştür. Yine, 3. Haçlı Seferi'nin yapıldığı 12. yüzyılın sonlarında İngiltere ve Fransa kralları İslam kahramanlarından Selahaddin Eyyubi'nin ordularıyla yapılacak savaşların finansmanı için *dim saladin* adıyla öşre benzer bir vergi tarh ve tahsil etmişlerdir (Pakalın, 1993: 96-97).

İslam'da *öşür*, dini vergi ve vecibelerden olup, bunun esası zekâttır. Toprak mahsullerinden belli bir nispette Müslümanların devlete ödemesi gereken aynı bir resimdir. Şer-i Şerif'e münasip olarak yaygın olarak mahsulden tam *öşür* (onda bir), dolap, makine gibi suni vasıtalarla ilave masraf yapılmak suretiyle üretilen zirai mahsulden yarım *öşür* (yirmide bir) tahsil edilmiştir. Bu vergi daha

Devlet-i Aliye müesses olmadan önce, İslam'la birlikte meşru hale gelmiş ve devletin bütün varidatı içerisinde önemli bir seviyeye ulaşmıştır (Grohmann, 1941: 483).

İslam tatbikatında topraklar *arazi-i öşriyye* ve *arazi-i haraciyye* olmak üzere iki kısım kabul edilmiştir. Birinci kısımdan alınan vergiye *öşür*, ikinci kısımdan tahsil edilene ise *harac* denmiştir. *Harac* resmi de iki kısımdır. Birincisi *harac-ı muvazzaf*, diğeri *harac-ı mukaseme*dir. *Öşür* Osmanlılardan evvel Mekke, Medine, Hicaz, Yemen ve bazı Arap memleketlerinde bir imtiyaz şeklinde onda bir veya yirmide bir nispetlerinde tahsil edilen zekâtın bir türünü oluşturmuştur (Barkan, 1941: 485).

Osmanlılarda *öşür* adı altında alınan toprak mahsulleri vergileri İslam'da zekâtın bir türü olan *öşürden* özellik ve miktar olarak farklılık göstermiştir (Barkan, 1941:486). Osmanlı tatbikatında *harac-ı muvazzaf* topraklar önce tahrir tabi tutulur, daha sonra bu topraklardan yılda bir defa maktu bir vergi tahsil edilirdi. *Harac-ı muvazzaf* tatbikatta *çift akçesi*, *resm-i zemin*, *resm-i küvare*, *basma akçası*, *kulluk akçası*, *boyundurluk hakkı*, *ispenç resmi* ve *ağalık hakkı* adları altında alınmıştır. *Harac-ı mukaseme* topraklardan elde edilen mahsulden ise toprağın randımanına göre onda bir ile beşte bir arasında (nısf, humus, südüs gibi) farklı nispetlerde alınmıştır. *Harac-ı mukaseme* olarak *öşür* türü diğer vergiler şunlardır: *Resm-i bağ*, *resm-i bahçe*, *resm-i şıra*, *resm-i bostan*, *resm-i fevaki*, *resm-i kovan*, *resm-i harir*, *resm-i giyah*, *resm-i pamuk*, *resm-i odun*, *resm-i ağ* (*resm-i balık*) (Sûdî vd., 1996: 40).

Osmanlı Devlet teşkilat ve müesseselerinin teşkil ve tesisine başlandığı zamandan itibaren fethedilen mıntikalarda topraklar önce tahrir ve sayıma tabi tutularak miri arazi kabul edilirdi. Karye ve kasabalardaki arsalar ile yarım dönüme kadar olan bahçeler bundan istisna edilirdi. Bunların dışındaki arazilerin mülkiyeti devlete ait olmak üzere, öşrü devlete ödenen topraklar reayaya bırakılırdı. *Öşür* varidatının bir bölümü tımar ve zeamet sahipleri ve büyük devlet ricaline tahsis edildikten sonra bakayası bilavasita devlet hazinesine bırakılırdı (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 73-74).

Öşür Osmanlı tatbikatında *harac-ı mukaseme* türü vergilerin ve toprak kirasının bir alt dilimini oluşturmuştu. *Öşür*, toprak mahsullerinden vezir ve kumandan gibi rütbelilere ayrılan *salariye* vergisiyle birlikte tahsil edildiği de olmuştur. Osmanlı kanunnamelerinde buğday, arpa ve çavdardan *öşürle* birlikte *salariye* alınacağı da belirtilmektedir. *Salariye*, öşrün mütemmimi ve tamamlayıcısı olarak görülmüştür. *Öşür* adı altında üründen tahsil edilen vergilerin aynı olarak tahsil ve cibayet mecburiyeti vardı. Beylerbeyi, sancakbeyi,

tımarlı ve zaimlerin çiftçilerden nakden öşür tahsilatı yapmaları menedilmişti. *Öşür* olarak zirai mahsulden alınan vergiler mahsul ortaya çıktığı zaman kanunlarda belirtilen muayyen miktar ve oranlarda tahsil edilirdi (Tabakoğlu vd., 1985: 52).

Arşivlerdeki mevcut Osmanlı vergi kanunnamelerinde çeşitli toprak mahsullerinden *öşür* ve *aşar* namları altında toplanmakta olan vergilerin miktar ve toplanma usullerine ait zengin bilgi bulunmaktadır. Bu kayıtlarda öşrün senevi ve yıllık mahsule oranla miktarı, toprağın verimliliği, randımanı ve sulama şartları örf ve adetlere göre farklılık göstermekte, kasabadan kasabaya ya da köyden köye verginin farklı oranlarda belirlendiği görülmektedir. Toprakların mîrîlik hususiyeti bozulup, devlet ile bilfiil toprağı işleyen köylü arasına bir de dirlik sahibi girdiğinden mahsulden bir pay şeklinde alınan vergiler karışık bir şekil almaktaydı. Böylelikle *öşür*, arazi sahibi vakıflar ve şahıslar ile devletin mümessili olan memurlar arasında farklı oranlarda paylaşılmaktaydı. Bu oranlar elbette ki keyfi ve gelişigüzel belirlenmemişti. *Öşür*den alınan payların belirlenmesinde toprağın verim derecesi, bölgedeki zirai usuller, çiftçinin elde etmesi mümkün safi gelir miktarı vb. iktisadi ve mali düşüncelerle ve mevcut toprak düzeni gibi tarihi tecrübeler nazara alınmıştır (Barkan, 1941: 486-487).

Tanzimat Devrinde Aşar Tatbikatı

H.1100 tarihine kadar *aşar*ın tahsilinde mevcut kanunlar tatbik edilmiş ancak zamanla yaşanan mali problemler kanun ve kaidelerin değişmesine sebep olmuştur. Önceki dönemlerde tımar ve zeamet varidatı tımarlı ve zaimlere hizmetleri mukabili verilirken, yeni dönemde reayadan tahsil edilen vergiler bilavasita devlet hazinesi için tahsil edilmeye başlandı (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 74). Çünkü yeni ordu ve askeri nizamın artan ihtiyaçları için yeni gelir membarları bulmak icap ediyordu. Öncelikle araziler *mukataat* ve *mahlulat* adı altında mültezimlere veya sarraflara sene itibarı ile ihale edilmeye ve satılmaya başlandı. Sipahilerin uhdesindeki tımar varidatları padişah ve vezir haslarına tebdil edildi. Böylelikle iltizam usulü bu tarihten itibaren mali tatbikatlar içinde yer almaya başladı. Devlet mali müzayaka sebebiyle vergi varidatını daha kötü şartlarda mültezimlere ihale etmek mecburiyetinde kalıyordu. Mültezimler ise hazineye ödenenden kat be kat kazanç temin edebiliyordu. Vergilerin iltizamen tahsil ve cibayetine Tanzimat devrine kadar devam edildi (Barkan, 1941: 487).

Tanzimat'la birlikte *aşar*ın tahsil, cibayet ve toplanma usulünde düzenlemelere gidildi. H.1256 yılından itibaren daha önce arazilerden alınan yarım, üçte bir, dörtte bir, beşte bir ve onda bir şeklindeki muhtelif vergiler ilga edilerek yalnız onda bir vergi alınması kararlaştırıldı. H.1256'dan H.1258 mali

yılına kadar yeni oranı belirlenen *aşar* emaneten muhassıllar tarafından toplandı. Muhassılların vergi tahsilindeki kifayetsizliği ve muvaffakiyetsizliği sebebiyle *aşar* varidatı düştü (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 74). Tanzimat'ın tatbik edildiği hemen her mıntıkada *aşar*ın onda bire indirilmesi ile görünüşte bir adalet sağlanmaya çalışılmıştı. Hâlbuki emek ve sermaye olarak mahsule oranla aynı oranda vergi veren çiftçiler bundan zararlı çıkmıştı. Ayrıca bu yeni uygulama o dönem devlet bütçesini de müşkül durumda bırakmıştı. Daha evvel tatbik edilen iltizam usulüne tekrar dönüldü ve *aşar* varidatı iki yıllığına mültezimlere ihale edildi (Barkan, 1941: 487). H.1263'den itibaren bütün tımar ve zeamet toprakları bu şekilde iltizama verilmek suretiyle tımarlı ve zaimlerin *aşar* tahsil ve cibayet salahiyetine son verildi (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 74).

Yukarıda ifade ettiğimiz nedenlerden dolayı daha evvel ilga edilen iltizam usulüne yeniden geçilerek *aşar* varidatı iki yıllığına mültezimlere ihale edilmeye başlanmıştı. Bu gelişmenin sonrasında *aşar* varidatında düşme görüldü. Daha önce *aşar* gelirleri bir veya iki yıllığına ihale edilirken, artık daha uzun süreliğine satılmasının iyi bir tedbir olacağı mülhaza edilmişti. Böylelikle mültezimler ellerinde uzun süre kalan arazileri daha verimli istimal ederek hasılatın artmasını sağlayabileceklerdi. Çıkarılan yeni kanunlarla zirai istihsalin arttırılması ve çiftçilerin korunması hedeflenmişti. Yalnız fazla talep bulunmayan araziler bir veya iki yıllığına iltizama verilmişti. H.1263 yılından itibaren bütün tımar ve zeamet toprakları bu şekilde iltizama verilerek, tımarlı ve zaimlerin *aşar*ı toplama yetki ve salahiyetleri ellerinden alındı (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 75).

Kırım Harbi'nde (H.1269) askerin artan gıda ihtiyacı için *aşar*da bir takım yeni düzenlemelere gidildi. Bu yıllarda daha önce beş yıllığına verilen iltizam süresi de bitmişti. Askerin gıda ihtiyacını suhuletle temin için bazı mıntikalarda *aşar* varidatı emaneten idare edilirken, bazen de kısmen nakit kısmen aynî olarak mültezimlere ihale edildi. Savaşın devam ettiği yıllarda tahsilat işinde kısmen emaneten kısmen de iltizam usulü uygulanmışken, daha sonra yine tamamen iltizam usulüne geçildi. Bu hususta 11 Rebiyülahir 1272 tarihinde çıkarılan bir nizamnameye göre; zeytin *aşar*ı iki yıl, hububat *aşar*ı bir veya iki yıl için belirlendi. İki sancak bir mültezime satılmamak şartıyla her kazanın *aşar* varidatı önce kaza meclislerinde köy köy ihale edilecek, daha sonra vilayet merkezlerinde kaza kaza taliplilere ihale edilecekti. Bu yeni düzenlemenin neticesinde mültezimler sancakların *aşar* gelirleri ihalesini aldıktan sonra, bu kez ayrı ayrı ihaleye çıkarılan kaza ve köylerin gelirlerini de başka ikinci derece mültezimlere, ikinciler de üçüncü mültezimlere ihale ettiklerinden hazineye giren *aşar* gelirleriyle reyanın ödediği gelirler arasında büyük farklar ortaya çıktı. Bu yeni düzenleme de, tatbikatta müşahede edilen olumsuz neticeler sebebiyle H.1277

yılında ilga edildi. Yine H.1272-1276 yılları için Rumeli toprakları kasaba ve köylerde beş yıllığına çiftçilere ihale edildi. Anadolu’da ise yine *aşar* gelirleri köy köy müzayede edilerek satışı yapıldı. Bu düzenleme ve tatbikatlarda da çiftçilerin ve devletin arzu edilen menfaati temin edememesi sonucu *aşar* varidatı eski sistemde olduğu gibi yerinde veya İstanbul’da ayrı ayrı veya toptan mültezime ihalesi yoluna gidildi. Bu yıllarda devlet nizamındaki idari yapılanma sonucu vilayet usulüne geçilmişti. Bundan sonra *aşar* gelirlerinin idaresi vilayet idarelerine devredildi. Yine *aşar*ın idare ve ihalesiyle ilgili vilayetlerin görüşü de alınarak H.1287 ve 1288 yıllarında yeni bir nizamname daha kaleme alınarak H.1287 yılından itibaren tatbik sahasına konuldu. Bu dönemde yapılan düzenlemeye uygun olarak Tuna ve Aydın vilayetlerinin *aşar* gelirleri hazinece görevlendirilen memurlarca emaneten idare edildi, diğer vilayetlerin *aşar* gelirleri ise kaza ve köy bazında taliplilere veya çiftçilere ihale edildi. İhalesi mümkün olmayan araziler ise emaneten idare yoluna gidildi. Söz konusu nizamname uygulamada ilk zamanlar muvaffakiyetli olmuşsa da zürra ve köylünün uygulamalardan hoşnutsuzluğu nedeniyle bu nizamnamenin de tatbikinden vazgeçildi (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 76).

Kanun-i Esasi’nin H.1293’te neşrini müteakip *aşar*ın tahsil ve cibayet usulünde değişikliğe gidildi. H.1296’dan itibaren *aşar* varidatının bazı sancaklar istisna edilerek tayin edilecek memurlar vasıtasıyla süresiz emaneten idare edilmesi kararı alındı. Maliye Nezareti bünyesinde *Aşar ve Ağnam Emaneti* teşkil edildi. Menafi sandıklarına sermaye temini için H.1283’ten itibaren tahsilatına başlanan *öşrülöşr* vergisi yerine, *aşar* ile birlikte tahsil edilmek ve üçte ikisi maarif, üçte ikisi menafi sandıklarına ait olmak üzere, H.1300’den itibaren *aşar*ın yedide biri ve dörtte birinin alınmasında karar kılındı. *Aşar*ın emaneten idaresine H.1301 yılı sonuna kadar devam edildi. H.1302’de devletin Dâhiliye teşkilatında düzenlemeye gidilerek taşrada idari ve mali yapı değiştirilerek adli mahkemeler teşkil edilmişti. Jandarmalar daha önce tahsil işlerinde vazifelendirilmiş iken bu işlerden men edilmesi ve muktedir ve ehil memurların da kâfi miktarda olmaması nedeniyle emanet usulü ilga edildi. H.1302 yılından itibaren *aşar*ın H.1296 yılından önceki idare şekline yeniden geçilirken bu geçişte bir takım yeni ilave düzenlemeler yapıldı. *Aşar ve Ağnam İdaresi* ismi değiştirilerek yerine *İdhalat İdaresi* daha sonra da *Aşar ve Rüsumat İdare-i Umumiyyesi* denildi. Menafi ve maarif sandıklarına sermaye olması için *aşar*a ilave edilen ve *aşar*ın bir buçuğu olan *ianenin* biri söz konusu sandıklar yerine Ziraat Bankaları’na, kalan yarımın da maarif idarelerine verilmesi kararlaştırıldı. Yani bir buçuk *aşar*ın tahsili ve idaresi sandıklar yerine Ziraat Bankaları’na devredildi. H.1312’de ortaya çıkan bütçe açıklarının finansmanı için daha önce mükelleflerden alınan *aşar*a %0,5

nispetinde zam yapıldı. H.1316 yılından itibaren askeri mühimmat harcamaları için yeni membalara ihtiyaç duyulduğundan *Techizat-ı Askeri Tertibi* adı altında ilave vergiler ihdas edildi. Böylelikle menafi ve maarif hisseleriyle birlikte *aşar* vergisi de zamlandı (İhsaiyat-ı Maliye, 2000: 75-76).

Tanzimat'a gelinceye kadar torağın randımanı, verimliliği ve sulama durumu nazar-ı dikkate alınarak üçte birden onda bir oranına kadar mahsulden muhtelif oranlarda *aşar* alınmıştı ve devletin en önemli gelir kaynağıydı. Yukarıda da kısmen belirttiğimiz gibi Tanzimat'la birlikte farklı nispetlerde tahsili yapılan *aşar*, tüm zirai mahsuller ve mıntıkalar için onda bir seviyesine indirilerek tenzilat yapılmıştı. Ancak toplanan aşar gayrisafi hasılat üzerinden tahsil edildiğinden köylü ve çiftçiler üzerinde büyük külfet oluşturmuştu. 1883 yılında tarımsal kredi kurumlarına ve eğitime finansman desteği sağlamak için *aşar* %1,5 nispetinde arttırıldı. 1897'de yapılan %0,5 ve 1900'de yapılan %0,63'lük zamlarla yekûn vergi %12,63'e çıkarıldı. 1906'ya gelindiğinde uygulamaya suhulet sağlamak üzere *aşar* nispeti %12,5 düzeyine indirildi (Güran, 2003: 5).

Meşrutiyet devrinde dış ticaretteki müspet gelişmelerle birlikte zirai mahsule artan talebe muvazi ve paralel olarak tarımda ihraç ürünlerinin istihsalı da artmıştı. Bunun tabii neticesi olarak *aşar* ve *ağnam* varidatı da artış göstermiştir. 1924 yılına gelindiğinde *aşar* gelirlerinin devlet bütçesi içindeki payı takriben dörtte bir gibi önemli bir seviyeye ulaşmıştır. İyi bir gelir kaynağı olmasına karşın *aşar* vergisinin tahsili konusunda ortaya çıkan müşkülât ve problemler uzun süre devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha randımanlı vergi tahsil edebilmek, suiistimallerin kaynağını kurutmak ve Batılılaşma gibi bir takım ideolojik maksatlara matuf olarak *aşar* vergisinin ıslahı yerine ilgası gündeme getirildi. Osmanlı toprak düzeninden ve onun manevi değerlerinden neşet eden bir vergi olan *aşar*, 25 Şubat 1925 tarihli ve 552 sayılı Aşarın İlgası, Yerine İkame Edilecek Mahsulat-ı Arziye Vergisi Hakkındaki Kanun ile ilga edildi (Barkan, 2005: 399).

SONUÇ

19. yüzyılın başlarına kadar mali sahadaki ıslahatlarla arzu edilen ve istihdaf edilen gayelere ve maslahatlara tam anlamıyla ulaşılammıştı. Bu sebeple 19. yüzyılın iptidasından itibaren diğer kamu müesseseleri ile birlikte mali kurumlarda da ıslah ve yenileşmeye karar verildi. Yeni düzenlemelerle vergi nizamı daha modern bir bünyeye dönüştürülmeye çalışıldı. Klasik tarh ve tahsil nizamı ve usulleri değişirken, eski gelir membalarının yerini yeni gelir kaynakları aldı ve varidatın kahir ekseriyeti devlet denetimi altına alınmaya çalışıldı.

Aşarda iltizam usulü ilga edildi. Ancak muhassılların vergi tahsilindeki kifayetsizliği ve muvaffakiyetsizliği sebebiyle *aşar* varidatı azaldı. Bu nedenle *aşar* tahsilatında yeniden iltizama dönüldü. Topraklar bu kez daha uzun süreli olarak mültezimlere ihale edilmeye başlandı. Bu uygulama ile mültezimlerin arazileri daha verimli ve randımanlı kullanarak mahsulün ziyadeleşmesi hedeflendi. Bütün tımar ve zeamet toprakları bu şekilde iltizama verilerek, tımarlı ve zaimlerin *aşarı* toplama yetenekleri ellerinden alındı. Bunun yanı sıra çiftçiler desteklendi, *Aşar ve Ağnam İdaresi* kuruldu. Tanzimat devrinde mali ıslahata rağmen *aşarın* doğrudan ve bilavasita tahsiline tam muvaffak olunamamıştır. Bu sebeptir ki son dönemlere kadar *aşarda* ağırlıklı olarak iltizam usulüne devam edildi. *Aşarın* toplanmasında asırlarca tatbik edilen iltizam usulünün istihsalı ve randımanı arttırmada daha etkili bir yol olduğu Tanzimat devrindeki tecrübeyle daha iyi anlaşıldığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Sayın, A. V., (1999), *Tekâlif Kavaidi: (Osmanlı vergi sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Maliye Bakanlığı, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı (APKKB) Yayını: Ankara.
- Akdağ, M. (1949), Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti, *Belleten*, 13 (51), 497–571.
- Akdağ, M. (1955), Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13(1-2), 27-51.
- Altundağ, Ş. (1947), Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 187-197.
- Anonim (2000), *İhsaiyat-ı Maliyye (Maliye İstatistikleri) (1885–1909)*, Maliye Bakanlığı APKKB Yayını: Ankara.
- Barkan, Ö. L., (1941), Öşür, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 10, (ss.486-487), İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (2000), *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, 1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.
- Blaisdel, D. C., (1940), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, (H. A. Kuyucak, Çev.), İstanbul: Arkadaş Matbaası.

- Çağatay, N., (1947), Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler ve Resimler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (5), 483–511.
- Genç, M., (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökbilgin, T., (1967), Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri, *Belleten*, 31 (121), 93–111.
- Grohmann, A., (1941), Öşür, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 10, (ss.482-485), İstanbul.
- Güran, T., (1998), Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49, 79-95.
- Güran, T., (2003), *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, 7, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını: Ankara.
- Köprülü, M. F., (2004), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları: Ankara.
- Öner, E., (2005), *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, T.C. Maliye Bakanlığı APKKB Yayını: Ankara.
- Özvar, E., (2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları: İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul.
- Pamuk, Ş., ve Karaman, K. (2009), Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi: Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma, 1500–1914, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 191, 26–33.
- Qataert, D., (2006), Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri, (F. Acun, Çev.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalçık, M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Sûdî, S., (1996), *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Prof. Dr. M. A. Ünal (Ed.), Isparta.
- Şener, A., (2007), *Sona Doğru Osmanlı*, Birleşik Kitabevi: Ankara.
- Tabakoğlu, A., (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah yayınları: İstanbul.
- Tabakoğlu, A., (1986), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları: İstanbul.

3. BÖLÜM

OSMANLI’NIN SON YÜZYILINDA BOĞAZLARIN SAVUNMASI: MAYIN VE İSTİHKÂM İNŞASI

Ahmet OĞUZ*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti’nin gücünü kaybederek sınırlarının daraldığı ve merkeze doğru çekilmesiyle savunmanın önemi ve ihtiyacı daha çok artmıştır. Avrupa devletlerinin güçlü sanayii ile beraber sömürge elde etme siyasetleri sebebiyle Osmanlı Devleti’nin toprakları saldırıya açık hale gelmiştir. Osmanlı devlet adamlarının “düvel-i muazzama” adını verdiği Avrupa devletlerinin saldırıları karadan ve denizlerden yaptıkları düşünülürse, savunmanın denizlerde, özellikle boğazlarda yoğunlaşması tabiidir. Bu ihtiyaç İstanbul’un fethinden önce başlamıştı. Erken dönem Osmanlı sultanları her iki boğazın kontrolünün elde tutulmasının gereğini görmüşlerdi. Osmanlı Devleti’nin ilk fetihlerinden itibaren İstanbul’un kapısı olan boğazların önemi artmıştı. Özellikle Çanakkale Boğazı’nda savunma amaçlı çalışmalar devletin son dönemine kadar devam etmiştir. Kıtaları gemi ticaretiyle birleştirmesi sebebiyle Çanakkale Boğazı tarihin her döneminde devletlerin ve bölge güçlerinin ilgi alanı içinde olmuştur. Aynı şekilde Karadeniz’in kuzeyinde ticaret yapmak ya da deniz ticaretine hâkim olmak isteyen büyük güçler de yine Çanakkale Boğazı, İstanbul ve İstanbul Boğazı’na sahip olma çabasına girmiştir.

Osmanlı Devleti kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Çanakkale Boğazı’nı elinde tutabilmek için Bizans Devleti ile mücadeleye girmiştir. Coğrafi konumu itibarıyla geniş bir alanın ticari kilidi olan Çanakkale Boğazı’na, bu amaçla Yıldırım Bayezid (1389-1402) zamanında “boğaz muhafızlığı” kurulmuş, başına da Sarıca Paşa getirilmiştir. Bu dönemden itibaren Çanakkale Boğazı’nın

*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, ahmetoguz@nevsehir.edu.tr,
Orcid: 0000-0003-0773-3373

savunması için kale ve istihkâmlar yapılmıştır. Osmanlı'nın ilk fetihlerinden itibaren Çanakkale Boğazı'nın ne denli önemli olduğunu daha ilk yıllarında kavramıştır (Ágoston, 2023: 253). Aşağıda verilen bazı örneklerle tarihi süreç değerlendirilmeye çalışılmıştır. Fatih Sultan Mehmet (1451-1480), İstanbul'un fethini gerçekleştirebilmek için Çanakkale Boğazı'nın geçişini kontrol altına almak istemiştir. Çanakkale Boğazı'nı düşman gemilerine kapatmak isteyen Sultan, boğazı kontrol edebilecek noktalarda tahkimat yaptırmıştır. Avrupa yakasındaki Kilitbahir, Anadolu tarafındakine ise Kal'a-yı Sultaniye olarak isimlendirilen kaleler boğaz güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Fatih'ten sonra Çanakkale Boğazı'nı kontrol etmek amacıyla yeni tedbirler aldığı bilinmektedir. Dönemin güçlü donanmalarına sahip olan Venedik ve Ceneviz devletlerinin Çanakkale'den yapacakları saldırı için boğaz güvenliği her zaman zorunlu olmuştur. Girit'in fethi sırasında Venedik ablukası buna örnek gösterilebilir. Bu durumu gören Köprülü Mehmet Paşa (öl. 1661) Rumeli yakasına Seddülbahir, Anadolu tarafına ise Kumkale kalelerini inşa ettirmiştir. Seddülbahir'i Valide Sultan yaptırdığı için Kal'a-yı Sultaniye, Kumkale'nin masrafını dönemin sultanı üstlenmesi sebebiyle Kal'a-yı Hakaniye adları verilmiştir (Eyice, 1993: 203). Osmanlı Devleti'nde 17. Yüzyıldan itibaren başlayan güç kaybı savunmayı öncelemiştir. Örneğin, Venedikliler Osmanlı yardımını önlemek için boğaz ablukası uygulamıştır. Köprülü Mehmet Paşa da Venediklileri Çanakkale Boğazı'ndan uzaklaştırmış, aldığı tedbirlerle Çanakkale Boğazı üzerindeki Venedik ablukasının kaldırılmasını sağlamıştır. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa zamanında Venedik Bozcaada'yı işgal edince Çanakkale Boğazı'nı tehdit etmeye başlamıştı (İlgürel, 2002: 258). Boğazı ablukaya alan Venedikler geçişi bir süre kapatmışlardı. Venedik ablukası Çanakkale Boğazı'nın İstanbul için ne denli önemi olduğunu ortaya koymuştur. Alınan önlemler sebebiyle boğazlar ve İstanbul üzerinde esaslı bir saldırı gerçekleşmemiştir.

Sultan III. Mustafa (1757-1774) zamanında boğaz savunması için yeni çalışmalar yapılmıştır. Çanakkale Boğazı'nı dışardan gelecek saldırılara karşı tahkimi için Osmanlı devlet adamları Avrupalı mühendislerden destek almıştır. Bunun ilk örneği Tott olmuştur. Baron de Tott, Osmanlı Devleti'ne tesadüfen gelen bir subay olarak İstanbul'da bulunmuş, Çanakkale Boğazı'nın tahkiminde Tott görev almıştır. Tott'un verdiği rapora göre tamir edilen tabyalar düşman saldırılarına karşı daha dayanıklı hale getirilmiştir. Hatta Tott, klasik Osmanlı topraklarının tasvirini yaparak Avrupa'da efsaneleşen Türk toprakları imajını meydana getirmiştir (Ágoston, 2023: 344). Bundan sonra da boğazların savunması ile ilgili yabancı uzmanlar getirilmiştir. Çanakkale Boğazı'nın Anadolu ve Rumeli taraflarında bulunan tabyalara ilaveler yapılmış, kaleleri güçlendirmek için çaba sarf edilmiştir. Bu hususta neler yapılması gerektiği konusunda bir Fransız askeri heyeti Çanakkale'ye davet edilmiş, kendisinden rapor alınmıştır. Rusların Çeşme

vakasında (1770) Osmanlı donanmasını batırmaları, Çanakkale Boğazı'nın savunmasını tekrar gündeme getirmiştir. Boğazın Akdeniz'den gelen düşman gemilere kapatılması için yapılması gerekenler Baron de Tott'un ve diğer Fransız subayların verdiği rapor doğrultusunda yapılmıştır. Bu rapor doğrultusunda Nara Burnu ve Kumkale arasına yeni tabyalar yapılmış ve buraya yerleştirilen toplar sayesinde bir Rus donanması boğazı geçememiştir. İstanbul'un fethine kadar fetih amaçlı olarak yapılan kalelerin yerini fetihten sonra savunma amaçlı yapılan askeri mimari almıştır. Tabyalar bu amaçla her defasında yeniden şekillenmiştir. 19. yüzyıldan itibaren teknolojiyi takiben daha sık aralıklarla yapılmasını gerektirmiştir. Yalnız burada dikkate alınması gereken son yüzyıla ilgili olanıdır. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak adlandırılan güçlü zamanlarında Çanakkale ve İstanbul Boğazları herhangi bir ciddi tehdit altında olmamıştır. Karadeniz'in Türk gölü olması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni tehdit edecek kuvvete ulaşamaması ve Akdeniz'de Osmanlı donanmasını zorlayacak ölçüde donanma bulunmaması boğazları güvenli kılmıştır. Durum, 19. Yüzyıldan itibaren değişmiş, devletin zayıflamasıyla boğazlar, güçlü devletlerin saldırılarına açık hale gelmiştir.

Türk Boğazlarının Coğrafi Konumu ve Uluslararası Siyasete Etkisi

Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı'ndan daha farklı bir coğrafi konumu olduğu için savunmaya yönelik tedbirler bakımından farklılıklar göstermektedir. Uzunluk bakımından Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı'nın yaklaşık iki katına denk gelmektedir. Aynı şekilde genişlik bakımından da durum benzerdir. Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı kuzeydoğu-güneybatı yönünde iki ana parçadan oluşan, orta kısımda daralan bir yapıya sahiptir. Tonağı gemilerin geçişinde bu durumun dikkate alınması gerekmektedir. Çanakkale Boğazı altmış iki kilometre uzunluğunda, denizin kıyılara girinti yapması sebebiyle mesafe doksán kilometreyi aşmaktadır. Aynı şekilde, genişliği sekiz kilometreye varan açıklığıyla savunmayı zorlaştırmaktadır. Anadolu tarafında boğazın en dar yerleri Nara Burnu ve Bigalı Kalesi arasındaki açıklık 1.950 metreye kadar düşmektedir (Tuncel, 1993: 199). Boğaz kimi yerlerde genişleyip daralmasına karşın en dar yerleri savunma imkânı vermektedir. Bundan başka Çimenlik Kalesi ile Kilitbahir-Namazgâh tabyaları arasında 1.250 metreye kadar inmektedir. Boğazın genişliği yanında derinliği de savunma unsurlarını değiştirmektedir. Boğazın ortalama altmış metre olan derinliği kimi yerlerde doksán metre ile kırk metre arasında değişkenlik göstermekte, farklı olan ise boğazın çift yönlü akıntıya sahip olmasıdır (Darkot, 1977: 334). Yukarıda izah edilmeye çalışılan coğrafi konum boğaza stratejik bir avantaj sağlamaktadır. Boğazın bu konumu Ege Denizi'nden gelecek harekâtlara karşı, savunma birimlerine uygun şartlar sağlamaktadır. Çanakkale Boğazı'nın en dar yeri olarak ölçülen Nara Burnu savunmaya imkân verdiği için mevziler ve tabyalar bu bölgede yer almaktadır.

Boğaza yerleştirilen topların burada olması tesadüfî değildir. Tabyalar ve toplar askeri strateji olarak buralara yerleştirilmiştir. Diğer taraftan, Çanakkale Boğazı, tabya ve top tekniğinin yanında mayın yerleştirilmesi bakımından da oldukça elverişli olduğu Çanakkale deniz savaşlarında yaptığı etkiyle kanıtlanmıştır. Boğazın en dar yerlerindeki akıntılar ve dar bölgeler mayın yerleştirme alanları ve mayınların toplanması için akıntıların varlığı sebebiyle zorluk göstermektedir. Bunun yanında, taarruzlara karşı olan tarafa avantaj sağlamaktadır (Ertem, 2011: 23). Coğrafi boylamları bakımından Çanakkale Boğazı, Marmara ve Boğazlar havzasında 25°-28° boylam ve 39°-41° enlemler arasını kapsayan kısım ile Biga ve Gelibolu yarımadalarını içeren yakın kıyılarda Midilli, Limni, Gökçeada ve Bozcaada'yı da savunma alanına dâhil etmek gerekir (Saral vd., 2012: 8).

Akdeniz'den gelen saldırıların karşılanmasında kilit merkezi Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasına yapılan kale ve tabyalardır. Fakat Çanakkale Boğazı'nın kolay savunulabilme yeteneğine rağmen Osmanlı Devleti her zaman uygun savunma tertibatı alamamıştır. Sultan III. Selim konunun önemini fark etmiş, ancak İngiliz donanmasının geçişine engel olamamıştır. Nitekim 1807'de bir İngiliz donanması uygun rüzgâr ve zayıf savunma fırsatı bularak Çanakkale Boğazı'nı geçmiş ve İstanbul önlerine gelmiştir. Bu sürenin üzerinden geçen zaman içinde Çanakkale Boğazı'nda bazı tedbirler alınmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken boğazların savunması için yeni tedbirler alınmış, İngiliz ve Fransız mühendislerin görüşü alınarak bazı kâgir tabyalar inşa edilmiştir. Bu tabyalar aynı mühendislerin görüşlerine göre eski, yani modern olmayan ateşli topraklarla donatılmıştı (Larcher vd. 2008: 48). Çanakkale Boğazı'nın modernize edilmesiyle ilgili benzer bir gelişme İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısından sonra yaşanmıştır. Ege Denizi'nde başlayan Türk-İtalyan deniz savaşında İtalyan kuvvetleri Ege Denizi'nde Türk hâkimiyetindeki adalara saldırmıştı. Üstelik Osmanlı Devleti'ni zorlamak amacıyla Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüsünde bulunmuş ve İtalyan savaş gemileri boğazın içlerine kadar ilerlemiş, ancak daha öteye geçememişlerdir. İtalyan gemilerinin boğazın ortalarına kadar gelmeleri ancak geçememeleri, üstelik zarar görmeden geri dönmeleri savunma kusurunu ortaya çıkarmıştır. Balkan Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'na İtalyanların saldırıları 18 Nisan 1912 tarihinde olmuştur. Asıl hedef İstanbul'a ulaşmaktan ziyade Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamaktır. Yirmi dört parçadan oluşan İtalyan donanmasının saldırısı boğazın girişindeki tabyaları bombardıman etmek şeklindedir. Boğazlar önceden mayınlı olduğu için gemiler dip sulara girememişlerdi. Türk tabyalarının İtalyan filosuna karşılık vermesi sebebiyle geri çekilmek zorunda kalmıştı (Hayta, 2006: 34). Balkan Savaşları'yla beraber Osmanlı ve boğazlar üzerine özellikle Rus baskısı artmıştır. Yıkılacak ihtimaline karşı Osmanlı Devleti'nin boğazları hangi statüde ya da kimde kalacağı büyük devletlerin problemi olarak uluslararası toplantıların adeta ana gündemini meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa dengesi içinde

Almanya'ya yaklaşmasıyla beraber Boğazlar üzerinde -Fransızların desteğini arkasına alan- İngiliz ve Rus baskısı artmıştır. İngilizlerin düşüncesine göre Osmanlı topraklarını paylaşmak, bu paylaşımdan İstanbul ve boğazları Ruslardan almak imkânsız görünmektedir. Rusya her ne kadar İngiltere ve Fransa'nın dostu ve müttefiki olsa da, güçlü bir Rus donanmasının Akdeniz'de bulunması ve olası durumlarda Hint ve Çin yollarını tehdit edebilecek konumda olması İngiltere'nin işine gelmemektedir (Bayur, 1991a: 7). Yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti'nin Boğazları ve İstanbul'u savunamayacağını düşünen İngilizler, stratejik bu yerleri Ruslara kaptırmamanın çarelerini aramıştır. Buna karşın Rusya da İstanbul ve Boğazlara hâkim olmak istemiştir. Boğazlara hâkim olmak isteyen devletlerin bu emeline kavuşmak için güçlü bir donanma bulundurması gerektiğinin Ruslar da farkındaydı. Rus amirali Grigoroviç 22 Mayıs 1913 tarihinde Çar'a gönderdiği bir telgrafla durumu şu ifadelerle belirtmiştir:

“Er geç Türk boğazları Rusların eline geçmesinden kimse sakınamaz... Boğazlar sorununun bizim istediğimiz şekilde çözülmesinin yegâne gerçek yolu ise, zamanı gelince iki Türk boğazının sularını ve kıyılarını ele geçirmemizi ve herhangi bir düşman donanmasının geçmesini önlememizi olanaklı kılacak kadar güçlü bir donanmanın Karadeniz'de hazır hale getirilmesidir... Bizim güneyde yeteri kadar güçte bir donanmamız bulunmadıkça, Boğazlar sorununun hiç de ortaya çıkmaması avantajımıza olacaktır. Bunun dışında başka hiçbir devletin Boğazlara saldırmaması ve bu süre içinde Türkiye'nin Avrupa kıyısında, Bulgaristan'ı İstanbul'a ve Çanakkale'ye sokmayacak kadar güçlü olması bizim için önemlidir...”

Ruslar, Çar Deli Petro (1682-1725)'den beri boğazların işgali konusunda uzun bir hazırlık yapmıştır. Akdeniz'deki İngiliz donanmasından daha donanımlı bir kuvvete sahip olmadan Çanakkale ve İstanbul Boğazları'na sahip olamayacaklarını Ruslar çok iyi biliyorlardı. Almanya'nın ortaya çıkmasından sonra İngiltere ile müttefik olmaları İngilizler konusundaki düşüncelerini değiştirmemişti. Ruslar Almanlara daha yakın duran Bulgarları elde etmek için fazla dikkat sarf etmiyorlardı. Aksi bir durum dahi olsa, bu haliyle bile Osmanlı ordularının Bulgarların İstanbul ve Boğazlara saldıramayacakları şeklinde bir öngörüler vardı (Bayur, 1991: 325b). “Dünya politikası” takip eden yeni Alman kralının Bismarck politikalarını terk etmesiyle Almanya'nın büyük devletler gibi İstanbul'a egemen olması olasılığını Rusya göz ardı edemezdi. Özellikle II. Wilhelm'in (1888-1918) Almanya'yı dünya gücü yapma planları Rusya'yı ürkütüyordu. Alman projesi olan Bağdat demiryolu imtiyazını Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) Almanlara verdikten sonra, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne baskısı artmıştır. Almanya'nın kontrolünde boğazları saf dışı ederek

İstanbul'dan geçen bir demir yolu hattı kabul edilebilir bir durum değildi. Demir yolu sadece bir ulaşım ağı olmayacak, aynı zamanda Avusturya ile Almanya'nın bağları güçlenecekti. Almanya'nın Balkanlar'a yayılmasını ve nüfuzunu artıracaktı. Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul hakkındaki düşüncesini bilen Almanya, Rusya'yı İngiliz saflarından koparmak için Boğazları ve İstanbul'u İngiltere'ye karşı kullanmak istiyordu (Bayur, 1943: 122).

Avrupa'daki denge unsurlarının değiştiğini fark eden Osmanlı Devleti, bloklaşan ve kendisine yabancılaşarak büyüyen Avrupa devletlerinin ihtiraslarına set çekebilmek amacıyla Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nda savunma tedbirlerine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Bu niyetle tehlikeyi fark eden devlet adamları Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde yapılan savunma inşasını devam ettirmiştir. Boğazların savunmasına son dönemlerde daha çok yoğunlaşma gereği duymaya başlamasının arkasındaki sebep Avrupa'nın kutuplaşmasıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'na saldıran İtilaf donanmasına karşı yapılan istihkâmların ve yerleştirilen bataryaların ne denli önemli olduğu görülmüştür. Sayıları sürekli artan bu tabyalar ve batarya savunma stratejisi iki ana noktada toplanmıştı; Çanakkale Boğazı'nın çıkışına doğru Ertuğrul ve Seddülbahir, Anadolu yakasında Kumkale ve Orhaniye tabyaları vardır. Bunlardan sonra Rumeli yakasında Hamidiye, Mecidiye, Havuzlar, Soğanlıdere, Yıldız, Tenger, Namazgâh ve Değirmen Burnu tabyaları vardır. Anadolu Yakası'nda Hamidiye, Mecidiye, Kepez, Dardanos, Çimenlik ve Nara tabyaları ile savunma kuvvetlendirilmiştir (Şimşek, 2012: 203). Dünyada meydana gelen bloklaşma Osmanlı Devleti'nin de savunmasına azami önemi vermeyi zaruri kılmıştır. Mali zorluklarına rağmen devletin Boğazları savunma çabası artık Türk hükümetleri için hayati bir önem arz etmekteydi. Osmanlı idarecileri tarafını seçtikten sonra Almanların da desteğiyle Boğaz'daki savunma tedbirleri hızlanmıştır. Bu çalışmaların etkili olduğu muhakkaktır. Avrupa'da bloklaşma netleşince, Almanya İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüslerine karşı boğazlarda, özellikle Çanakkale Boğazı'nda, olası bir İtilaf kuvvetleri saldırısının önlenmesi için Alman yardımlarıyla payına düşeni fazlasıyla karşıladığı kanaatindeydi. “Çanakkale Boğaz Harbi”nin Türk tarihinde bir dönüm noktası olmasının sebeplerinin en azından maddi kısmını buralarda aramak gerekir.

Mısır'ın Napolyon Tarafından İşgali ve Çanakkale Boğazı

Napolyon'un Mısır'ın işgali Çanakkale Boğazı'nın savunmasının önemini belirgin bir şekilde artırdığının işareti olmuştur. Mısır sorunu ile bağlantılı olarak Çanakkale Boğazı'ndan Şubat 1807 tarihinde geçen ve İstanbul'u işgale teşebbüs eden bir İngiliz donanmasının varlığı tehlikenin büyüklüğünü göstermiştir. Bu sebeple boğazda bulunan tabya ve kalelerde kapsamlı çalışmalar yapılması gerekmiştir (Karal, 1988: 52). Mısır sorunu devam ederken Osmanlı Devleti,

müttefik durumunda olduğu İngiltere’den uzman getirmiş, Çanakkale Boğazı’nın savunmasına yönelik çalışmalar yaptırmıştır. Durum tersine dönünce, bu sefer Fransız subaylarına Çanakkale Boğazı’nın savunması için davet götürülmüştür. Yine şartlar değişmiş durum tersine dönmüş, İngiltere ile savaş hali ortaya çıkınca Fransız subaylar getirilmiştir. Boğazda keşiflerde bulunan İngiliz General Geler, incelemeleri sonunda düzenlediği raporda Çanakkale Kalesi, Kilitbahir ve Sultan Hisar kaleleri başta olmak üzere mevcut kale ve tabyaların güçlendirilmesini önermiştir (BOA, HAT: 275-16146). Değişik uzmanların getirilmesi gösteriyor ki Mısır’ın Napolyon tarafından işgali Çanakkale Boğazı’nın Akdeniz’den gelen saldırılara karşı dirençsiz olduğudur. Mısır’ı işgal etmek için planlar yapan Napolyon, “Sezar’ın rotası” olarak adlandırdığı Çanakkale Boğazı’nın nasıl geçileceği konusunda Meunier’e rapor yazdırmıştı (Ertekin, 2024: 258). Türk subaylar ve mühendisler, Boğazlarda yapılan incelemeleri padişaha arz ederek İstanbul’un savunmasının raporlarda gösterildiği şekliyle yapılması yönünde padişaha görüş bildirmişlerdir. Durum tersine dönünce, yani İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne savaş açan Rusya’nın yanında yer almasıyla, bu sefer Osmanlı Devleti, denge politikası gereği Fransa yanlısı siyaset takip etmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere ile savaşa girince, bu sefer Fransız uzmanlar davet edildi. Bunu hem denge politikası çerçevesinde hem de Osmanlı Devleti’nin dış politikasına uygun olarak dost kazanma diyebileceğimiz güven ve algı yaratma girişimi olarak değerlendirebiliriz. Ancak bu dönemde yapılan tetkikler, verilen raporlar hemen hemen aynı doğrultuda olup, kalelerin ve tabyaların gelişen teknolojiye göre gittikçe güçlendirilmesi üzerinedir. Bu önerilerin dikkate alındığı ve kaynak aktarıldığı görülmektedir. İngiliz gemilerinin boğazı geçmesi Osmanlı Devleti’nin boğazlar konusunda sürekli tetikte olmasını sağlamıştır. Bu tarihten sonra Çanakkale ve ardından İstanbul Boğazı ile ilgili çalışmalar artmıştır.

Osmanlı Devleti, güç kaybetmeye başlamasından itibaren Avusturya ve Rusya’nın karadan yaptığı taarruzlarla uğraşırken, İstanbul’un korunması için özellikle Akdeniz’den gelecek tehlikelerin önlenmesi ve Çanakkale Boğazı’na ayrı bir önem vermeyi gerekmiştir. Sultan III. Selim’in tamda Mısır Meselesi’ni hallettiğini düşündüğü bir zamanda Rusya’nın Balkanlardan saldırması Osmanlı Devleti’ni yeni bir savaşın içine çekmiştir. Fransız dostluğu ile Rus saldırısı arasında kalan Osmanlı idaresi şaşkın halde Rusya ile karşı karşıya gelmiştir. İngiliz donanmasının Çanakkale’yi geçerek Rusya’ya destek olmak ve yeni filizlenen Osmanlı-Fransız ittifakını sonlandırmak amacıyla Çanakkale Boğazı’nı tehdit edeceği haberleri üzerine derhal Çanakkale Boğazı’nda tahkimata başlanmıştır. Osmanlı ricalinin öngörüsü doğru çıkmış, İngiliz donanması boğaza saldırmıştır. St. Denys özellikle dikkat çektiği Nara Burnu’nun tahkim edilmesi gerektiğine işaret etmiştir (Tuncel, 2012: 200). Bu rapor doğrultusunda Sultan, Feyzullah Efendi’yi boğazda tahkimat yapmak üzere

görevlendirilmiştir. Gerekli hazırlıkları yapması için Sultan Feyzullah Efendi'yi Boğaz'a göndermiş ve gerekenlerin yapılarak İngilizlerin durdurulması emrini vermiştir. Feyzullah Efendi, padişaha sunduğu raporunda, Seddülbahir taraflarına geçerek incelemelerde bulunmuş ve hızla savunma tedbirleri aldığını yazmıştır. Feyzullah Efendi sıkı bir çalışmaya girmiş, hatta askere talim yaptırarak birtakım savunma tatbikatları yaptırmıştır (BOA, HAT: 175-7598). Fakat İngiliz gemilerinin boğazdan geçmesine engel olamamıştır. Bunun üzerine Feyzullah Efendi idam edilmiş, malları müsadere edilmiştir. Sultan III. Selim'in Feyzullah Efendi'ye karşı tutumu konuya ne denli önem verildiğinin göstergesidir. Fransız elçisi Sabastiyani, aynı zamanda asker de olduğu için Sultan Selim'i teskin etmiş ve birkaç parça İngiliz savaş gemisinin İstanbul'da tutunamayacağını söylemiş, gerçekte olmuş ve onlar geri çekilmiş ve İngiliz donanması Mısır'a saldırmıştır.

Sultan III. Selim, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinde denizlerden gelecek tehlikeyi fark etmişti. Boğazların savunmasına ayrı bir önem vermiştir. Fransa'yla barış imzalandıktan sonra Fransız istihdam subayı M. Juchereau de St. Denys'i bölgeye göndererek tahkimat yapılması için bir rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu iki subayın verdiği rapora dayanılarak eski kale ve tabyalar yenilenmiş, mevcut olanlara verilen rapor doğrultusunda ilaveler yapılmıştır. Belgelerde; "Fransız Baron Tott Beyefendi" olarak geçen mülteci topçu subayı Baron de Tott'un önerileriyle yapılanlara ek olarak gerekenlerin yapılması için padişaha arz edilmiştir. Rapora göre: Nara Burnu, Kepez Burnu, Kavur Koyu altındaki Karanlık Liman tabyalarıyla Kumkale, Rumeli kaleleriyle beraber Rumeli taraflarında yer alan Seddülbahir dışında Hamamaltı Burnu tabyası, Seddülbahir kalesi, Şahin kalesi ve yakınlarına yeni tabyalar ilavesi önerilmiştir. Bugün adları yer almayan bazı tabyalar da mevcuttur: Soğan Deresi, Suluyol(?) ve Maydos köyü dışında Killik tabyası olarak arşiv kayıtlarında geçen bazı tabyalar gibi (BOA, TS.MA.e, (TSMA No: 3666/1): 645-6). Bu raporu veren Fransız subaydan başka, Çanakkale Boğazı'ndan geçerken yaptığı gözlemlerle rapor hazırlayan bir Fransız elçisi Kepez Limanı'nda Ragıp Paşa ile bir süre görüşmüştür. Elçi, Paşa'dan İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı politikaları hakkında ülkesinin görüşlerini öğrenmek istenmiştir. Ayrıca İngiltere'nin deniz gücünden bahsederek Osmanlı Devleti'nin politikasını öğrenmek için bazı sorular sormuş, fakat Boğaz seraskeri Ragıp Paşa, istenileni vermemiş, "Umur-ı hariciyeye dair bilgisinin olmadığını" söylemiştir. Elçinin Ragıp Paşa ile görüşmelerinin detayı tercüme edilerek bir mektupla İstanbul'a padişaha bildirilmiştir. Konuyla ilgili arşiv belgesinde, Fransa'nın Avrupa politikası anlatılmış, Fransa'nın Avrupa'da barıştan yana olduğu, İspanya dâhil diğer devletlerle görüşmeler yaptığı ile ilgili elçinin görüşleri Tophane Müşirliği'ne aktarılmıştır (BOA, HAT: 851-38140).

Hünkâr İskeleyi Anlaşması'na kadar Boğazlarda farklı bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. Bu anlaşma statüyü değiştirmiş, Karadeniz, Rusya'nın isteği doğrultusunda kapalı deniz olmuştur. Ruslarla yapılan antlaşma İngiltere'yi kuşkulandırmış, anlaşmanın gizli maddesi olabileceğinden şüphelenildiğinden, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında gizli bir sürtüşme başlamıştır. İngiliz elçisinin Osmanlı bürokrasisini sıkıştırması sebebiyle antlaşmanın savaş durumunda iki devlet arasında savaş gemilerinin seyriyle ilgili olduğu şeklinde diplomatik bir cevapla yetinilmiştir. İngiliz elçisi, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın gizli maddesinin olduğunu ısrarla Osmanlı bürokratlarına söylemiştir. İngiltere elçisine göre kendilerinin içinde olacağı bir çatışmada anlaşmanın nasıl uygulanacağını kestirememiş, padişahın İngiltere'ye karşı nasıl bir tavır takınacağı merak etmiştir. Bir savaş halinde Osmanlı Devleti'nin İngiliz donanmasının boğazlarda nasıl bir muamele göreceğini öğrenmek istemiştir. İngilizler, boğazların bir savaş durumunda kendilerine kapatılıp kapatılmayacağı şüphesiyle hareket etmişlerdir. Buna göre, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında savaş yoksa Rusya ile İngiltere arasında savaş olması halinde Çanakkale ve İstanbul Boğazları İngiliz gemilerine sınırlandırılacak mıydı? İngiltere'nin merak ettiği bir başka şey ise Karadeniz Boğazı, Rus gemilerine açıkken İngiliz gemilerine kapatılacak mı? Rus donanması İngiliz donanması üzerine sefer yapacağı zaman boğazlar Rus donanmasına açılıp açılmayacağı gibi şüpheler İngiliz elçiliğinin Osmanlı sadrazamına baskı artırıyordu (BOA, HAT. 1172-46380). İngiltere'nin bu endişesine karşılık Çanakkale Boğazı'ndan geçen kimi Osmanlı kaptanlarının İngiliz gemilerine kolaylık sağladıkları, boğazlardan geçme kurallarına zaman zaman uymadıkları görülmüştür. Muhtemelen İngilizlerin baskıları olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı hariciyesi, dikkat çeken bu durumu önlemek için Çanakkale Boğaz Komutanlığı uyarılmış, geçiş izni taleplerine gerekli özenin diğer devletlerde olduğu gibi İngiliz gemilerine de gösterilmesi istenmiştir (BOA, HR. SYS. 2927-28).

Osmanlı Devleti'nin Mısır meselesinden sonra en önemli olay Kırım Harbi'dir. Boğazlarla ilgili güvenlik önlemlerinin savaşa bağlı olarak bu dönemde artırıldığı görülmektedir. Balkanlarda başlayan isyanlar, yani Bulgarların ayaklanmaları ve artan Rus baskısı boğazlarda yeni önlemler almayı gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti'nin çevresinde savaş rüzgârlarının esmesi boğazlara dikkati artırmıştır. Sultan III. Selim'den sonra da boğazların savunmasına önem verildiği anlaşılmaktadır. Kırım Harbi esnasında alınan önlemler bunu doğrulamıştır. Çanakkale Boğazı'nın Akdeniz'den gelecek saldırılara karşı alınan önlemlerle ilgili 30 Mart 1853 tarihli belgeler bulunmaktadır. Buna göre Tophane Müşiri Namık Paşa'nın tezkere ile bildirdiğine göre, Çanakkale Boğazı'nda bulunan dokuz adet kale ve tabyanın tamir ve bakımı için tahmini olarak altmış beş bin kuruştan fazla harcamanın

gerektiği bildirilmiştir. Çanakkale’de bulunan Mirliva Süleyman Paşa durumu İstanbul’a bir yazı ile aktarmıştır. Mevcut tabyaların tamirinin yapılmasının önemi ve yeni tabyaların inşası için gerekli olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu işler mecliste müzakere edilerek karar altına alınmıştır (BOA, A. AMD. 43-26). Alınan bu karar doğrultusunda işin takip edilmesinin gereği vurgulanmıştır. Zira bu kararın ardından boğazların güçlendirilmesi, yeni tedbirlerin alınması ve İngiltere ile savunma anlaşmaları yapmak için müzakereler yapıldığı aşılmalıdır. Kırım Savaşı sırasında yazıldığı anlaşılan 26 Eylül 1853 tarihli bir belge bu konuyu yansıtmaktadır. İstanbul’dan Londra elçiliğine çekilen bir telgrafta Çanakkale ve İstanbul Boğazları’nın savunması için kale ve tabyalara yerleştirilecek topların gelip gelmediği sorgulanmıştır. Osmanlı Devleti, Mösyö Raber ile silah ve mühimmat antlaşması yapmıştır. Bu toplarla malzemelerin gemilerden alınarak Çanakkale ve İstanbul boğazlarına sevk ve depolanması Tophane-i Amire Müşiri Hüsnü Paşa’ya havale edildiği anlaşılmaktadır (BOA, A. MKT. UM. 142- 61). Bunların hemen ardından yaşanan “Sinop Felaketi” boğazlarda yapılan tahkimatın ne denli önemli olduğunu açıkça göstermektedir. Rusların Sinop Limanı’nda Türk donanmasını batırması en karakteristik örneklerden biridir (Özcan, 2008: 46).

Maliye Nezareti’ne gelen bir belgede Çanakkale Boğazı’nda dokuz adet kale ve tabyanın tamirâtı için yapılması gereken masraflar için altmış beş bin altı yüz kırk beş kuruşa ihtiyaç duyulduğu kaydedilmiştir. Çanakkale Boğaz komutanı Süleyman Paşa tarafından bu rapor Tophane Müşirliği’ne verilmiştir. Bu harcama pusulasında sadece boğazda mevcut tabyaları kapsadığı, aynı zamanda yeni tabya yapımını da kapsadığı yazmaktadır. *Tophane-i Amire Meclisi*, *Maliye Nezareti*’ni ikaz ederek paranın gelmemesi durumunda işin uzayacağını ve bir an önce tabyaların bitirilmesinin gereğini ve önemini tezkereyle padişahı bildirmiştir (BOA, A. MKT. 142-61).

Islahat Fermanı’ndan sonra Balkanlar’da ve ülkenin her tarafında ortaya çıkan isyanların Boğazların savunmasını öncelediği görülmektedir. Çanakkale Boğazı’nın savunmasını kuvvetlendirmek için İstanbul hükümeti, kale ve tabyaların bulunduğu yerlerin ıslahı ve tamirini içeren raporlar hazırladığı görülmüştür. *Tophane-i Amire Müşirliği*’ne ulaşan bir belgede Gelibolu sahilinde bulunan on sekiz bin arşın miktarı kale ve etrafındaki müstemilatın yıkıldığı bildirilmiştir. Yıkılan bu arazi; Mezar Burnu, Ağaçalı ve Kerc Burnu civarında olduğu ortaya çıkmıştır. Bu tamir ve yapılacak savunma giderlerinin masraflarının *Tophane-i Amire* bütçesinden karşılanması irade-i seniyye ile yine Tophane’ye edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 313-67). Bu amaçla İngiltere’den şartlarını Tophane’nin belirlediği üzere top siparişi verilmiştir. Buna göre, Londra sefaretine gönderilen yazıda İngiltere’den 600 pound tahmini bedelli ağızdan dolma büyük top yaptırılıp satın alınacağı, bu şekilde toplam altı top

alınacağı, bu topların ikisinin kendi tophanesinde, diğer dört topun ise fabrikada test edildikten sonra alınması kararlaştırılmıştır. Eğer bunda başarılı olunursa, “Bahri Siyah ve Bahri Sefid” boğazlarının muhafazası için on kıt’a seri imali olan toplar alınması teklif edilmiştir. Bu topların alımı için Armstrong firmasına yazılan şartname ayrıntılar içermektedir. İngiltere’nin Osmanlı sefirine gönderilen şartnamede İngiltere’ye verilen fiyattan pazarlık yapılması istenmiştir. Osmanlı Devleti’ne satılan topların her biri için 300, her bir kundak için 27,5, kızaklar için 25,5 indirim/tenzil ile topun her bir kıt’ası için 3700, kundağını 310,5 ve kızığını 229 bin liraya imali teklif edilmiştir. Teklif adı geçen firma tarafından değerlendirilmiştir. Firma bütün bu alışverişin kontrat tarihinden itibaren yedi ay zarfında teslim edilmesi yazılı olarak mektupla bildirilmiştir. Konunun araştırılıp değerlendirilmesi “Tophane-i Amire Meclisi”ne havale edilmiştir. Sultan Abdülaziz’e sunulan raporlar sultanın konuyu yakından incelediğini göstermektedir. Anılan topların ileride üst kısımlarının ülkemizde imal edilmesi için kundak, kızak ve yirmi beş atımlık, yani dolu ve boş olmak üzere, diğer malzemelerle beraber dört kıtının muayenesi ve denemelerinin başarılı olursa alınacağı ifade edilmiştir. Bu teklife ilaveten, on kıt’a top alınması için fiyatları İngiltere’ye satılan toplarının fiyatına denk olmak şartıyla, adı geçen Armstrong fabrikasında denemelerinin yapılması şartıyla alınacağı Tophane Meclisi tarafından İngiltere’ye iletilmiştir. Bu satın alma ile ilgili şartname *Hariciye Nezareti* tarafından Londra Sefareti’ne yazılı olarak iletilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti’nin istediği topların Fransız metinlerinde “Serait” olarak geçen fabrikada ve daha kaliteli bir çelik kullanılarak üretilen topların fiyatlarıyla aynı olması durumunda alınabileceği ifade edilmiştir. Hatta bu fabrikanın çeliğinin kalitesinde topların ülkemizde üretilebileceği vurgulanmıştır. Sonuç olarak, yukarıda anılan Armstrong fabrikasının kendisine verilen teklifi değerlendirmesi ve kararının sefaret yoluyla bildirilmesi istenmiştir. Belgenin devamında Osmanlı Devleti, Armstrong çeliğinden dört kıt’a top almayı istemekte, ancak bu olmazsa kesin olarak denemeleri yapılmayan diğer firmaların toplarını da alabileceğini söylemiştir. Fiyatının daha hesaplı olması dolayısıyla diğer fabrikalarda üretilen topların denemelerinin yapılabileceği, fakat asıl olanın bu çeliğin gayret ve hamiyetle kendi vatanımızda yapılmasının daha hayırlı olacağı vurgulanmıştır (BOA, HR. SFR. 01. 100-6). Yukarıda Londra sefareti yoluyla Armstrong firmasına teklif edilen ve pazarlığı farklı firmalarla yapılan alışverişin gerçekleşip gerçekleşmediği belgelerden takip edilememektedir. Ancak bu dönemde Çanakkale’de tamir olunması gereken yerler için mali sıkıntının olduğu anlaşılmaktadır. Çanakkale Boğazı’nda yapılması gerekenler için Çanakkale’de bulunan boğaz komutanı Süleyman Paşa’nın Gelibolu’da yıkılan kale ve tabyaların tamirine harcanmak üzere Maliye Nezareti’nden para talebinde bulunması bu sıkıntıyı anlatmaktadır. Söz konusu nazırlığa yazılan belgelerden anlaşıldığına göre, raporda zikredilmesine rağmen istenilen paraların

verilmediği gibi cevabi yazının da henüz gelmediği Kaptan Paşa'ya şikâyet olarak iletilmiştir. Ayrıca bu hususun padişah tarafından da ilgili birimlere irade-i seniyye ile iletildiği yine Kaptan Paşa'ya haber verilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 383-88). Haberleşmenin tam sağlanamadığı, işlerin istenildiği gibi gitmediği ve özellikle mali sorunların olduğu görülmektedir.

İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının savunması ile ilgili olarak 10 Ağustos 1879 tarihinde padişahın isteğiyle boğazların savunması için yapılması gerekenlerin tespit edilmesi istenmiştir. Bu ihtiyaçlar bir muhtıra ile Çanakkale Boğazı'nda savunma için gerekli alet ve edevat maddeleri halinde yazılmıştır. Bunlar özetle: Çanakkale Boğazı'nın girişinde Sultaniye Kalesi'nde küme olarak bulunması gereken etkili top tabyaları inşa edilmeli ve sahilde bulunan eski tabyaların içinde bulunan küçük çaplı toplar büyük çaplı toplarla yer değiştirilmelidir. Ayrıca her bir istihkâma konulacak toplar on adetden aşağı olamamak kaydıyla her birinde yüz kıt'a top cephanesi bulunmalıdır. Diğer taraftan deniz kenarına büyük toplar konulmalı ve büyük toplar için deniz kenarında yapılması gerekli olan "sakf" yanı toprak damlı istihkâmların inşası istenilmektedir. Kal'a-yı Sultaniye'nin daha büyük donanmalara karşı mukavemetini artırmak amacıyla Tophane'de henüz kundak üzerine konulmuş büyük çaplı toplardan mühim bir kısmının getirilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Bir başka önlem olarak da buraya getirilen cephane ve mühimmatın sağlam ve çelikle kuvvetlendirilmiş depolarda saklanması uygun olacağı görüşüne yer verilmiştir (BOA, YEE. 139-97). Boğaz'da yer alan hangi istihkâmın daha önemli olduğuna da adı geçen raporda yer verilmiştir. Bu rapora göre, Nasara Burnu'nda bulunan istihkâmın Nara Burnu'na göre daha ehemmiyetsiz olduğu iddia edilerek, savunma önlemlerinin ve büyük topların bu bölgeye daha çok yoğunlaştırılması gereği vurgulanmıştır. İstihkâm ve büyük topların yerleştirilmesi fikrinden başka boğazdaki büyük çaplı düşman gemilerinin boğazda manevra alanlarını daraltmak için Nara Burnu açıklarında taş yüklü eski gemilerin bulundurulması önerilmektedir. Seddülbahir'de, Kala-yı Sultaniye önünde dört beş sıra denize yakın tabyaların yerleştirilmesi istenilmektedir. Savunmanın güçlendirilmesi amacıyla yeni bir önlem olarak boğazın uygun yerlerine fenerlerin konulmasının yararlı olacağı kaydedilmiştir (BOA, YEE. 139-97).

Hünkâr İskeleyi Antlaşması'ndan sonra 1834 yılında İngiltere tarafından gündeme getirilen boğazlarla ilgili statünün belirlenmesi, 1885 yılında iki devlet arasında sorun teşkil ettiği anlaşılmaktadır. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya-İngiltere arasında savaş çıkması halinde boğazlarla ilgili siyasetinin ne olacağını sormuştur. Avrupa basını, bir İngiliz-Rus savaşı çıkması halinde boğazların statüsünün ne olacağı hususunda endişelerini dile getirmiştir. Hünkâr İskeleyi Antlaşması'ndan sonra yapılan Londra Boğazlar Sözleşmesi (1841) İngiltere'nin

ufuklarını sınırlamıştı. İngiltere, Karadeniz'e savaş gemilerinin girip giremeyeceğini merak etmiştir. Boğazların savaş statüsü için anılmış olması Osmanlı Devleti için endişe kaynağı olmuştur. İngilizler, donanmalarının boğazlardan serbestçe geçişine izin verilmesi için zemin yoklamaktaydı. Yine aynı basın çevreleri Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne saldırması durumunda Balkanlardan İstanbul'a inebileceği ve bu saldırıya artık Osmanlı ordularının mukavemet edemeyeceği görüşü değerlendirilmekteydi (BOA, Y. PRK. TKM. 8-33). Görülüyor ki Çanakkale ve İstanbul Boğazı, her zaman önemini korumaktaydı. İstanbul'un korumasını önceleyen Osmanlı bürokratları denizden gelecek saldırıları önlemek için özellikle Çanakkale Boğazı'na önem vermişlerdir. Dolayısıyla bu durum devletin olanaklarını zorlamaktaydı. Özellikle devletin son dönemlerinde ekonominin bozuk olması, maaş ödemelerinde sıkıntıya düşüldüğü, hatta askerin maaşının ödenemediği sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Ancak devlet boğazların savunmasında geri durmamıştır. Çanakkale Boğazı'nda yapılmakta olan istihkâmlarda çalışmak üzere etraftaki halkı teşvik etmiş, iki bini aşkın amele bulmuştur. Burada geçici olarak istihdam edilecek bu işçiler yanında bir çift manda ve bir çift öküz de temin ederek istihkâmların inşasında çalışmışlardır. Ayrıca tabyalarda kullanılmak üzere beher adedi yetmiş kuruş olan ağaçları Biga Sancağından Mustafa Bey temin etmiştir. Mustafa Bey'in bu gayretinden dolayı taltif edilmek üzere tophane müşirliğinden Dâhiliye Nezareti'ne yazı yazılmıştır. Ancak iki kere yazılan bu yazıların neticesi alınamamış, yardımları dokunan Mustafa Bey'e henüz taltif namesinin erilememesi şikâyet konusu olmuştur (BOA, Y.PRK. SRN. 3-26). Askerin maaşı konusunda da zaman zaman sıkıntıların ortaya çıktığı bilinmektedir (Eraslan, 2014. 11).

Osmanlı Devleti'nin boğazları savunmak için Avrupa'da geliştirilen yeni yöntem ve teknikleri takip ettiği ve kullandığı bilinmektedir. Paris'te çıkan ve tercüme edilerek arşivlenen bir gazetede çıkan yazıya dayanılarak verilen haberde, boğazların savunmasıyla ilgili bir yazının içeriği Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi tarafından İstanbul'a haber verilmiştir. Gazetede, boğazların savunmasıyla ilgili tekniği geliştiren Tevpar adlı bir mucit ile yapılan mülakatı Paris elçisi öncelikli kaydıyla "Daire-i Bahriye"ye göndermiştir. Anılan daire haberin detayıyla ilgilenmemiş ve boğazlarla ilgili konunun muhatabının *Tophane-i Amire* idaresinin uhdesinde olduğuna işaret edilmiştir (BOA, BEO. 685-51349). Tophane-i Amire'nin boğazların savunması ile ilgili Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki yeni gelişmeleri takip ettiği anlaşılmaktadır. Avrupalı savunma sanayinin ürettiği silahlar, Avrupalı müteşebbislerce İstanbul'da pazarlanması için her iki tarafta istekli olmuştur. Bu teşebbüslerin asıl amacının Osmanlı Devleti'ne silah satmak olduğu aşîkârdır. Osmanlı hükümeti bundan faydalanmış, Çanakkale ve İstanbul boğazlarının savunması için yeni çıkan silahlar İstanbul hükümetince satın alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin silah

çeşitliliği ve niteliği artmış, yeni icat edilen istimbotların alınması hususunda bir rapor hazırlanmış olması bunun işaretleridir. Raporda Çanakkale Boğazı'nın torpillerle korunması hakkında Palermo'nun eski şebkenderi Ernest Efendi, "Tumandor Çuzeçokiki" adlı kişi marifetiyle gönderdiği silah listesi Tophane-yi Amirece değerlendirilerek, satın alınması hususunda görüş istenmiştir. Ernest Efendi, duygusal fikirler ortaya atarak "vatanına sadık olan kişilerin vatan savunmasına katkı yapmalarının ibadet olduğunu" bildirmiştir. Bu amaçla üretilen mayınları tanıtmak için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. Mayınlar hakkında bilgi verirken, boğazları zorlayacak ve savunmayı zaafa uğratacak büyük düşman gemilerinin saldırılarını durdurmak, boğazdan geçişlerini önlemek için yeni teknolojiyle geliştirilen mayınların boğaza yerleştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Bahsi geçen torpillerin alınması için hükümet nezdinde Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine müracaat edilmiştir. Konu Osmanlı askeri heyetiyle görüşülmüş boğazın uygun noktalarına otuz ve elli 50 kg patlayıcıya sahip torpidolardan 300 kadar alınmasının savunmayı kuvvetlendireceğini söylemiştir. Bu torpidoların savunmayla beraber saldırı amaçlı kullanılabileceği vurgulanmaktadır (BOA, Y.. MTV. 30-71). Görülüyor ki Osmanlı Devleti, Avrupa'yla birlikte yeni geliştirilen savaş araç ve gereçlerini yakından takip etmiştir. Osmanlı askeri mühendisleri, savunma amacıyla boğazda raptedilen silahları test etmiş, askeri tatbikatlarda kullanmıştır. Çanakkale Boğazı müfettişi Esat Paşa, iki gemi ile Çanakkale kıyısında tatbik etmiş; eksikler tespit edilmiş, Bahriye Nazırlığına bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Daha başka tatbikatlarda da yapılmış, padişahın yaverinin de katıldığı bir heyet huzurunda Anadolu sahillerinde torpil tatbikatı yapılmıştır (BOA, Y.. PRK. MYD. 7-34).

Osmanlı Devleti, yüz yılın sonlarına doğru Avrupa devletleri arasında ittifak ve bloklaşma başladığı için boğazlarla ilgili yeni önlemler alma ihtiyacı hissetmiştir. Bu amaçla General Geyçakof boğazlara davet edilerek bir rapor hazırlaması istenmiştir. Buna göre; Kala-yı Sultaniye istihkâmlarının diğer istihkâmlarla araları uzak olduğundan lojistik takviyesinin zor olacağını, öte yandan boğaza girecek donanmanın Kumkale ve Seddülbahir mevzilerini ateş altına aldığı takdirde savunmanın güçleşeceğini, istihkâmları tahrip edeceğini ifade etmiştir. Önlem olarak Kala-yı Sultaniye'yi koruyacak istihkâmların kuvvetlendirilmesi, içindeki teçhizatın artırılması salık verilmiştir. İstihkâmlar arasında iletişimin sağlanması için tedbir alınması, koordinasyonun sağlanmasının gereğine işaret edilmiştir. Boğazı geçme teşebbüsünde bulunan gemileri durdurmak için oluşturulan batarya menzilinın mayın menzil dışında olması sebebiyle döşenen mayın hattının kuvvetlendirilmesi ve mayın yeni ve etkili dört ya da beş topla desteklenmesi önerilmiştir. Mevcut torpedo hattının korunarak, hattın yukarısında bulunan sınırlar içinde inşa edilmesi istenmiştir. Çanakkale Boğazı'nı gece geçmeye çalışacak gemiler olursa, boğazın uygun yerlerine fener konarak gece geçişlerinin kontrol altına alınması önerilmiştir.

Anılan yerlerde hizmet edecek askerin “eğitimli” olmasına özen gösterilmesi istenmiştir. Bolayır istihkâmlarından başka Saros Körfezi’nden boğazın zorlanacağı düşünülerek, buradaki istihkâmlara on beş santimlik toprak konulması önerilmiştir. Bunların dışında yapılması gerekenler ise istihkâmların uzağındaki Anafartalar ve Kabatepe’de askerî mevzilendirilmesi istenmiştir. Yukarıda bahsedilen yerlere karşı yapılacak hücumlarda Kilye Ovası ve Kocadağ mevzilerine gizli olmak kaydıyla birkaç istihkâm yapılması, odaların yeraltında en az iki metreye derinlikte inşa edilip cephane konulması, var olan 800 mevcutlu asker sayısının dört tabur piyade askeri seviyesine yükseltilmesi şeklindeki önlemler Bahr-i Sefid Boğazı müstahkem komutanlığına bildirilmiştir. İlave olarak Mecidiye Tabyası civarına havan topu atış rampalarının hazırlanması, Mecidiye Tabyası önündeki mayınları korumak için düşman menziline yetişemeyeceği noktaya istihkâmlar yapılması önerilmiştir (BOA, Y..PRK. ASK. 115-6).

Boğazların savunması konusunda Avrupa’daki gelişmelere paralel olarak endişelerin devam ettiği görülmektedir. Fransa maslahatgüzarının İstanbul’a gönderdiği bir telgrafta, ismi açıklanmayan bir Fransız şirketi, Çanakkale ve İstanbul boğazlarının savunmasının kuvvetlendirilmesi ile ilgili İstanbul hükümetinin tercihlerinden dolayı teşekkürlerini iletmiştir. Mektupta, Türk Boğaz ve kalelerinin savunması için Fransız şirketinin silah alımında tercih edilmesinden dolayı Fransız hükümetinin desteğe devam edebileceğini Sultan’a bildirmiştir. Mektubun içeriğinde Sultan’ın Boğazlarının ve kalelerinin korunması, bakımı, onarımı ve savunmasının Fransız şirketine emanet edilmesinin isabetli olduğu, bu fırsatın iyi değerlendirilmesi gerektiği, Fransa hükümetinin konuya gerekli önemi verdiği ifade edilmiştir. Ayrıca mektupta, padişahın şahsına teveccüh edilmiş, “Devlet-i Aliyye’nin konuya gösterdiği alicenaplık için minnet duyulduğu” ifade edilmiştir. “Vatanın vatanperver kişilerle var olacağını” minnettar bir dille yazmaktadır. Konu olan mektubun devamında Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile ilgili siyasi görüşü ve Çanakkale hakkında ortaya koyduğu genel politikasının derinliği ve İngiltere karşıtlığı üzerine söylenen sözler dikkat çekici durumdadır. Anılan mektupta İngiliz politikasının Osmanlı Devleti’ne karşı eleştirel yaklaşımı öne çıkmaktadır. Aynı zamanda Avrupa devletleri ile İngiltere arasında ortaya çıkan husumeti belirttikten sonra, İngiltere’nin Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleriyle olan ilişkiyi bozmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Fransa-Osmanlı yakınlaşması aleyhine, İngiltere’nin bu dostluğu bozmaya yönelik faaliyet içinde olduğu aktarılmaktadır. Fakat İngiltere’nin bu dostluğu bozup bozamayacağı tartışma konusu olmuştur. Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki düşmanca tutumun Fransa’yı etkilemediği, tarihi süreçte Osmanlı Devleti ile Fransa arasında güvenilir bir dostluğun olduğu da göz ardı edilmektedir. Fransa’nın bu dostluktan ayrılma niyetinin olmadığı ayrıca ifade edilmektedir (BOA, HAT.

851-38135). İngiltere'nin düşmanlığı ve Türk-Fransız dostluğuna dair bu olumlu cümlelerin ardında silah ticaretinin boyutları olduğu dikkat çekmektedir. Fransız silah tüccarı, bu görüşlerine göre İngilizlerin Akdeniz donanmasının Osmanlı donanmasına saldıracağı iddiasını ileri sürmektedir. Fransız tüccarlar Osmanlı Devleti'ni İngiltere üzerinden sıkıştırarak silah satışını gerçekleştirmek istemişlerdir. Fransızlara göre İngilizler, Devlet-i Aliyye ile dost olamaz. Fransa güya Osmanlı Devleti'ne bir nevi istihbarat desteği vermektedir. Bütün bu iyi niyetle ortaya konulan görüşler Fransız tüccarlarının silah satışına kilitlenmektedir. Burada Fransız tüccarların Devlet-i Aliyye'ye gönderdikleri mektubun gerçekte ticaret anlaşmasının yolunu yapma adımlarından başka bir şey olmadığı görülmektedir. Öte yandan, Fransa, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki gümrük anlaşmasının, yani gümrük vergisinin oranının eşitlenmesi de Fransız tüccarların beklentileri arasında olduğu anlaşılmaktadır (BOA, HAT. 851-38135). Fransız dostluğunun ardında ticari kaygılar olduğu açıktır. Osmanlı Devleti'nin de bloklaşan Avrupa'da Fransız yakınlaşmasına ihtiyaç duyduğu bir döneme denk gelmesi konu olan mektubun önemini ortaya koymaktadır.

Çanakkale Boğazı'nın önemi ve nasıl savunulması gerektiği ile ilgili hangi makamdan çıktığı belli olmayan ancak boğazın savunmasına dair belgelere rastlanmıştır. Çanakkale Boğazı'nın yetersiz olduğunu öne süren, savunmasının kuvvetlendirilmesi tavsiye edilen kimi belgeler bulunmaktadır. Bu amaç için Çanakkale Boğazı'nda bulunan Sultaniye Kalesi'nin tahkiminin kuvvetlendirilmesi hususu padişah tarafından Tophane-i Amire'ye "İrade-i Seniyye" ile bildirilmiştir. Belgenin tarihsiz olması, her ne kadar dönemin tespitini zorlasa da, yapılması istenen işler göz önüne alındığında, son dönemlerde olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Bunlara ilaveten, Tophane ve Çimenlik tabyalarının yeniden ele alınması, ayrıca tabyalarda barınacak askerlerin kış şartlarında kalacakları damların yeniden ıslah edilmesi gereği bildirilmiştir. Belgede, anılan mahallerde yapılması gereken çalışmalar dışında kalan kale ve tabyaların son teknolojiyle geliştirilen toplarla mukavemetlerinin artırılmasının lüzumuna işaret edilmiştir. Bu tabyalar ve kalelerdeki ömrünü tamamlamış askeri malzemenin alınarak yerlerine yenilerinin konulması önerilmiştir. Aynı belgede stratejik olarak önemli olduğu düşünülen Kiraz adlı metruk bir yerde bulunan dokuz, on bir, on altı ve on sekiz çaplarındaki sayıları on dört kadar olan kıt'a topların "âlâ tunç top" ile değiştirilmesi istenmektedir. Kiraz mevkiinden alınan adı geçen topların buradan alınarak Sultaniye Kalesi ile Tophane ve Çimenlik tabyalarına aktarılmasının faydalı olacağı bildirilmiştir. Bundan başka "Nağra Kalesi"nde bulunan dokuz çapındaki on altı kıt'a topun on üç kıt'ası Hacı Ahmed Burnu Tabyası'nın mazgallarıyla birlikte olmak üzere nakil edilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Çanakkale Boğazı'nın Rumeli yakasında Namazgâh Burnu Tabyası'nda yer alan altı ve Değirmen Burnu Tabyası'nda yer alan yedi kıt'a topun bölgeyi savunmak için yetersiz kalacağı

öne sürülmüştür. Çözüm olarak Soğan Deresi'nde bulunan dokuz çapında on bir kıt'a tunç balyemez topuyla on bir çapında altı adet başka bir top olmak üzere toplam on yedi adet top ile mukavemetinin artırılması salık verilmiştir. Soğan Deresi tabyasında bulunan on üç kıt'a topun mazgallarıyla beraber nakil edilmesi istenmektedir. Ancak nereye alınacağı hususu açıkta kalmıştır. Yukarıda yer değiştirmesi ve yenilerinin ilave edilmesi gerektiği ile ilgili on yedi kıt'a top ve dört kıt'a balyemez topun Kilitbahir Kalesi'ne aktarılması istenmiştir. Sarı Kalesi adı verilen, lodos tarafında bulunan ve denize doğru girmiş metin bir kale olan bu kalenin biraz içeride olması sebebiyle boş kalmasının sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Böyle önemli bir kalenin daha kuvvetli toplarla donatılması gerektiği bildirilerek, dört kıt'a topun adı geçen kaleye yerleştirilmesi padişah tarafından Tophane-i Amire vasıtasıyla Çanakkale muhafızına emrolunmuştur (BOA, C.AS., 32580).

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı öncesinde Çanakkale Boğazı'nda bulunan kale ve istihkâmları gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu görüşü doğrulayan bir belgede Çanakkale Boğazı'nda bulunan dokuz adet kale ve tabyanın tamir ve yenilenmesi için altmış beş bin altmış dört buçuk kuruş masraf yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu harcama pusulası Biga İdare Meclisi'nin bir mazbatasıyla tespit edilmiştir. Anılan harcama pusulasında para miktarı topçu askeri Mirliya Süleyman Paşazade'nin bildirdiği üzere bir mazbatayla Tophane-i Amire Meclisi'ne havale olunmuştur. Tophane Meclisi'nde işlerin uzayacağı hesaplanarak acele edilmesi gereğinden dolayı, Biga Meclisi'nin kararı doğrultusunda tamiratın gösterildiği üzere yapılması yine Tophane-i Amire Meclisi'nde karara varılmıştır. Bu karar Çanakkale'de ilgili birimlere ivedilikle aktarılmıştır (BOA, İ.DH. 268-16786).

Yukarıda konu olan işin akıbeti ve yapılan yazışmalarla ilgili olarak ortaya çıkan bir başka belgede durumun şu şekilde devam ettiği görülmüştür. Biga İdari Meclisi'nin kararıyla daha önce Çanakkale'de bulunan dokuz adet kale ve tabyanın tamiri için öngörüldüğü altmış beş bu kadar kuruş masrafın mazbatasının Süleyman Paşazadenin tahriratıyla bildirildiği hatırlatılmıştır. Bu yazıyla bildirilen hususların ve yapılması gereken işlerin padişahın onayına sunulduğu da aynı yazıda ilave edilmiştir. Ancak burada belirtilen başka bir husus Hacı Ömer Ağa'da ve Mecidiye tabyalarında öngörülen değişikliklerin yapılmadığı rapor edilmiştir. Savunma açısından göz ardı edilemeyecek bu yerlerin harap olduğu ve istenilen bakımların öngörüldüğü şekliyle yapılmasının gereği yazıda ifade edilmektedir. Yapılması gerekenler rapor edilirken, devletin para kaynaklarının sınırlı olduğu görülmektedir. Durumun tespit edilmesine rağmen kale ve tabyaların tamiri, bakımı ve yenilenmesi için yapılması gerekenlerin mahalli kaynaklardan karşılanmasının emredildiği Padişah'ın iradesiyle tebliğ edilmiştir (BOA, İ.DH. 268-16786).

Çanakkale Boğazı'nın savunması için yukarıda yapılan istihkâmlar, alınan ya da değişmesi gereken toplar ve benzerleri, askeri malzeme yanında haberleşmenin de gereği düşünülmüştür. Telgrafın Osmanlı Devleti'nin haberleşme sisteminde artık belirgin bir şekilde yer alması sebebiyle Çanakkale cephe hattının da telgraf ağı ile döşenmesi gereği ortaya çıkmıştır. Telgraf ve Posta Nezareti, Şura-yı Devlet'e müracaat ederek Gelibolu'dan merkeze kadar iki kol halinde telgraf hattının uzatılması için Gelibolu askeri kumandanlığı ile irtibata geçilmiştir. Merkezi telgraf hasılatından masraflarının ödenmesi ve telgraf direklerinin mevcut olanlarla beraber mahallinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bin ve beş yüz kuruş maaşla iki memur görevlendirilmiştir (BOA, İ. DH. 766-62409). Haberleşmenin öneminin savaşta yadsınamayacağı anlaşılmaktadır. Haberleşmeye verilen önemi göstermesi bakımından, çevre illerden buraya döşenen telgraf hatlarından da bahsetmek gerekmektedir. Bu amaçla İzmir'den Çanakkale Boğazı'na kadar telgraf hattının döşenmesinin gereğine işaret edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 339-4). Aynı şekilde, Tekirdağ telgraf hattının da Çanakkale'ye bağlanması gereği birçok belgede ifade edildiği gibi, boğazın içinde Nara Burnu'na kadar olan yerlerde de telgraf hattının döşenmesinin gereğine dikkat çekilmiştir (BOA, İ. HR. 195-11035). Bu konuyla ilgili müstakil bir çalışma yapacak kadar arşivlerimizde yeterli belge bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti, Boğazların savunması için 1885 yılında mayın kullanılması için denemeler yaptığı aşağıdaki belgeden anlaşılmaktadır. Mayın teknolojisinin gemilere yönelik silah olarak kullanılmaya başlanmasını takiben Osmanlı Devleti de bu silahı boğazlarda kullanmak için çaba harcadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde “torpil” olarak adlandırılan mayın, Çanakkale Boğazı'nda, Anadolu sahilinde tecrübe edilmiştir. Bu konuyu Paşa rapor olarak takdim etmiştir (BOA, Y.. MTV. 21-36). Bu işlem Asaf Paşa komutasında dört gemi ile yapılmış ve bazı aksamalara rağmen başarılı bir tatbikat sonucunda kullanılabileceği padişaha bildirilmiştir. Burada gelen Krupp topları da denenmiş ve ayrıca Girit'e götürülmesine karar verilmiştir (BOA, Y.PRK. MYD. 4-83). Bu denemeyi Türk savunması için ileri bir aşama olarak görmek gerekir.

Çanakkale Boğazı'yla ilgili arşiv kayıtları 1915 Çanakkale Savaşı'nın yaklaşmasıyla adeta kaybolmuş gibidir. Ancak bazı belgelerde gün yüzüne sınırlı olarak çıkmıştır. Bunlardan biri Sofya elçiliğinden gelen telgraftır. Bu telgraftaki bilgilere göre, Çanakkale Boğazı'na bir düşman filosunun yaklaştığı, filoda altı drenot, üç kruvazör, yirmi tahtelbahir/denizaltı, yirmi torpido ve birçok nakliye gemisinden ibaret olduğu Selanik sefaretinden haber alınarak nakledilmiştir (BOA, HR. SYS. 2322-9). Yine savaş öncesi İstanbul'da bulunan Rus elçisi, Dâhiliye Nezareti'ne gizli bir telgraf göndermiş, Çanakkale Boğazı önlerine on

yedi parçadan oluşan bir İngiliz-Fransız ortak donanmasının geldiğini, savaş durumunda daha açık olarak İstanbul'a gelmeleri halinde Osmanlı Devleti'nin elçiliği korumak için ne gibi tedbirler düşünüldüğünü sorgulamıştır (BOA, DH. EUM. 5. Şb. 1-15). Çanakkale Deniz Savaşı sırasında batırılan Bouvet zırhlısında bulunan Fransız subaylarından Combereusse'nin akıbetini Papa vekili, Latince bir telgrafla Osmanlı makamlarından sormuştur (BOA, HR.SYS. 2216-46). Osmanlı hükümeti Çanakkale mevki müstahkem komutanlığından aldığı bilgiyi Papa vekiline bildirmiştir. Papa vekiline, 5 Mart muharebeleri sırasında Çanakkale Boğazı açıklarında 2-3 zira mesafede batırılan Bouvet zırhlısından kurtulan olmadığı cevabı verilmiştir (BOA, HR. SYS. 2216-51).

İstanbul Boğazında yapılan Savunma Çalışmaları

İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı kadar dış müdahalelere açık olmasa da, Rusya'nın zaman zaman boğaz yoluyla İstanbul'u tehdit ettiği görülmüştür. Karadeniz'in Türk gölü olma vasfını kaybedince saldırılar başlamıştır. Rusya'nın kuvvetlenmesi, Karadeniz'de kıyısı bulunan Osmanlı limanlarını ve şehirlerini tehlike altında bırakmıştır. Kazaklar Şayka adı verilen küçük teknelerle zaman zaman Osmanlı sahillerini tehdit etmiştir. Örneğin, Kaptan Hasan Paşa'nın 1629 yılında Akdeniz'de olduğunu öğrenen Rus Kazakları, İstanbul surlarına kadar yaklaşmış, kasaba ve köylerden esir ve ganimet almıştır (Öztürk, 2004: 95). 1853 yılında yaşanan *Sinop felaketi* yine Karadeniz ve boğazların ne denli güvensiz olduğunun kanıtıdır. Osmanlı Devleti bu yaşananlardan dolayı Çanakkale Boğazı'nda aldığı savunma tedbirlerini İstanbul Boğazı'nda da uygulamıştır.

İstanbul Boğazı'nda yapılanlar Çanakkale Boğazı'nda yapılanlarla aynı paraleldedir. 1879 yılına dair bir belgede İstanbul Boğazı girişinin emniyete alınması için Karaburun'dan Domuz Dere ve Daye Hatun sırtları haricinde karaya asker çıkaracak düşman donanmasına karşı bir müdafaa hattı gerektiği rapor edilmiştir. Raporda, sahilleri görebilecek noktalara istihkâmlar yapılması ve istihkâmlara eğitilmiş askerlerin yerleştirilmesi ve ihtiyaç durumunda ihtiyat birliklerinin yerleştirilmesi önerilmiştir. Yine anılan raporda, dağların denize uzanan çıkıntılarının olduğu uygun noktalara elli yedi santimlik dağ topları ve mitralyöz konulması, küçük istihkâmlar yapılması, ilave olarak Karadeniz'de stratejik noktalara perdah yapılması önerilmiştir. Anadolu sahilinde Irva ağzında Elmas Tabyanın dar kısmına mükerrer atışlı topların yerleştirilmesi, bu noktalardan olası düşman çıkarmasının önlenmesi gereğine işaret edilmiştir. Adı geçen sahillerde fenerli işaretlerin konulması önerilmiştir. İlaveten, düşmanın arkadan çevirme yapma ihtimaline karşı tabya ve istihkâmlara piyade askeri yerleştirilmesi tedbir olarak gösterilmiştir. Bölgeye yakın olan İzmit, Bolu ve Orhaniye redif askerlerinin intikali için planlama yapılması görüşüne yer verilmiştir (BOA, Y.EE. 139-97).

İstanbul Boğazı'nın savunması için Karadeniz'de bulunan kale ve tabyaların gerekli bakım ve onarımının yapılması hususu raporda yer almıştır. Raporda teftişe konu olan yerlerin savunma zaafları ortaya konmuştur. Raporda denizden atılacak topların tabyaları hedefinde olacak şekilde yanlış yerleştirildiği, hatanın giderilmesi için uzman kişilerden bir komisyona havalesi kararlaştırılmıştır. Gerekli paranın Kastamonu, Hüdavendigar, Ankara ve Trabzon vilayetleri ile Çatalca ve Sinop sancaklarının 1300-1310/1882-1892 yıllarına ait hasılatın gelirlerinin toplamı olan üç milyon elli dokuz bin sekiz yüz seksen kuruşun yeni kurulan komisyona aktarılması emredilmiştir. Bu işlerle ilgili yetkili kurum olan Tophane-yi Amire Meclisi'nin konuyu Maliye Nezareti'ne iletmesine karar verilmiştir (BOA, Y.MTV, 1. Varak 104-62). Belgede, boğaz istihkâmlarının 20x20 ebatındaki topların saldırısına dayanamayacağı, istihkâm tekniğinden anlayan yeni bir ekibin görevlendirilmesi istenmiştir. Bu görev İrade-i Seniyye ile Tophane-yi Amirliğine verilmiştir. Bu işlerin yapılması için ayrılan ödeneğin üç milyon yedi yüz elli dokuz bin sekiz yüz sekiz kuruş olduğu; bu paranın ancak bir milyon iki yüz on bir bin yedi yüz dört kuruşu komisyona gelmiştir. Boğaz'da yapılması gereken işlerin tamamlanabilmesi için 1310/1892 yılına ait hazine gelirlerinden pay ayrılması istenmiştir. Bunun için Edirne Vilayetiyle Canık ve Sinop sancakları gelirlerinden ayırt edilen yüz otuz iki bin sekiz yüz yirmi kuruş varidatın gelmesi durumunda öngörülen işlerin tamamlanabileceği belirtilmiştir. Maliye Nezareti'ne gerekli ödeneğin çıkarılması için ivedi olarak bilgi verilmiştir (BOA, Y.MTV, 2. Varak 104-62).

SONUÇ

Osmanlı Devleti son dönemlerinde savunmaya dayalı bir siyaset izlemek zorunda kalmıştır. Bu sürecin merkezinde İstanbul'un korunması ve güvenliği gelmektedir. İstanbul'u tehdit eden büyük güçler deniz yolunu kullanarak zaman zaman başkentte tehlike meydana getirmiştir. Çanakkale Boğazı Avrupalı devletlerin baskılarına, İstanbul Boğazı ise daha çok Rusların baskılarına maruz kalmıştır. Dolayısıyla İstanbul her iki yönlü büyük devletlerin işgal teşebbüslerine açık durumdadır. Hünkâr İskelesi Antlaşması, ardından 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi bir nebze Osmanlı Devleti'ne üstünlük sağlasa da, devletin gücü bu avantajı kullanmaya yetmemiştir. İtalya'nın Trablusgarp'ı, Yunanistan'ın adaları işgali ve Çanakkale Boğazını ablukaya alması yakın tarihimizin hafızalarda kalan önemli olaylarındandır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum boğazların savunmasını önemli kılmaktadır. Ateşli silahlarla donatılan ve güçlenen donanmalara karşı savunmanın güçlendirilmesi için aynı şekilde teknolojinin takip edilmesi gerekiyordu. Bu devlete maliyet bakımından büyük bir yük bindiriyordu. Devletin imkânları zorlanarak Avrupa'daki gelişmeler mümkün olduğunca takip edilmiştir. Boğazların savunması için zaman zaman uzmanlar getirmiş, gelişen

teknolojiyi takip etmeye çalışmıştır. Yapılan işlerin bir kısmı bölge halkının işgücü yardımıyla çözülmüştür. Halk işgücü desteği yanında maddi desteği de vermiştir. Osmanlı padişahları ve Osmanlı bürokrasisinin boğazların savunmasının yenilenmesi hususunda ne denli gayret gösterdikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Çanakkale Boğazı'nda yapılan çalışmaların İstanbul Boğazı'nda yapılanlardan biraz daha fazla olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu durum gösteriyor ki Akdeniz'den saldırılar daha yoğun ve tehlikeli olduğudur. Son dönemde mayın teknolojisinin de savunmada kullanıldığı görülmektedir. Bütün bu yapılanlar Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne Çanakkale cephesindeki başarıyı getirmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HAT, 275-16146, H-17-02-1214/M-21 Temmuz 1799.

BOA, HAT, 175- 7598, H. 27-4 1221/ M. 14 Temmuz 1806.

BOA, TS.MA.e, (TSMA No: 3666/1), 645-6, H. 21-03-1222/ M. 29 Mayıs 1807.

BOA, Hatt-I Hümayûn Tasnifi (HAT), 851-38140, H. 3 Şevval 1223 M. 22 Kasım 1808, lef 1/6.

BOA, HAT. 1172-46380, H. 29-12-1249/ M. 9 Mayıs 1834.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasiye, (HR. SYS.), 2927-28, H. 05-11-1259/ M. 27 Kasım 1843.

BOA, Sadâret Âmedî Kalemî Defterleri, (A. AMD.), 43-26, H. 106-1269/M. 30 Mart 1853.

¹ BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, (A. MKT. UM.), 142-61, H. 19.06-1269/M. 26 Eylül 1853.

Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı, (A. MKT). 142-61, H. 27-06-1269/M. 7 Nisan 1853.

BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı,(A. MKT. MHM.),313-67, H. 02- 051269/M. 3 Ekim 1864.

BOA, Hariciye Nezareti Atina Sefareti (HR. SFR. 01), 100-6, H. 24-10-1281/ M. 22 Mart 1865.

BOA, A. MKT. MHM. 383-88, H. 25-05-1282/M. 15 Kasım 1865.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 139-97, Rumi 29 Temmuz 1295/10 Ağustos 1879, 2 varak.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği, (Y. PRK. TKM.), 8-33, H.16-07-1302/M.01 Mayıs1885.

BOA, Serkurenâlık Evrakı, (Y.PRK. SRN.) 3-26, H. 02-07- 1309/M. 1 Şubat 1892.

BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı, (BEO.), 685-51349, H.08-03-1312/M. 9 Eylül 1894.

BOA, Y.. MTV., 30-71, H.29-05-1305 / M.12-02-1888, 2 varak.

BOA, Y.. PRK. MYD., 7-34, H. 29-12-1305/M. 6-09-1888, 2 varak.

BOA, Y..PRK. ASK., 115-6, H.05-04-1315/ M. 13 Eylül 1896, 2 varak.

BOA, Y..MTY., 21-36, H. 16-08-1303/M. 20 Mayıs 1886, 7 varak.

BOA, Hatt-ı Hümayun, (HAT.), 851-38135, H. 18-09-1323/M. 16 Kasım 1905.

BOA, Cevdet Askeriye, (C.AS.), Gömlek sıra no: 32580, tarihsiz.

BOA,İ.DH., 268-16786, H. 05-02-1329/M. 5 Şubat 1911.

BOA, İ.. DH..766-62409, H. 10.04.1295/M. 13 Nisan 1878, 6 varak.

BOA, A. MKT. MHM. 339-4, H.05-04 - 1282 /M. 28 Ağustos 1865.

BOA, İ. HR. 195/11035, H. 12-10- 1287/M. 5 Ocak 1871.

BOA, Y.PRK. MYD. 4-83, H. 23-05-1303/M. 27 Şubat 1886, 9 varak.

BOA, HR. SYS.2322-9, M.20-12-1914.

BOA, DH. EUM. 5. şb., 1-15, H.21-09-1332 M.13 Ağustos 1914.

BOA, HR.SYS., 2216-46, M-20-04-1915.

BOA, HR. SYS., 2216-51, M. 01-05-1915.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 139-97, R., 29 Temmuz 1295/10 Ağustos 1879, 3 varak.

BOA, Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü, (Y.MTV), H. 104-62, 1312/ M. 09 Eylül 1894, 2 varak.

Araştırma-İnceleme Eserler

- Ágoston, G. (2023). *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu 'nda Askerî Güç ve Silah Sanayisi*.(çev: K. Şakül) İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991a). *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım III*, Ankara: TTK Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991b). *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım II*, Ankara: TTK Yayınları.
- Enver, Z. K. (1988). Osmanlı Tarihi cilt V, Ankara: TTK.
- Eraslan, C. (2014). *II. Abdülnamid'in Çanakkale Savunması*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Ertem, Serkan, E. (2011). *Çanakkale Denizaltı Harekâtı*, İstanbul: Denizler Kitabevi.
- Hayta, N.(2006). *Ege Adaları Sorunu 1911 'den Günümüze*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Larcher, M. Mehmed Emin Bey, Çulcu, M.(2008). *Çanakkale 1915- Boğaz Harekâtı*, İstanbul: e Yayınları.
- Özcan, B. (2008). *Sinop Deniz Felaketi*, İstanbul: Deniz Basımevi, İstanbul.
- Saral, M., Orhan, A., Erkal, Ş. (2012). *Birinci Dünya Savaşı 'nda Çanakkale Cephesi (Haziran 1914-25 Nisan 1915) V. Cilt 1. Kitap*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları.
- Şimşek, E. (2012). *Belgelerle Çanakkale Deniz Savaşları*, İstanbul: A&D Yayınları.
- Yücel, Ö. (2004). *Özü'den Tuna'ya Kazaklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1943). Boğazlar Sorumunun Bir Evresi, *Belleten*, cilt VII, Cumhuriyet'in Yirminci Yıldönümü Münasebetiyle ÖZEL SAYI, Ankara, Sayı 28, 89-218.
- Eğrioğlu Ertekin, I. (2024). Napoléon Bonaparte ve İstanbul, *Avrasya Uluslar Arası Araştırmalar Dergisi*, 12,(38), 256-271.
- Darkot, B. (1977). Çanakkale. *İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, 331-340.
- Eyice, S. (1993). Çanakkale Hisarı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8. Cilt, 203-205.

İlgürel, M. (2002). Köprülü Mehmed Paşa, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26. Cilt, 258-260.

Tuncel, M. (2012). Çanakkale Boğazı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 199-203.

Tuncel, Metin, T. (1993). Çanakkale, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 197-199.

4. BÖLÜM

DERSAADET'TE İRANLI TÛCCAR VE ESNAFLAR (1844): KİMLİK BİLGİLERİ, FİZİKSEL TASVİRLER, MESLEKLER VE İKAMET ALANLARI*

Erkan IŞIKTAŞ**

GİRİŞ

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, askeri, sosyal ve iktisadi yapısında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bilhassa Tanzimat'tan Meşrutiyet'te giden bu safhada devletin -*diğer alanlarında olduğu gibi*- mali ve ticari düzeni yeniden yapılandırılmıştır¹. Yerli ve yabancı tüccarların yerel/uluslararası piyasadaki etkinliklerinin arttırılması, ticaret merkezlerinde hacmin genişletilmesine yönelik iktisadi yaklaşımlar ve düzenlemeler ortaya konulmuştur². Bu süreçte Avrupalı devletlerle imzalanan yeni gümrük tarifeleri, tanzim ettirilen ticaret hukuku ve ulaşım altyapısında yapılan icraatlar, Osmanlı pazarlarında yabancı tüccarların etkisini güçlendirmiş, Osmanlı'nın dünya ekonomisindeki konumunu etkilemiştir (Kasaba, 1993: 37).

* Bu kitap bölümü, 2023 yılında Siirt'te düzenlenen Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye ve Türk Dünyası Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan **“780 Numaralı Bir Malî Deftere Göre Dersaadet'te Bulunan İranlı Tüccar ve Esnafların Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”** başlıklı özet bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Siirt, erkanisiktas@siirt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0316-8074.

¹ Tanzimat dönemiyle ilgili bk. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2019; Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıâli, 1789-1922*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisinde Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

² 1838-1876 tarihleri arasında Osmanlı ticari ve iktisadi hayatında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2014; Mehmet Genç, “Osmanlı Devleti'nde İç gümrük Rejimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.786-790; Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitapevi, Ankara 1983, Necdet Kurdakul, “Ticaret Antlaşmaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.666. Mübahat Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Bağdat, Halep, Erzurum, Trabzon, İzmir, Selanik ve İstanbul gibi önemli ticaret merkezlerinde hem yerli hem de yabancı tüccarların faaliyet alanları genişletilmiş; bu şehirler, yerel ve uluslararası ticaret ağlarının düğüm noktaları haline getirilmiştir. Bilhassa İstanbul, yalnızca devletin idari merkezi olma niteliğini sürdürmekle kalmamış; aynı zamanda iç ve dış ticaretin merkezi olma hüviyetini korumaya devam ettirmiştir. İstanbul; limanları, hanları, bedestenleri ve çarşılarıyla ticari dolaşımın yoğunlaştığı mekân olarak ön plana çıkmıştır. Müslüman tüccarların yanı sıra Rum, Ermeni, Yahudi, İngiliz, Fransız, Rus ve İranlı tüccar ve esnaf grupları da İstanbul'un ticari hayatında etkin rol oynamıştır. Bu ticari ve iktisadi ilişkiler içerisinde İranlılar oldukça önem arz etmiştir. Zira Osmanlı-İran devletleri arasında öteden beri devam eden sıkı bir ilişki söz konusu olmuştur. Siyasi ve askeri yönüyle dikkat çeken bu ilişki, her devir de dikkatleri de celb etmiştir (Kütükoğlu, 1993; Karadeniz, 2012). Ayrıca iki devlet arasındaki bu ilişkiler, ticari münasebetlerine de tesir etmiştir. Hatta taraflar arasındaki askeri mücadelelerin gerekçeleri, yalnızca siyasi ve mezhebi saiklerle değil, aynı zamanda iktisadi ve ticari çıkarlarla da yakından ilişkili olduğuna vurgu yapılmıştır (Işıktaş, 2022; Daei, 2013). Çünkü her iki devlet de tarihi transit ticaret yollarına hâkim olma ve bu yollardan elde edilen geliri kaybetmeme gayreti içerisinde olmuştur. Zaman zaman bu gayretler siyasi ve askeri müdahaleye dönüşse de ticari ilişkileri tamamen sekteye uğratmamıştır. Osmanlı ve İranlı memleketlerinin ekseriyetinde iki taraf tüccarları da faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. İranlı tüccarların özellikle Dersaadet'teki faaliyetlerini sürdürdükleri ifade edilebilir. Bundan dolayıdır ki İranlı tüccar ve esnafın Dersaadet'teki varlığının incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu itibarla ki çalışmayla hem ilgili hususa araştırmacıların dikkatini çekmek hem de konuya dair tespitlerin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarihi doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Bu itibarla Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri'nin Maliye Nezareti Fonu'nun ML.CRD.d... kodlu defter kataloğunda konuya ilişkin yapılan taramalarda 780 numaralı bir kayda ulaşılmıştır (BOA, ML.CRD.d, Defter No:780: 1-6). İlgili arşiv kaydı üzerinde yapılan incelemeler neticesinde defterin sekiz varaktan müteşekkil olduğu ve bunlarında ikisi yazılı olup geriye kalanların ise boş olduğu -*yazılı olmadığı*- tespit edilmiştir.

Mezkûr defterde kırma rika yazısının kullanıldığı anlaşılmıştır. İncelemeler esnasında dikkat çeken önemli bir husus ise İranlı tüccar ve esnafın deftere kayıtları yapılırken toplamda 151 kaydın tutulmuş olmasıydı. Ancak söz konusu defter üzerinde yapılan tahlillerde 98 kaydın olduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim kayıtlar yapılırken sıralamanın 65'ten başlanması ve akabinde 151 ile

bitirilmiş olunması birtakım soruların zihinde oluşmasına mahal vermiştir. Bunlardan ilki kayıtlar yapılırken numaralandırma işlemlerinde hata yapılmış olma ihtimalidir. Diğer, defterin sayfa sayılarında bir eksiklik olup olmadığıdır. Bu ihtimalinin daha baskın olduğu kanaati hâkim olmuştur. Çünkü defterin tertibi ve sayfa sırası incelenirken 2 ve 3. sayfaları teşkil eden varağın eksik olduğu görülmüştür. İlgili sayfalar, muhtemeldir ki günümüze ulaşmadan tahrip olmuştur. Bu hususa ilişkin kesin bir hüküm ortaya koymak zor olsa da ilgili arşiv defterinden yola çıkarak söz konusu yılda 151 İranlının kayıt altına alınmış olabileceği yönünde fikir beyan etmek yanlış olmasa gerektir.

İranlı tüccar ve esnaflara ait bu eşkâl defterinin hicri 1260 (1844) yılının Receb ayında kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Arşiv defteri tertip edilirken her bir satıra üç sütun gelecek şekilde tasarlanmış ve her sütuna bir kaydın bilgileri işlenmiştir. Kayıtlar tutulurken şu sıralama takip edilmiştir; İranlı tüccar ve esnafın ikamet ettiği mahallin ismi, mesleği, eşkâli, ismi ve babasının adı, memleketi ve yaşı. Netice itibarıyla araştırmada; elde edinilen bu bilgiler ışığında 1844 yılında misafir olarak Dersaadet'te bulunan İranlı tüccar ve esnafların sosyo-iktisadi faaliyetleriyle ilgili mikro da olsa birtakım tarihsel çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Tüccar ve Esnafın İsimleri

Arşiv defterinde kayıtlı İranlı tüccar ve esnafın isimleri, hem dini-kültürel kimlik, hem de toplumsal statü hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Defterde yer alan isim yapıları incelendiğinde, klasik İslam-İran adlandırma geleneğinin izleri açıkça görülmektedir. Yani kayıtlarda yer alan isimlerin büyük çoğunluğu Mehmed, Ali, Hüseyin, Hasan, Abdullah, Yusuf, İbrahim, Ahmed gibi İslam dünyasında yaygın olarak kullanılan adlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu durum, söz konusu bireylerin Müslüman kimliklerini ve İslam kültür havzasına aidiyetlerini açık biçimde yansıtmaktadır. Ayrıca bazı kayıtlarda “Seyyid”, “Hacı”, “Ağa” ve “Molla” gibi unvanların kullanılması, bireylerin yalnızca şahsi değil, aynı zamanda dini ve toplumsal statü bakımından da tanımlandığını göstermektedir (Bk. Tablo 1).

Tablo 1. Tüccar ve Esnafın İsimleri

Tüccar/Esnaf	Baba İsmi
Mehmed Kasım	Molla Kerim
Yusuf	Kerim
İsmail	Hacı Mehmed
Hüseyin	İbrahim
Ali Ağa	Hacı Abdullah

Ahmed	Kerim
Mehmed Taki	Hacı İsmail
Hacı Abdullah	Mehmed
Mehmed	Hacı Rasim
Seyyid Hasan	Mirza
Seyyid Haşim	Seyyid Mirza
Hasan Ağa	Salih
Mehmed Taki	Ali
Abdullah	Hasan
Abdullah	Hacı Mehmed
El hac Abdülcabbar	Abdullah
Ali Eşref	Ali
Hatem	Abdül Fettah
Azim	Ali
Sadık	El-hac Ali
Esad	Mehmed
Afrasyab	Ali
Rıza	Mehmed
Ali Cafer	Hüseyin Ali
Zeynel Abidin	El-hac Ali
Sadık	Hasan
Hüseyin	Kurban
Oruç	Allahverdi
Haşim	Mehmed
Abdullah	Yusuf
Yusuf	Mahmud
Esad	Abdülkerim
Sadık	Abdülkerim
Feyzullah	Abbas
Molla Mehdi	Latif Ağa
Mehmed	Abdullah
Mehmed	İbrahim
Hasan	Ali
Hacı Zeynel Ağa	Hacı Abdullah
Hacı Nefi	Ali
Ali Ağa	Hacı Ali Ekber
Yusuf	Abdullah
Abdullah	Hüdaverdi

Hacı Kurban	Hacı Kanber
Mahmud	Abdullah
İbrahim	Mehmed Selmani
Ali Ekber	Molla Hüseyin
İbrahim	Mehmed
Ali	Mehmed
Abdürrahim	Yusuf
Mehmed Hüseyin	El-hac Zeynel Abidin
Abdülmennaf	El Hacı Ali
Hüseyin	İbrahim
Ali Esfer	Abdullah
Rüstem	El-hac Ali
El-hac İbrahim	El-hac Mehmed
Abdurrezzak	Mehmed Rıza
Ali Esfer	El-hac Hüseyin
Kasım	El-hac Kurban
Ağa Baba	Mehmed Ali
Ali	Hüseyin
Ahmed	Ali
El-hac Mehmed	El-hac Kazım
Mehmed Hasan	Hasan
Taki	Kurban
Ramazan	Hüseyin Mahmud
Mehmed	Ali Baba
Ali	Mehmed
Kurban	Mehmed

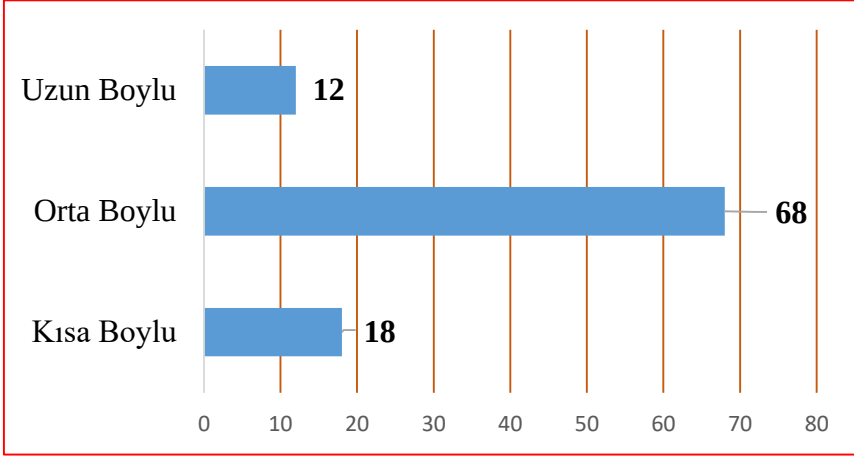
Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

Eşkâller

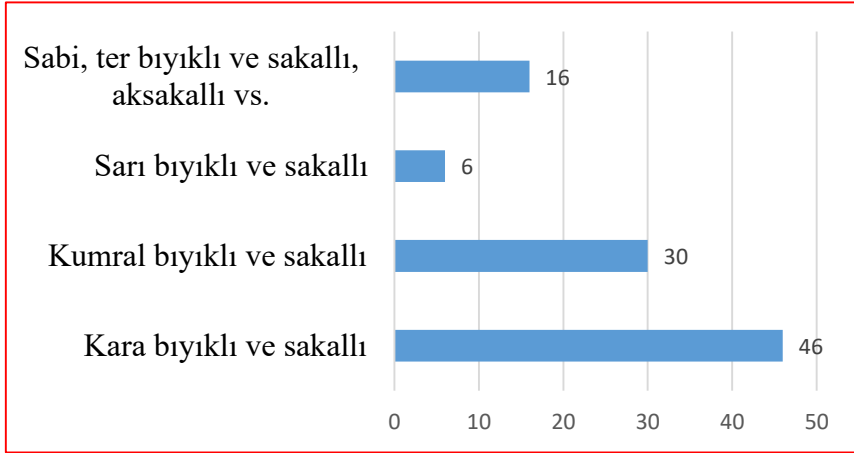
İranlı tüccar ve esnafın fiziksel tasvirlerine ilişkin kayıtlar, sadece bireylerin kimlik tespitine yönelik bürokratik bir uygulamayı değil, aynı zamanda kamu düzeni ve asayişinin sağlanması noktasında benimsenen anlayışı da yansıtmaktadır. Arşiv defterinde eşkâl bilgilerinin sistematik biçimde kayda geçirilmiş olması, bu grubun devlet nezdinde görünür ve denetlenebilir bir nüfus kategorisi olarak da değerlendirildiğini göstermektedir. Bu çerçevede eşkâl tasvirlerinden hareketle, İranlıların yaş, beden yapısı ve dış görünüşlerine dair nicel ve nitel çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bu bağlamda tasvirler yapılırken boy, ten, sakal veya bıyık üzerinden bir sınıflandırmanın yapıldığı görülmüştür. Mesela *orta boylu ter bıyıklı, orta boylu kumral sakallı veya uzun*

boy lu kara sakall ı gibi ifadelerle kişilerin tanımlandığı ve kayıt altına alındığı tespit edilmiştir. Buna göre çalışmada ilk olarak boy ölçüsüne göre bir sınıflandırma yapılmıştır (Bk. Grafik 1).

Grafik 1. Tüccar ve Esnafın Eşkâlleri

Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

Grafiklerde yer alan veriler göstermektedir ki, Osmanlı'da eşkâl tanımlamalarının büyük ölçüde boy uzunluğu (kısa, orta, uzun), ten rengi (esmer, kumral, açık) ve sakal-bıyık durumu üzerinden sınıflandırıldığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinde bireyler tanımlarken fiziksel betimleyici usullere ehemmiyet verdiğine delalet etmektedir. Hekaze pek çok mali ve nüfus defterlerinde bu kayıt usulünün kullanıldığı bilinmektedir. İncelenen defteri de bu usulde ele almak gerekmektedir. Eldeki veriler; İranlı

tüccar ve esnafın ekseriyetle orta boylu, sakallı veya bıyıklı ve koyu/kumral tenli bireylerden oluştuğunu göstermektedir. Bu fiziki görüntü, dönemin ticaretle iştigal eden erkek nüfusu için genel bir görünüm arz etmekte olup, İranlıların Osmanlı toplumunun kentli erkek profiliyle büyük ölçüde örtüştüğünü düşündürmektedir.

Yaşlar

İranlı tüccar ve esnafın yaş dağılımı, onların sosyo-ekonomik konumları, çalışma kapasiteleri ve göç hareketlerinin mahiyetini anlamada temel bir gösterge niteliği taşımaktadır. Arşiv kaydında eşkâl bilgilerinin yanı sıra yaşlara da yer verilmiş olması, bu grubun demografik yapısının nicel olarak analiz edilmesine imkân tanımaktadır. Bu çerçevede yaş dağılımlarından hareketle İranlıların ekonomik faaliyetlere katılım biçimleri, üretkenlik düzeyleri ve Dersaadet'teki ikametlerinin geçici ya da kalıcı karakteri hakkında bazı sosyo-ekonomik tespitlerde bulunmak mümkün olabilmektedir (Bk. Tablo 1).

Tablo 2. İranlı Tüccar ve Esnafın Yaş Dağılımları

Yaş	Kişi Sayısı	Yaş	Kişi Sayısı
17	1	30	19
18	3	31	1
19	1	32	2
20	8	34	1
21	1	35	13
22	8	38	2
23	1	40	7
24	1	42	1
25	13	45	5
26	2	50	3
27	1	65	1
28	2	70	1

Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

Tablodan da anlaşıldığı üzere İranlı tüccar ve esnafın 17 ilâ 70 arasında geniş bir yaş aralığına sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, yaş dağılımının özellikle 25-35 yaş grubunda yoğunlaşması, söz konusu grubun iktisadi faaliyetlerinin en verimli evresinde bulunan bireylerden oluştuğunu göstermektedir. Bu yaş aralığı, tarihsel demografi ve iktisat literatüründe bireylerin fiziksel, zihinsel ve mesleki kapasiteleri bakımından en yüksek performans sergiledikleri dönem olarak kabul edilebilir. Bu durum, İranlıların Dersaadet'e gelişlerinin tesadüfi değil, rasyonel ekonomik tercihlere dayalı ve amaçlı bir hareketlilik olduğunu akıllara getirmektedir.

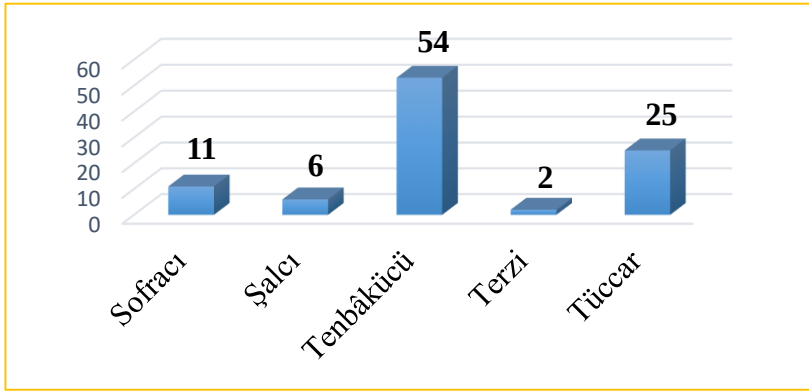
Yaş yapısının bu biçimde şekillenmesi, göçün kalıcı iskândan ziyade geçici, döngüsel ve iş temelli bir karakter taşıdığına işaret etmektedir. Zira kalıcı

yerleşimlerde çocuklar, yaşlılar ve aile bireylerinin daha görünür olması beklenirken, burada esas yoğunluğun genç ve orta yaşlı erkek nüfusta toplanması, ticaret ve zanaat merkezli bir dolaşım ağının varlığını düşündürmektedir. Dolayısıyla yaş dağılımına ilişkin bu veriler, İranlı tüccar ve esnafın Osmanlı başkentini bir yerleşim alanından çok, kâr üretmeye yönelik bir iktisadî merkez olarak konumlandıklarını göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı-İran ticari ve iktisadi ilişkilerinin sürekliliğini sağlayan hareketli bir zümre olarak değerlendirilmiştir.

Meslekler

İncelenen arşiv defteri, İranlı tüccar ve esnafın isimleri, şecereleri, eşkâlleri, yaşları ve memleketlerine dair veriler sunarken aynı zamanda Dersaadet'te icra ettikleri mesleki faaliyetleri hakkında da kıymetli veriler aktarmaktadır. Bu aktarımlar, İranlı tüccar ve esnafın Dersaadet'teki iktisadi varlığının nicel boyutlarının yanı sıra nitel yönlerini de görünür kılmaktadır (Bk. Grafik 2).

Grafik 2. Tüccar ve Esnafın Mesleki Dağılımları

Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

1844 yılı içerisinde Dersaadet'te misafir olarak bulunan 98 İranlı tüccar ve esnafın mesleki dağılımları incelendiğinde; ekonomik faaliyetlerin belirli sektörlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Mezkûr veriler, söz konusu grubun büyük ölçüde tenbâkü/tömbeki mesleği etrafında kümelenildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim toplam 98 kişinin 54'ünün bu alanda faaliyet göstermesi, İranlıların Osmanlı şehir ekonomisi içerisinde belirli bir ürün ve sektör üzerinden uzmanlaşmış bir mesleki görüntü sergilediklerini kanıtlamaktadır. Tenbâkü üretimi, ticareti ve pazarlanması alanındaki bu yoğunlaşma, Osmanlı-İran ticari ilişkilerinin yapısal bir unsuru olarak da değerlendirilmelidir. İran menşeli tütün ürünlerinin Osmanlı pazarında önemli bir yer tutması, İranlı tüccarların bu alanda hem üretici hem de dağıtıcı konumda etkin rol üstlenmelerinden

kaynaklanmaktadır. İki devlet arasındaki ticari alış-verişe bakıldığında İran'dan Osmanlı pazarlarına gelen emtia grubu içerisinde tenbâkûnün kayda değer bir orana tekabül ettiği bilinmektedir. Bu minvalde İranlı tenbâkücülerin yalnızca yerel esnaf değil, aynı zamanda iki devlet arasındaki ticari ağların taşıyıcı aktörleri oldukları söylenebilir. Haddizatında iki devlet arasındaki ticari müzakerelerde çoğu zaman İranlı tenbâkû tüccarlarına uygulanacak olan gümrük muamelatı mevzu bahis olmuştur. Ayrıca İranlı tenbâkû esnafının da temettü vergileri ve sorunları görüşmelere konu olmuştur (Daei, 2014: 9-20). Bu itibarlardır ki her ne kadar çalışmada 1844 yılına vurgu yapılmış olsa da tenbâkû/tömbeki faaliyetlerinin Osmanlı pazarlarında öteden beri etkin olduğunu ve incelenen dönem içerisinde de ehemmiyetini koruduğunu ifade etmek gerekir.

Diğer meslek grupları arasında tüccarlık, sofracılık, şalcılık ve terzilik yer almakta olup, bu alanlarda faaliyet gösterenlerin sayısı görece sınırlıdır. 25 kişinin doğrudan tüccarlıkla iştigal etmesi, İranlıların yalnızca belirli zanaat kollarında değil, aynı zamanda genel ticaret alanında da aktif olduklarını ortaya koymaktadır. Sofracı, şalcı ve terzi gibi mesleklerin ise özellikle gündelik tüketim, giyim ve ikram hizmetleri bağlamında şehir ekonomisinin tamamlayıcı unsurları olduğu görülmektedir.

Bu istatistiki veri üzerinden aktarılan mesleki dağılım, İranlı tüccar ve esnafın Dersaadet'teki iktisadi varlığının homojen bir yapıya sahip olmadığını; aksine, belirli bir ürün ve sektör etrafında yoğunlaşmakla birlikte, farklı ekonomik alanlar da etkin olduklarını göstermektedir.

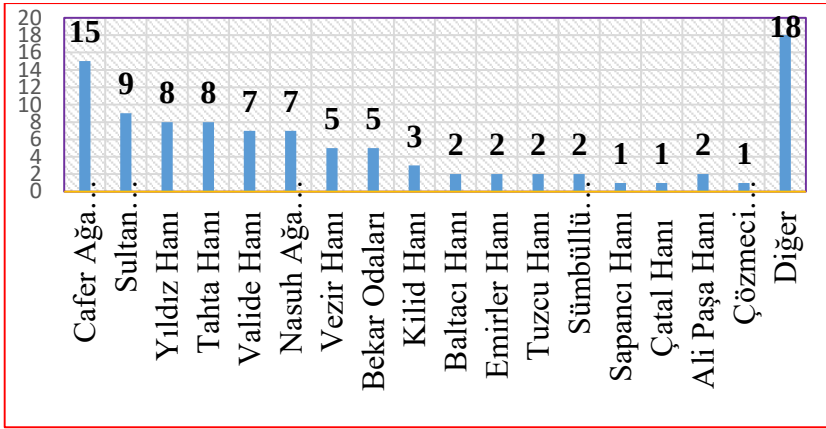
Mesken/Mekânlar

İranlı tüccar ve esnafın Dersaadet'te ikamet ettikleri alanlara bakıldığında ekseriyetle han, hane ve bekâr odalarını tercih ettikleri tespit edilmiştir. Bu mekânlar arasında Tahta Hanı, Cafer Ağa Hanı, Kilit Hanı, Vezir Hanı, Yıldız Hanı, Selimkeş Hanı, Mahmud Paşa Hanı, Baltacı Hanı, Sultan Odaları, Tuzcu Hanı, Valide Hanı, Emirler Hanı, Ali Paşa Hanı, dükkân ve bekâr odaları yer almıştır (Yaşar, 2013: 511-524). Mezkûr mesken ve mekânların tercih edilmesi, İranlı tüccar ve esnafın iktisadi faaliyetleriyle izah edilebilir. Zira bu mekânlar, şehir içi ticaret ağlarına doğrudan erişim imkânı sağlamaktaydılar. Dolayısıyla diğer tüccar ve esnaf gibi İranlıların da bu hanlarda yoğunlaşması, onların Dersaadet'teki ekonomik faaliyetlerini sürdürürken mekânsal olarak da ticaret merkezlerine yakınlaşma stratejisi izlediklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca dükkân ve bekâr odalarında ikamet eden İranlıların bu mekânları çoğunlukla hanlara yakın bölgelerde tercih etmiş olmaları, konaklama ile çalışma alanlarının

iç içe geçtiğini ve üretim, ticaret ve gündelik yaşamın aynı mekânsal ağ içerisinde şekillendiği sonucuna varılmıştır.

Aşağıdaki grafikte verilen bilgiye göre; mahsus yılda Dersaadet'te misafir olarak gelen 98 İran tüccar ve esnafın ikamet ettiği mekânların başında Cafer Ağa hanı gelmiştir. Bu handa 18 kişi ikamet etmiştir. Hemen ardında Yıldız, Tahta, Valide, Nasuh Ağa, Vezir, Kilid, Baltacı, Emirler, Tuzcu, Sümbüllü, Sapancı, Çatal, Ali Paşa ve Çözmeci hanı gelmiştir. Hanlarda ikamet eden toplam kişi sayısı 66'dır. Geriye kalanlar içerisinde 9'u Sultan odaların da; 23'ü de ticari ve iktisadi merkezlerine yakın dükkân ve mahallelerde ikame ettiği anlaşılmıştır (Bk. Grafik 3).

Grafik 3. Tüccar ve Esnafın Kaldıkları Mekânlar (Kişi Sayısı)

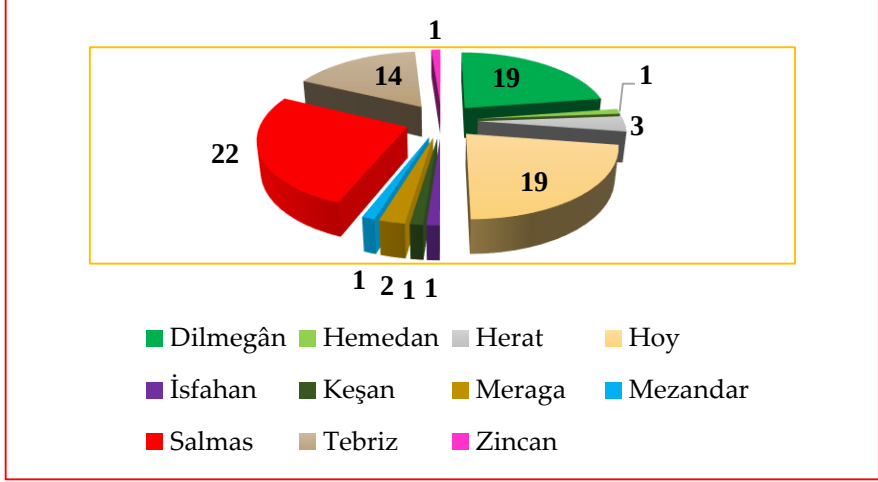
Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

Memleketler

Arşiv defterinde yer alan veriler, Dersaadet'te bulunan İranlı tüccar ve esnafın İran'ın farklı şehir ve bölgelerinden geldiklerine işaret etmektedir. Bu coğrafi dağılım, İranlıların Osmanlı başkentine yönelen ticari hareketliliğinin belirli merkezler etrafında yoğunlaştığına dikkat çekmektedir. Özellikle Salmas, Hoy, Dilmegân ve Tebriz gibi kuzeybatı İran şehirlerinin öne çıkması, bu bölgelerin Osmanlı-İran ticaret yolları üzerindeki stratejik konumlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Bu şehirlerin Osmanlı sınırına ve önemli ticaret güzergâhlarına yakınlığı, söz konusu bölgelerin Dersaadet'e yönelen ticari göçün başlıca kaynak alanları haline gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte Hemedan, İsfahan, Zincan, Keşan, Meraga ve Mazenderan gibi İran'ın iç ve kuzey bölgelerinden gelen tüccar ve esnafın da Dersaadet'te iktisadî faaliyet yürütmeleri, İran iç ticaret ağlarının Osmanlı pazarına çok yönlü biçimde entegre olduğunu göstermektedir.

Memleket dağılımı, İranlı tüccar ve esnafın Dersaadet'teki varlığının tesadüfi olmadığını; aksine, belirli coğrafi merkezler etrafında şekillenen, süreklilik arz eden ve iktisadi realiteye dayalı bir göç ve ticaret hareketliliğinin sonucu olduğunu kanıtlamaktadır. Bu yönüyle veriler, Osmanlı-İran ticari ilişkilerinin mekânsal boyutunun anlaşılmasına da önemli katkılar sunmaktadır.

Grafik 3. Tüccar ve Esnafın Memleketleri

Kaynak: BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

İlgili grafiğe göre; Dersaadet'e gelen İranlı tüccar ve esnafın 22'si Salmas'lı, 19'u Dilmegân ve Hoy'lu, 14'ü Tebrizlidir. Diğerlerinin ise Hemedan, Herat, İsfahan, Keşan, Meraga, Mazenderan ve Zincan gibi şehirlerden geldikleri anlaşılmıştır. Bunların dışında kalan 4 kişinin Afşarlı olduğu görülmüş, ancak defterde yer alan 10 kişinin ise nereli olduğu tespit edilememiştir. Bu şehirler, Osmanlı-İran ticaret yolları üzerinde stratejik konumda bulunan, ekonomik canlılığı yüksek ve tarihsel olarak ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezlerdir. Özellikle kuzeybatı İran'da yer alan Salmas, Dilmegân, Hoy ve Tebriz gibi şehirlerin öne çıkması, İranlı tüccar ve esnafın Dersaadet'e yöneliminde coğrafi yakınlık, ulaşım imkânları ve mevcut ticaret ağlarının belirleyici rol oynadığını göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı-İran ilişkileri; tarihsel süreçte siyasi, askeri ve sosyal yönleriyle dikkat çekse de iktisadi yanı da bir o kadar ehemmiyet arz etmiştir. Rekabetçi, ortak pazar ve emtia transferi üzerinden seyreden ticari ve iktisadi ilişkiler, bu devletlerin teşekkül safhalarına kadar indirgenebilir. Her devirde de bu ilişkileri korudukları veya dönemin dinamiklerine uygun ticari politikalar takip ettikleri de

ifade edilebilir. Bu politikalar içerisinde gerek Osmanlı gerekse İranlı tüccar ve esnafın faaliyetlerini yürüttükleri de bilinmektedir. Bu faaliyetlerin nerede ve nasıl yürütüldüğü, ticaret konu olan malların listesi ve karşılaşılan ticari sorunların neler olduğu gümrük ve malî defterlerinden izlenebilmektedir.

Bu çalışma da hicri 1260 (1844) yılına ait bir malî eşkâl defterine dayanılarak yapılmıştır. Çalışmada Dersaadet'te misafir olarak bulunan İranlı tüccar ve esnafın kimlik bilgileri, fiziki özellikleri, yaş dağılımları, meslekleri, ikamet alanları ve memleketleri incelenmiştir. Bu kapsamda tüccar ve esnafın isim listesine ulaşılmıştır. Akabinde İranlıların tenbâkü/tömbeki mesleği alanında yoğunlaştıkları aynı zamanda tüccarlık, terzilik, sofracılık ve şalcılık gibi mesleklerde faaliyet gösterdikleri sonucuna varılmıştır.

İranlı tüccar ve esnafın yaş dağılımlarının büyük ölçüde 25-35 arasında olması, Dersaadet'e gelen İranlıların kalıcı iskândan ziyade, geçici ve iş temelli bir döngüsel ekonomik hareketliliği yansıttığını düşündürmektedir. Ayrıca Osmanlı-İran ticari ilişkilerinin sürekliliğini sağlayan genç dinamik bir kitlenin varlığına vurgu yapılmıştır.

Eşkâl kayıtları tutulurken bireyler; büyük ölçüde boy uzunluğu (kısa, orta, uzun), ten rengi (esmer, kumral, açık) ve sakal-bıyık durumu üzerinden sınıflandırılmıştır. Bu uygulamanın kamu düzeni, asayiş ve idari denetim mekanizmalarıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. İranlı tüccar ve esnafın han, dükkân, Sultan ve bekâr odalarında ikamet ettikleri anlaşılmıştır. Bu mekânsal tercihlerin de şehir ekonomisiyle bağlantılı olduğu kanaatine varılmıştır. Son olarak İranlıların özellikle Salmas, Hoy, Dilmegân ve Tebriz'li oldukları; ayrıca Hemedan, Herat, İsfahan, Keşan, Meraga, Mazenderan ve Zincan gibi şehirlerden de Osmanlı pazarlarına gelen İranlı tüccar ve esnafın olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ML.CRD.d, Defter No:780, s.1-6.

Araştırma-İnceleme Eserler

Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı bürokrasisinde modernleşme*. İletişim Yayınları.

Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı ticaretinde gayrimüslimler*. Turhan Kitabevi.

Daei, M. (2013). *İran-Osmanlı ticari ilişkileri (1900–1923)*. Berikan Yayınevi.

- Dacı, M. (2014). 19. yy. İran ile Osmanlı arasında tömbeki muamilâtı ve gümrük tarifeleri (1861–1876). *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Bildiriler*, Cilt 2, TTK Yayınları, Ankara, s.9-20.
- Engelhardt, P. (2017). *Tanzimat ve Türkiye*. Kaknüs Yayınları.
- Findley, C. V. (1996). *Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform: Babıâli, 1789-1922*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (1985). Osmanlı Devleti'nde İç gümrük Rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.786-790.
- Işıktaş, E. (2022). *19. yüzyılda Osmanlı-İran ticari ilişkileri*. Sonçağ Yayıncılık.
- İnalcık, H.- Seyitdanlıoğlu, M. (2019). *Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran tarihi (1700-1925)*. Selenga Yayıncılık.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve dünya ekonomisi*. Belge Yayınları.
- Kurdakul, N. (1985). Ticaret antlaşmaları. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.666.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (2013). *Balta Limanı'na giden yol: Osmanlı-İngiliz iktisadi münasebetleri (1580–1850)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Osmanlı ekonomisi ve kurumları*. T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi (1500-1914)*. İletişim Yayınları.
- Yaşar, A. (2014). 18. Yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı İstanbul hanları”, *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu I*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.511-524.

5. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SU KAYNAKLARINA YÖNELİK SABOTAJ GİRİŞİMLERİ VE GÜVENLİK SORUNLARI (1895-1912)

Doğan GÜN*

GİRİŞ

Medeniyet tarihinin başlangıcından itibaren su kaynakları, yalnızca hayati bir ihtiyaç olarak değil, aynı zamanda siyasi ve askeri stratejilerin merkezinde yer alan kritik bir jeopolitik unsur olarak öne çıkmıştır. Büyük kentlerin kuruluşunda belirleyici rol oynayan su kaynakları, savaş dönemlerinde düşmanın önemli hedefleri arasında yer almıştır. Su güvenliğinin sağlanması, devletler açısından en temel güvenlik ve beka meselelerinden biri olarak kabul edilmiştir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti ciddi iç karışıklıklar, isyanlar ve büyük savaşlarla karşı karşıya kalmış, birden fazla cephede asimetrik tehditlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu tehditler arasında, özellikle imparatorluğun hayati su kaynaklarına yönelik organize sabotaj ve tahrip girişimleri öne çıkmıştır. Söz konusu eylemler, sivil halkı doğrudan etkileyen ve toplumsal yaşamı tehdit eden sonuçlarla dikkat çekmektedir.

Bu araştırmada, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde suyun bir savaş aracı olarak nasıl kullanıldığına ve bu duruma karşı geliştirilen devlet reflekslerine odaklanılacaktır. Suyun savaşlarda bir silah gibi kullanılması, dönemin siyasi ve askeri ortamında yalnızca askeri birliklerin gücünü zayıflatmaya yönelik bir strateji olmamış, aynı zamanda sivil halk sağlığını da doğrudan tehdit eden kitlesel bir imha yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle kasıtlı su zehirlenmeleri ve salgın mikroplarla suyun kirletilmesi, toplumsal yaşamı ve devletin beka stratejilerini yakından ilgilendiren ciddi tehditler arasında sayılmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Mersin, Türkiye, tarihcidogangun@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0962-929X>

Devletin bu tehditlere karşı geliştirdiği refleksler ise üç temel eksen de incelenmektedir. Birincisi, su tesislerinin saldırı ve mikrop bulaşma tehlikesine karşı korunmasını sağlayan önleyici mekanizmaların oluşturulmasıdır. Bu mekanizmalar hem fiziksel güvenlik önlemlerini hem de toplumsal farkındalığı arttırmaya yönelik uygulamaları kapsamıştır. İkinci olarak, bu tür saldırıların faillerine yönelik caydırıcı cezai yaptırımların hayata geçirilmesi öne çıkmıştır. Söz konusu yaptırımlar, su kaynaklarını hedef alan sabotajların önüne geçilmesi için gerekli hukuki ve idari tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Üçüncü olarak ise halk sağlığını korumaya odaklanan ve su altyapısını güçlendiren modernizasyon tedbirleri benimsenmiştir. Bu kapsamda, su tesislerinin teknik olarak yenilenmesi ve hijyen standartlarının yükseltilmesi, toplumsal sağlığın korunmasında merkezi bir rol oynamıştır.

Bu araştırmadaki esas amacımız, su sabotajlarının coğrafi yayılımını ve bu eylemlerde kullanılan yöntemlerin boyutunu detaylı bir şekilde analiz etmektir. Bu çerçevede konu, Osmanlı Devleti ile çatışma halinde olan veya dönemin gelişmeleriyle bağlantılı olarak öne çıkan, Ermeni eylemciler ile Trablusgarp Savaşı sırasında İtalya adına hareket eden yerli işbirlikçilerin gerçekleştirdiği su sabotaj eylemleriyle sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda zikredilen eylemcilerin, başta payitaht İstanbul'da, sonra Anadolu'da Antep ve Kiğı(Bingöl) gibi stratejik öneme sahip bölgelerde, ayrıca Kuzey Afrika'daki Trablusgarp cephesinde, su kaynaklarına yönelik organize sabotaj faaliyetleri, arşiv kayıtları temelinde incelenmektedir. Eylemler, hem coğrafi açıdan geniş bir alana yayılmış hem de kullanılan yöntemler açısından farklılık göstermiştir. Sabotajların boyutu ve etkisi, suyun askeri ve toplumsal hayatta oynadığı kritik rolü ortaya çıkarmaktadır. Yapılan analizlerde, su kaynaklarının hedef alınmasının hem askeri birliklerin hareket kabiliyetini hem de sivil halkın sağlığını ciddi biçimde tehdit ettiği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda yürütölen araştırma, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde su sabotajlarının toplum ve devlet açısından ne derece hayati bir mesele haline geldiğini gözler önüne sermektedir.

Su Kaynaklarının Korunması ve Sabotaj Tehditleri

Stratejik önemiyle öne çıkan su kaynaklarının korunması, ulusal güvenliğin temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Su kaynakları hem toplumsal yaşamın devamlılığı hem de devletin istikrarı açısından vazgeçilmez bir rol üstlenmekte olup, bu nedenle güvenlik politikalarında öncelikli bir yer tutmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde yer alan bazı belgeler, Ermeni ve İtalyan unsurlar tarafından su kaynaklarına yönelik gerçekleştirilen sabotaj girişimlerini ortaya

koymaktadır. Bu belgeler, dönemin hassasiyetlerini ve suyun stratejik önemini açık bir biçimde gözler önüne sermektedir. Ancak burada bir duruma dikkat çekmek istiyoruz: Bu tür eylemlerin ilgili ulusların tüm vatandaşlarına mal edilmesi doğru değildir. Belgeler, sabotaj faaliyetlerinin ayrılıkçı Ermeni gruplar ile Trablusgarp Savaşı sırasında İtalya adına hareket eden bazı yerel işbirlikçiler tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yani, söz konusu saldırılar genelleştirilmemeli, belirli grupların eylemleri olarak değerlendirilmelidir.

Su kaynaklarına yönelik sabotaj girişimleri, arşiv belgelerinden elde edilen bulgular neticesinde, olayların boyutunu ve su güvenliğinin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, stratejik su kaynaklarının korunmasına yönelik alınan tedbirler ve yaşanan gelişmeler, ilerleyen bölümlerde açıklanacaktır.

Bazı Ermeni Gruplarının Su Sabotaj Girişimleri

24 Ağustos 1895 tarihli belgedeki bilgilere göre, Ermeni komitacılarının su sabotajı girişimleri, genellikle Anadolu'daki yerel su kaynaklarını hedef almış ve zehirli maddelerin doğrudan kullanımı esas alınmıştır. Bu tür sabotaj girişimleri, dönemin Osmanlı yönetimi ile Ermeni komitacılar arasındaki gerilimin ve bölgesel huzursuzluğun bir yansımasıdır. Olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde siyasi istikrarsızlık, toplumsal gerginlik ve karşılıklı güvensizlik ortamında meydana gelmiştir. Doğu Anadolu'da bulunan Kiğı'da yaşayan İsuyân Kasbar ve Artin adlı kişiler, av bahanesiyle hareket ederek bölgedeki su kenarları ve meralara “Kargubüken” isimli zehirli bir madde dökmüşlerdir (BOA, Y.MTV. 127/35). Belgedeki okunuşuna göre Kargubüken (doğru adıyla Kargabüken - *Strychnos nux-vomica*), kırlangıç otunun yanında yetişen, meyveleri zehirli bir bitkidir (Küçük & Yıldız, 2018). Bu olay, kamu sağlığı, hayvancılık ve toplumsal güvenlik açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Sabotajın yalnızca savaş ve isyan bölgeleriyle sınırlı kalmayıp Anadolu'nun iç kesimlerinde, örneğin Kiğı gibi yerel merkezlerde de görülebilmesi, dönemin yaygın huzursuzluk ortamını yansıtmaktadır. Zehirlenme eyleminin hem içme suyunu hem de meraları hedef alması, bölge halkının ekonomik yaşamına zarar verme ve toplumsal düzeni bozma amacı taşıdığı şüphesizdir. Eylemi gerçekleştiren kişilerin kimliklerinin tespit edilmesi ve kullanılan zehirli maddenin özellikle belirtilmesi, yerel otoritelerin olayın niteliğini ve etkilerini anlamaya çalıştığını göstermektedir (BOA, Y.MTV. 127/35).

Buna benzer bir olay, 22 Kasım 1895 yılında da görülmektedir. Buna göre Ayntab/Antep Kaymakamlığı, bölgedeki Ermeniler tarafından sulara zehir

katıldığı yönündeki ihbarı merkeze bildirmiştir. Bu iddia üzerine, şüpheli suların vakit kaybetmeksizin tahlil edilmesi ve faillerin belirlenmesi amacıyla soruşturma icra edilmesi merkezden istenmiştir (BOA, DH.TMIK.M. 1/11). 1895 yılı, Anadolu'da siyasi gerilimin yüksek olduğu bir döneme denk gelmektedir. Belge, yönetimin zehirleme iddiasını sıradan bir söylenti olarak bırakmayıp, iki önemli tedbire başvurduğunu göstermektedir. Birincisi, şüpheli suyu bilimsel tahlile tabi tutmasıdır. İkincisi ise failleri bulmak için tahkikat başlatılmasıdır. Bu durum, devletin kriz yönetiminde iddiayı somut verilerle doğrulama çabası ile adaleti sağlama ve asayiş koruma sorumluluğunu eş zamanlı olarak üstlendiğini göstermektedir. İddianın doğrudan Ermenilere atfedilmesi, o dönemdeki siyasi ve etnik gerilimin, su güvenliği gibi hayati bir alana nasıl yansıdığını ve iddiaların soruşturulmasının toplumsal düzeni koruma açısından da kritik önem taşıdığını kanıtlamaktadır.

22 Kasım 1895 tarihli bir diğer arşiv kaydı, Antep'te Ermeniler tarafından sulara zehir katıldığı haberinin alınmasını takiben yapılan su muayenesinde "yağa benzer şeylerin" bulunduğunu ve kesin tanı için ek tahlillerin yapıldığını belirtmektedir (BOA, HR.TH. 165/92). Bu bilgi, Sadaret'e (Başbakanlık)[†], Sabık Halep Valisi Hasan Bey tarafından telgrafla iletilmiştir. Bu evrakın doğrudan Sadaret'e gönderilmesi, meselenin yalnızca yerel bir asayiş sorunu olmaktan çıkıp, merkezi idarenin ve en üst düzey bürokrasinin birinci dereceden öncelikli gündemine girdiğini, yani halk sağlığını ve asayiş tehdit eden ciddi bir kriz olarak algılandığını kanıtlamaktadır. Bu arşiv kaydı, Osmanlı Devleti'nin su zehirleme iddialarına karşı sadece adli değil, bilimsel bir refleks de geliştirdiğini göstermektedir. Su muayenesinde saptanan "yağa benzer şeyler", zehrin kimyasal veya biyolojik niteliği hakkında kesin bir sonuç vermemekle birlikte, şüpheli maddenin varlığını teyit etmiştir. Bu durum üzerine hemen kesin tahlillerin emredilmesi, bürokrasinin iddiaları ciddiye aldığını ve bilimsel doğrulama yöntemlerine başvurduğunu göstermektedir.

Osmanlı arşiv kayıtlarında bazı Ermeni grupların Anadolu vilayetlerindeki yerel eylemlerinin yanı sıra İstanbul'daki faaliyetleri de kayda geçmiştir. Bu duruma 1 Ekim 1900 tarihli bir belge örnek gösterilebilir. Belge, İstanbul'da bazı Müslüman mahallelerinin sularına ve çeşmelerine Ermeni çetelerinin Avrupa'da hazırladıkları zehri gizlice katacakları yönünde haberler geldiğini ve buna karşı alınması gereken tedbirleri içermektedir (BOA, Y.PRK.EŞA. 36/64). 1900 yılı, Abdülhamid döneminde Ermeni komite faaliyetlerinin ve gerilimin yüksek

[†] Osmanlı Devleti'nde saray sınırları içinde "Kubbealtı" denilen mekânda idari hizmetini yerine getiren sadrazamın görev yaptığı devlet dairesine "Paşakapısı", "Sadâret Dairesi" ve son olarak "Bâbîâlî" denilmiştir (İpşirli, 2008).

olduğu bir sürece işaret etmektedir. Bu arşiv kaydı, sabotaj girişiminin coğrafi olarak doğrudan İstanbul'daki Müslüman mahalleleri hedef aldığını belirtmektedir. Bu durum, eylemin amacının sadece genel bir kaos yaratmak değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı dini/etnik ekseninde bölmek ve güvensizlik ortamını derinleştirmek olduğunu düşündürmektedir.

İtalya'nın Trablusgarp Politikası ve Uluslararası Anlaşmaları

İtalya, 1902 yılında İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmalar sonucunda, Mısır'ın İngiltere'ye; Tunus ve Cezayir'in de Fransa'ya ait olduğunu resmen kabul etmiştir. Bu karşılıklı anlaşmalar, İngiltere ve Fransa'nın da Trablusgarp'taki İtalyan nüfuzunu tanımasını sağlamıştır. Böylece İtalya, Trablusgarp üzerinde etkisini artırmak için önemli bir diplomatik zemin elde etmiştir. Bu gelişmelerin ardından, Racconigi Anlaşmasıyla Rusya da İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki haklarını tanımıştır. Söz konusu anlaşmalar ve diplomatik girişimler, İtalya'ya uluslararası alanda destek sağlamış ve Trablusgarp'ı hedef alan politikalarını güçlendirmiştir. II. Fas Buhranı sırasında ise İngiltere ve Fransa, İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki taleplerini serbest bırakmış, bu da İtalya'nın hareket alanını genişletmiştir. 1908 yılında yaşanan siyasi gelişmeler de İtalya'nın cesaretini artırmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Yunanistan'ın Girit'i ilhakı ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i topraklarına katmasına Osmanlı Devleti'nin tepkisiz kalması, İtalya'nın Trablusgarp'a yönelik planlarını daha da cesaretlendirmiştir (Aybars, 1984: 45).

İtalya, 1911 yılının Eylül ayında Trablusgarp'taki İtalyanlara kötü davranıldığını gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'ne yirmi dört saatlik bir nota vermiştir. Bu notada İtalyanlar, Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmeye karar verdiklerini, Osmanlı'dan bu işgale karşı direnmemelerini istemişlerdir (Karal, 1996: 268). Bu diplomatik notadan şu sonuçları çıkarmak mümkün görünüyor: Bu durum, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etme niyetini açıkça ortaya koymakta ve Osmanlı Devleti'ni uluslararası arenada baskı altına almayı hedeflemektedir. İtalyan hükümeti, bölgede yaşayan vatandaşlarının güvenliğini bahane ederek, askeri müdahale için bir gerekçe oluşturmuş; Osmanlı yönetiminden ise işgale karşı herhangi bir direniş göstermemesini kesin bir dille talep etmiştir. Bu yaklaşım, İtalya'nın askeri harekâtı öncesinde diplomatik yolları tükettiğini iddia etmesine olanak sağlamış; aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni zaman baskısı altında karar vermeye zorlamıştır. Notanın yirmi dört saatlik bir süreyle sınırlı tutulması, olayların ne derece planlı ve kararlı bir şekilde yürütüldüğünü de göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin bu notaya karşı vereceği tepki, yalnızca Trablusgarp ve Bingazi'nin akıbetini değil, aynı zamanda uluslararası dengeleri de etkileyecek nitelikteydi. İtalya'nın işgal kararı, çok taraflı diplomatik

desteklerle ve dönemin büyük güçlerinin sessiz onayıyla şekillenmiş; böylece Osmanlı'nın bölgedeki savunma kabiliyeti ve diplomatik manevra alanı önemli ölçüde daralmıştır.

29 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı'nın cevabı İtalya'ya ulaşınca İtalya, Osmanlı'ya savaş ilan etmiş ve Trablusgarp kıyılarını kuşatmaya başlamıştır (Şengül, 1998: 266). Bu hamle, İtalya'nın diplomatik baskıdan askeri eyleme geçiş sürecini ve bölgedeki kontrolü ele geçirme kararlılığını ortaya koymaktadır.

1911-1912 Trablusgarp Harbi, Osmanlı Devleti için büyük bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira bu savaş, devletin Kuzey Afrika kıtasında elinde kalan son toprak parçasını yitirmesiyle sonuçlanmıştır (Dağlar Macar, 2017). Söz konusu bölge, Doğu Akdeniz'in kilit ticaret güzergâhları üzerinde konumlanmış olup, bünyesinde kayda değer maden rezervleri barındırmaktaydı. Bu özellik, bölgenin ekonomik ve stratejik değerini daha da artırmıştır. Trablusgarp'ın bir başka önemli yönü ise Orta Afrika hinterlandına açılan bir stratejik geçit olma özelliğidir. Bu konum, hızla gelişen İtalyan sanayisi için coğrafi açıdan en zahmetsizce ulaşılabilecek bir pazar niteliği taşımaktaydı. Dolayısıyla bölge, sadece doğal kaynakların tedarik edildiği bir alan değil, aynı zamanda üretilen malların geniş bir tüketim alanına ulaşmasını sağlayan bir kapı işlevi görmektedir. Bu nedenlerle, Trablusgarp hem hammadde kaynağı hem de ticaretin merkezlerinden biri olarak yüksek bir değere sahip olmuştur (Barclay, 1912). Bütün bu unsurlar, Trablusgarp Harbi'nin Osmanlı Devleti için neden böylesine kritik bir kayıp olduğunu ve bölgenin İtalya açısından sahip olduğu stratejik önemi açıkça ortaya koymaktadır. Savaşın sonucu, sadece Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki son toprağını kaybetmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Doğu Akdeniz'deki ticaret yolları ve bölgesel güç dengeleri üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, yeryüzünün yaklaşık %80'lik bir kısmı, Büyük Britanya, Fransa, Hollanda Almanya, Belçika ve Rusya gibi önde gelen güçler tarafından sömürgeleştirilmişti. İç siyasi bütünleşme sorunları sebebiyle sömürgecilik rekabetine gecikmeli olarak dâhil olan İtalya'nın payına düşen coğrafi alanlar ise Libya ve Habeşistan bölgeleriyle sınırlı kalmıştı. Bu durum, İtalya'nın emperyalist hedeflerine ulaşma mücadelesinin, daha kısıtlı ve zorlu bir alanda yoğunlaşmasına neden olmuştur (Temel, 2005). Üstelik bölgenin İtalyan Yarımadası'na olan coğrafi yakınlığı ve o dönemdeki güçsüz Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunması, İtalya'nın bu toprakları ilhak etme olasılığını önemli ölçüde yükseltmekteydi. Öte yandan, Osmanlı Devleti için bu bölgeyi müdafaa etmek son derece güçtü. Zira Osmanlı ile Trablusgarp arasında doğrudan bir kara bağlantısı yoktu. Dahası, Fransa'nın Tunus'u ve İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmiş

olması, Osmanlı'nın bu ülkeler üzerinden Trablusgarp'a askeri takviye gönderme imkânını tamamen ortadan kaldırmıştı. Bu durum, Osmanlı'nın savunma kapasitesini lojistik açıdan kritik derecede kısıtlamıştır. Bu sebeplerden dolayı İtalya, Trablusgarp'ı işgal etmek için hazırlıklara başlamıştır (Herrmann, 1989). Trablusgarp Savaşı, İtalya'nın 28 Eylül 1911 tarihinde 24 saatlik süre tanıyan bir nota ile Osmanlı Devleti'ne ultimatö vermesi ve hemen ertesi gün savaş ilan etmesiyle resmen başlamıştır. Bu notanın gerekçesi de İtalyan ve diğer yabancılara kötü muamele edildiğiydi (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013). Yaklaşık bir yıl süren bu çatışma, 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması ile sona ermiştir (Akgün & Uluğtekin, 1992).

Trablusgarp Savaşında İtalya'nın Su Kuyularını Zehirleme Faaliyetleri

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı asayiş ve güvenlik sorunlarının önemli bir boyutunu, savaşın gayri-nizami yöntemleri arasında yer alan su sabotaj girişimleri teşkil etmiştir. Bu tehditler hem iç dinamiklerden kaynaklanmış hem de dış unsurlar tarafından stratejik olarak kullanılmıştır. Özellikle ülke içindeki Ermeni unsurların organize ettiği sabotaj girişimleri, devletin iç istikrarını tehdit eden önemli meselelerden biri olarak öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra, 1911-1912 yılları arasında cereyan eden Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyan kuvvetlerinin başvurduğu dış kaynaklı sabotaj faaliyetleri, Osmanlı topraklarında yeni bir tür tehdit unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, 31 Temmuz 1912 tarihli bir arşiv belgesi önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belgede, İtalyanların Trablusgarp'ta savaş sırasında su kuyularını bölgede anlaşıtlıkları kişiler aracılığıyla zehirlettikleri, bu eylemi gerçekleştiren Salim adlı şahsın yakalanıp suçunu itiraf ettikten sonra idam edildiği, diğer iki failin ise yakalanamadığı belirtilmektedir. Ayrıca, zehrin türünün tespiti amacıyla kuyulardan su numunesi alındığı da ifade edilmektedir (BOA, BEO, 4067/304972). Belgenin ortaya koyduğu üzere, Trablusgarp Savaşı'nda su zehirleme eylemi yalnızca bir istihbarat veya söylenti olmaktan çıkmış, somut failleri ve adli sonuçları olan gerçek bir vaka haline gelmiştir. Eylemi gerçekleştiren Salim'in idamı, Osmanlı Devleti'nin savaş koşullarında bu tür toplu imha girişimlerine karşı ne kadar sert ve caydırıcı bir politika izlediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, devletin kamu güvenliğini sağlama konusundaki kararlılığının bir göstergesidir.

Öte yandan, İtalyanların bu sabotaj eylemini Sofya gazeteleri aracılığıyla Bulgar kamuoyuna duyurması (BOA, HR.SFR.04. 429/106), su sabotajının askeri ve istihbari bir unsur olmanın ötesinde uluslararası diplomatik ve propaganda amaçlı da kullanıldığını ortaya koymaktadır. Böylece, fiili hasarın

ötesine taşan bu tür eylemler, dönemin savaş stratejilerinde psikolojik ve politik bir araç olarak da önemli bir yer tutmuştur.

15-16 Temmuz 1912 tarihli Fransızca yazılmış bir Osmanlı arşiv belgesine göre, İtalya'nın Trablusgarp'taki kuyu sularının zehirlemesiyle ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır: 10 Temmuz'da Libya'nın kuzeybatı kesiminde, Tunus sınırına yakın Trablusgarp bölgesinde bir şehir olan Zawara'da tutuklanan bir İtalyan casusunun üzerinde bir miktar zehir bulunduğu belirtilmektedir. Farrah'ın verdiği bilgilere göre de Zawara şehri, Tunus sınırının 60 kilometre doğusunda ve başkent Trablus'un 100 kilometre batısında bulunmaktadır (Farrah, 2021). Yakalanan casus, kuyuları zehirleme göreviyle gönderildiğini ve Rikdel Bond adlı yerde bir kuyunun sularına zehir kattığını ve başka bir bölgede bulunan kuyuları da zehirlmek üzere iki casusun daha yola çıktığını itiraf etmiştir (BOA, HR.SFR.04. 429/106). Muhtemelen, "Rikdel Bond" 1912 yılında Trablusgarp'ta, Zawara (Zâviye) civarında bulunan stratejik bir su kaynağının yerel adıdır. Bu Osmanlı arşiv belgesi, 1911-1912 Trablusgarp Savaşı bağlamında İtalyan askeri operasyonlarının etik sınırları ihlal ettiğine dair kritik birincil kanıt sunmaktadır. Zehirli maddenin casus üzerinde bulunması ve kuyuları zehirleme itirafı, İtalyan güçlerinin 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinin zehirli silah kullanımını yasaklayan hükümlerinin uluslararası savaş hukuku açısından ihlal edildiğini düşündürmektedir.

SONUÇ

Arşiv kayıtları ekseninde Osmanlı Devleti'ne yönelik su sabotajı teşebbüslerini analiz eden bu çalışma, söz konusu tehditlerin barındırdığı karmaşık katmanları gün yüzüne çıkarırken; suyun bu tarihsel süreçte salt bir ikmal kaynağı olmanın çok ötesine geçerek, asimetrik harp öğretilerinin tam merkezinde konumlanan hayati bir stratejik enstrüman ve sarsıcı bir güç unsuru haline dönüştüğünü göstermektedir. Elde edilen veriler, bu hayati kaynağın devlet güvenliği için ne denli belirleyici bir savunma ve saldırı unsuru olduğunu belgelemektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde ayrılıkçı Ermeni grupların, Anadolu'nun farklı bölgelerinde ve İstanbul'da faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bu doğrultuda Ayntab (Antep) ve Kiğı gibi yerlerde zehirli maddeler aracılığıyla bölge halkının içme suyunu kirlletmeyi amaçlamışlardır. İstanbul'daki bazı Müslüman mahallelerinin sularına zehir katılması girişimleri, tehlikenin sadece çatışma bölgeleriyle sınırlı kalmadığını, başkentin içine kadar yayılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

İtalyanlar ise Trablusgarp Savaşı sırasında su kuyularını zehirleyerek, konvansiyonel savaş kurallarını ihlal eden bir eyleme imza atmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu eylemleri gerçekleştirenleri yakalayıp cezalandırması, zehir türünü belirlemek için su numunelerinin alınması, devletin bu tür eylemlere karşı verdiği hukuki ve teknik tepkiyi göstermektedir. Bu tür su zehirleme eylemlerinin Bulgaristan gazetelerinde haber yapılması, su sabotajlarının aynı zamanda psikolojik savaş ve propaganda aracı olarak kullanıldığının işaretidir.

Son olarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde suyun savaşlarda bir saldırı aracı olarak kullanılması, devletin güvenlik reflekslerinin gelişmesine sebep olmuştur. Bu süreçte alınan önlemler, yalnızca askeri stratejilerin değil, aynı zamanda toplumsal sağlığın sürdürülebilirliğinin de temel unsurları arasında yer almıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO, 4067/304972, H-16.08.1330 (31 Temmuz 1912).

BOA, DH.TMIK.M.. 1/11, H-05.06.1313 (23 Kasım 1895).

BOA, HR.SFR.04. 429/106, M-16 Temmuz 1912.

BOA, HR.SFR.04. 429/106, M-16 Temmuz 1912.

BOA, HR.TH.. 165/92, M-22 Kasım 1895.

BOA, Y..MTV. 127/35, H-03.03.1313 (24 Ağustos 1895).

BOA, Y..PRK.EŞA. 36/64, H-06.06.1318 (1 Ekim 1900).

Araştırma-İnceleme Eserler

Akgün, S., & Uluğtekin, M. (1992). Hilâl-i Ahmer ve Trablusgarp Savaşı. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3, 17-84.

Aybars, E. (1984). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Barclay, S. T. (1912). *The Turco-Italian War and its problems*. London, UK: Constable & Company Ltd.

- Dağlar Macar, O. (2017). Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurumsal tarihinde önemli bir deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911-1912). *Belleten* 81(292), 947–986.
- Farrah, R. (2021). *Zuwara's civil society fight against organized crime: Successes and failures of local community efforts* (Policy Brief). Global Initiative Against Transnational Organized Crime (GI-TOC). <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2021/12/Zuwara-PB-web.pdf>
- Herrmann, D. G. (1989). The paralysis of Italian strategy in the Italian-Turkish War, 1911-1912. *The English Historical Review*, 104(411), 336–350.
- İpşirli, M. (2008). Bilâd-ı selâse. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt. 35). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karal, E. Z. (1996). Osmanlı tarihi. (Cilt IX). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Küçükler, P., & Yıldız, Y. (2018). Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) bitki adları üzerine bir inceleme (II). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 2(1), 109–137. <https://doi.org/10.30563/turklad.425973>
- Şengül, M. (1998). “Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3(8), 261-292. <https://izlik.org/JA73TR22WT>.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2013). *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*.
- Temel, M. (2005). Trablusgarp savaşında Osmanlı devleti ve İtalya tarafından savaş kaçağı ilan edilen maddeler ve denizlerde karşılıklı el koymalar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 203-214.

EKLER:

EK 1: Ayntab Civarındaki Sulara Sabotaj Girişimi.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									
تذکره									

6. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İSTANBUL'DA SOSYO-EKONOMİK DURUM

Levent YIKICI**

GİRİŞ

İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan gıda krizi ve karaborsa faaliyetleri üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olmakla beraber, bazı önemli akademik çalışmalar bu alanda öncülük etmiştir. Bu makalede, 1914-1918 seneleri arasında İstanbul'da yaşanan gıda krizini, karaborsa ekonomisinin ortaya çıkışını ve devletin buna karşı aldığı önlemleri tarihsel belgeler ışığında incelenmesi amaçlanmıştır. Hem yerli, hem de yabancı araştırma eserleri temel alınarak; savaşın, İstanbul halkının gündelik hayatına nasıl yansıdığı analiz edilecektir. Böylece savaşın sadece cephelerde değil, şehir sokaklarında ve evlerde de sürdüğü gerçeği bir kez daha görünür hale gelecektir.

Çok uluslu, çok cepheli ve çok boyutlu özellikleriyle daha önce görülen savaşların hepsinden daha etkili olan bu savaş yalnızca askeri çatışmalarla değil, aynı zamanda savaşan ülkelerin iç cephelerinde yaşanan içtimai, iktisadi ve kültürel dönüşümlerle de tanımlanmalıdır. Özellikle büyük kentler savaşın doğrudan etkilerine maruz kalmış ve devletler de seferberlik düzenini sürdürebilmek için bu kentlerdeki nüfusu kontrol altında tutmak adına olağanüstü tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, bu anlamda savaşın ekonomik yükünü en yoğun biçimde hisseden kentlerden biri olmuştur (Doğru, 2009: 2).

** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Nizip Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Gaziantep, leventyikici@yahoo.com ORCID: orcid.org/0000-0001-9903-9463

Savaşın başlamasıyla birlikte, İstanbul'da tarım ürünlerinin şehre ulaştırılmasında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Ülkenin ekonomik durumu yetersiz olmasına karşın büyük miktarda para harcanmış ve tarımdaki ürünler önemli ölçüde azalmıştı. Osmanlı'nın ekonomisi, dünya ekonomisi içerisinde hammadde ihraç eden ve sanayi ürünleri ithal eden bir yapıya sahipti. 19. yüzyılın ilk on yılı itibarıyla Avrupa menşeli sanayi ürünleri, iç pazarda belirgin bir hâkimiyet sağlamıştı (Boratav, 2007: 20). Anadolu'daki üretim bölgeleri ile İstanbul arasındaki ulaştırma hatları bozulmuş, özellikle demiryolu taşımacılığı askeri sevkiyatlar için ayrılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin geleneksel dışa bağımlı ekonomisi, savaşın dayattığı kuşatmalar nedeniyle çökme seviyesine gelmiştir (Korkmaz, 2020: 255). Savaşın başlamasıyla beraber, tarıma dayalı olan ülke ekonomisinin döngüsünü sağlayan birçok genç erkek üretim döneminde askere çağrılmıştı. Askerlik yükümlülüğü yasası gereği, bu gençlerin askere alınması, üretimde önemli düşüslere yol açtı (Eldem, 1994: 8). İstanbul'da un, ekmek, şeker, et, süt ve yağ gibi temel tüketim maddeleri hızla kıtlasmış; bu durum hem fiyat artışlarını beraberinde getirmiş hem de toplumun en yoksul kesimlerini hayatta kalma mücadelesine itmiştir (Doygun, 2022: 730-734).

Savaş nedeniyle uygulanan her türlü tedbir yetersiz kalıyordu. Açlık, kıtlık ve sefalet, ülke genelinde hızlı bir şekilde yayılmaktaydı. Bu durum, hükümet yetkililerine ülkenin sınırlarını içine alan bir beslenme örgütü kurulması gerektiğini göstermişti (Karataşer, 2013: 98). Savaşta olan tüm ülkelerin bir beslenme örgütü olduğu yapılan incelemeler sonucunda anlaşılmıştı. Devletin bu süreçte uygulamaya koyduğu iâşe politikaları, modern bir tüketici kontrolü mekanizmasından ziyade, bürokratik ve çoğu zaman keyfi kararlarla biçimlenen bir gıda dağıtım sistemine dayanmıştır. Şehremaneti (İstanbul Belediyesi), çeşitli komisyonlar oluşturarak fiyatları denetlemeye ve malların eşit şekilde dağıtılmasını sağlamaya çalışsa da bu fiiliyat ya yeterli kaynakla desteklenememiş ya da uygulama sahasında dejenere olmuştur (Ülker, 2020: 264-265).

Savaş zamanında gıda ürünlerinin giderek artan şekilde karaborsaya düşmesiyle birlikte İstanbul'da alternatif, gayri resmi bir ekonomi gelişmiştir. Fahiş fiyatlarla satılan un ve ekmek, belirli sosyal grupların elinde spekülasyon aracına dönüşmüş; halk, bu karaborsa düzenine ayak uydurmak ya da kendi dayanışma ağlarını kurmak zorunda kalmıştır (Schulze-Tanielian, 2017). Devletin bu durum karşısında uygulamaya çalıştığı cezalandırıcı önlemler, idari baskılar, stokçuluğa karşı kanunlar, halkı ispiyona teşvik gibi yöntemler çoğu zaman ters etki yaratmış, sistemin daha da derinleşmesine neden olmuştur (Toprak, 1995: 331-333).

Benzer deneyimlere savaşın tarafı olan diğer ülkelerde de rastlanmıştır. Almanya’da Berlin kenti, savaş süresince yiyecek kuyruklarının ve toplumsal ayaklanmaların merkezi haline gelirken; Viyana’da da kıtlık ve enflasyon, şehir halkının yaşam koşullarını ciddi biçimde tehdit etmiştir (Davis, 2000: 180-185). Ancak İstanbul’un durumu hem İslami yardım kültürü hem de Osmanlı bürokrasisinin geç modernleşme yapısı nedeniyle farklılaşır. İstanbul’daki gıda krizi, yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda ahlaki, kültürel ve toplumsal bir sınav haline gelmiştir. İspir’in makalesinde tespit ettiği üzere 1915, 1919 ve 1922 yıllarında Şehremaneti tarafından kimya laboratuvarlarında yapılan tahlillerde yıldan yıla analizi yapılan gıda ürünlerinin çeşitliğinin arttığı ve neredeyse yarısının hileli ve kullanıma uygunsuz bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve takip eden yıllarda görülen Kurtuluş Savaşı dönemlerinde İstanbul’un iâşe sorunu beklendiği gibi katlanarak çoğalmış ve temini, ulaştırması zorlaşan gıda ürünlerinin hem fiyatları yükselmiş hem de sahtekârlıklar çoğalmıştır (İspir, 2025: 47).

Savaş Ekonomisine Geçiş ve Tarımsal Üretimin Daralması

Osmanlı Devleti, 20. yüzyılın başlarında iktisadi açıdan tarım temelli, düşük sanayileşmiş bir yapıdaydı. Devletin genel ekonomik politikası, içe kapanık ve kapitülasyonlarla kısıtlanmış bir dış ticaret çerçevesine sıkışmıştı. Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte bu kırılgan yapı, daha savaşın ilk yılında büyük bir çözülmeye uğradı. Osmanlı, savaşın gerekliliklerini karşılamak üzere “savaş ekonomisine” geçmek zorunda kaldı. Bu yeni ekonomik düzende ülkenin tüm kaynakları orduya tahsis edilirken, sivil halkın temel ihtiyaçları geri plana atıldı (Pamuk, 2018: 265-270).

1914 yılında ilan edilen genel seferberlikle birlikte, özellikle kırsal kesimde çalışan üretken erkek nüfus hızla silahlı altına alındı. Rakamlar, orduya alınan insan gücünün %80’inden fazlasının tarım iş gücünden oluştuğunu göstermektedir (Gözcü, 2016: 146). Bu durum yalnızca ekinlerin ekilmemesi veya hasat edilememesi değil, aynı zamanda tarla hayvanlarının ordu tarafından el konulmasıyla birlikte tarımsal üretimin tamamen çökmesine yol açtı.

Ek olarak, Zirai Mükellefiyet-i Muvakkat Kanunu (1916) gibi düzenlemelerle kadın ve çocukların üretimde istihdamı teşvik edilse de fiziksel güç, deneyim ve kaynak eksikliği nedeniyle bu çaba, kayıpların telafisinde yetersiz kaldı (Doygun, 2022: 734-735).

Savaş ekonomisinin en büyük zorluklarından biri de lojistik altyapının yetersizliği idi. Demiryolları, sınırlı sayıda ve büyük oranda askeri sevkiyata tahsis edilmişti. Tarımsal ürünlerin Anadolu’dan İstanbul gibi tüketim şehirlerine

taşınmasında büyük sorunlar yaşandı. Ulaştırma araçlarında kullanılan kömürün temininde yaşanan sıkıntılar, özellikle değirmenlerin çalışmasını, buğdayın öğütülmesini ve un üretimini bile sekteye uğrattı (Gözcü, 2016: 150-155). Kömür sıkıntısı nedeniyle fırınlar üretimi durdurmak zorunda kaldı; şehirlerin aydınlatılması bile risk altına girdi (Çavdar, 2014: 101-102).

Tarımsal üretimdeki daralma yalnızca gıda sıkıntısı yaratmadı; aynı zamanda parasal sistemin istikrarsızlaşmasına da neden oldu. Gıda arzındaki düşüş, fiyatların spekülative biçimde yükselmesine yol açtı. Devlet, bu artışlara karşı narh (fiyat belirleme) politikaları uygulamaya çalıştı ancak üretim azlığı bu müdahalelerin etkisini zayıflattı. Karaborsa hızla gelişti ve halkın temel ihtiyaçlara erişimi giderek imkânsız hâle geldi. Bu gelişmeler, İstanbul gibi büyük şehirlerde ekonomik eşitsizlikleri derinleştirdi, sosyal sınıflar arasında gerginlikleri artırdı ve halkın yönetime olan güvenini sarstı. Açlık sadece fiziksel değil, aynı zamanda siyasal bir soruna dönüştü (Pamuk, 2018: 265-270; Gözcü, 2016: 160-162).

İstanbul'un Tüketim Merkezine Dönüşmesi: Lojistik Altyapının Yetersizliği

Birinci Dünya Savaşı öncesinde dahi İstanbul, üretimden çok tüketim odaklı bir şehir olarak dikkat çekiyordu. Şehrin gıda ihtiyacı büyük ölçüde Anadolu'nun tahıl havzalarından ve Karadeniz limanlarından karşılanıyordu. Ancak savaşın başlamasıyla birlikte bu tedarik zinciri hem iç hem dış faktörlerle ciddi biçimde sekteye uğradı.

Savaş sırasında toplam 6296 kilometre olan Osmanlı demiryolu ağı askeri ve sivil ihtiyaçlar açısından son derece yetersizdi, savaş şartlarında büyük bir kısmı da tahrip edilmişti (Avcı, 2014: 42). Var olan bu sınırlı demiryolu hatları da büyük ölçüde askeri sevkiyata tahsis edilmişti (Karataşer, 2013: 101). Bu durum, Anadolu'dan İstanbul'a yapılan gıda sevkiyatlarını büyük ölçüde aksattı. Melanie Schulze-Tanielian'a göre, savaş boyunca Osmanlı şehirlerinde yaşanan açlık, sadece üretim eksikliğinden değil, ulaşım ve dağıtım sistemlerinin çökmesinden de kaynaklanıyordu (Schulze-Tanielian, 2017). İstanbul gibi büyük şehirler, bu çöküşten en çok etkilenen yerlerdi.

Karadeniz ve Boğazlar üzerinden yapılan ithalat, savaşın ilk yıllarında Rus donanmasının uyguladığı abluka ve mayınlama faaliyetleri nedeniyle neredeyse tamamen durdu. İstanbul'a kömür ve zahire taşıyan vapurlar, müttefik denizaltıları tarafından batırıldı ya da geri dönmek zorunda kaldı (Snowden, 2017). Bu durum, sadece gıda değil, aynı zamanda değirmenlerin çalışması için gerekli olan kömürün de teminini imkânsız hâle getirdi. İstanbul'un hem başkent

olması hem de idari merkez olarak işlev görmesi, şehrin iâşe yükünü daha da artırdı. Anadolu'dan gelen ürünlerin büyük kısmı önce İstanbul'a yönlendiriliyor, ardından orduya ve diğer bölgelere dağıtılıyordu. Bu durum, İstanbul'un lojistik merkez olarak aşırı yüklenmesine neden oldu. Judith Fritz'in belirttiği gibi, savaş sırasında gıda dağıtımında yaşanan adaletsizlikler ve önceliklendirme sorunları, şehirlerdeki sosyal gerilimleri artırdı ve halkın devlete olan güvenini sarstı (Fritz, n.d.).

Kömür, İstanbul'un iâşesinde kritik bir role sahipti. Değirmenler, fırınlar, tramvaylar ve vapurlar kömürle çalışıyordu. Ancak savaş sırasında Zonguldak kömür havzalarının bombalanması ve ithalat yollarının kapanmasıyla birlikte şehirde kömür krizi baş gösterdi. 1918 sonlarında İstanbul'da değirmenler durdu, fırınlar üretimi kısıtı, ulaşım neredeyse tamamen felç oldu (Çavdar, 2014: 100-102). Bu durum, un üretimini doğrudan etkileyerek ekmek krizini daha da derinleştirdi. Tedarik zincirinin çökmesiyle birlikte İstanbul'da gıda fiyatları astronomik seviyelere ulaştı. Şeker, un, et ve patates gibi temel ürünlerin fiyatları 10 ila 50 kat arasında arttı. Bu artış, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal bir kriz doğurdu. Zengin ile yoksul arasındaki fark derinleşti; karaborsa ve ihtikâr yaygınlaştı. Devletin narh uygulamaları ve karne sistemi bu krizi hafifletmekte yetersiz kaldı (Çavdar, 2014: 109-111; Ulu, 2013: 93).

Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen yıllarında İstanbul'da yaşanan iâşe krizi, Osmanlı Devleti'ni daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde ekonomiye doğrudan müdahale etmeye zorladı. Devlet hem orduyu hem de sivil halkı besleyebilmek için piyasaya yön vermeye, üretimi ve dağıtımı denetlemeye ve fiyatları kontrol altına almaya çalıştı. Bu müdahaleler, savaş ekonomisinin Osmanlı'daki en belirgin yansımalarından biri oldu (Toprak, 1995: 219-223; Karataşer, 2013: 97-100).

Savaşın ilk aylarında İstanbul'da yaşanan ekmek buhranı üzerine, 1914'te Havayic-i Zaruriye Komisyonu kuruldu. Bu komisyonun amacı, temel tüketim maddelerinin tespiti, temini ve dağıtımıydı. Ancak tüccarların stokçuluk yapması ve malı piyasadan çekmesi gibi nedenlerle bu yapı kısa sürede yetersiz kaldı (Karataşer, 2013: 98). Bunun üzerine, 1915'te Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye kuruldu. Bu teşkilat, İstanbul'un iâşesini sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Anadolu'daki üreticilerle doğrudan bağlantı kurarak buğday, şeker, gaz ve tuz gibi ürünlerin teminini üstlendi. Zafer Toprak'ın belirttiği gibi, bu yapı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul teşkilatıyla doğrudan bağlantılıydı ve savaş ekonomisinin merkezîleşmesinde önemli bir rol oynadı (Toprak, 1995: 219-223).

1916 yılında çıkarılan İaşe Kanunu Muvakkatı, Osmanlı topraklarını üç iaşe bölgesine ayırdı. İstanbul, 1. Bölge olarak tanımlandı ve bu bölgeden diğer bölgelere gıda maddesi sevkiyatı yasaklandı. Bu uygulama, bölgesel kıtlıkların önüne geçmeyi amaçlasa da İstanbul'un dışa bağımlılığını daha da artırdı (BOA, 2013: 258).

1917'de ise İaşe Umum Müdürlüğü kurularak iaşe işleri tamamen orduya devredildi. Bu gelişme, Talat Paşa ile Enver Paşa arasındaki sivil-asker çekişmesinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır (Arslan, 2022: 2335-2338). Müdürlük, Alman iaşe sisteminden esinlenerek yapılandırılmış ve başına Alman Uzman Hugo Meyer getirilmiştir. Devletin en dikkat çekici müdahalelerinden biriye vesika sistemi ile ekmek dağıtımının düzenlenmesiydi. Kişi başına 240 gram ekmek düşecek şekilde karne uygulaması başlatıldı. Ancak bu sistemde de partizanlık ve yolsuzluklar yaygındı. Muhtarlara yakın olanlar vesika temininde avantaj sağlarken, birçok aile günlerce ekmek alamadı (Gözcü, 2016: 144).

Zafer Toprak, bu dönemde uygulanan narh sisteminin (fiyat belirleme) de piyasada güven kaybına yol açtığını belirtir. Çünkü tüccarlar, narhın altında satış yapmamak için mallarını piyasadan çekmiş, bu da karaborsayı körüklemiştir (Toprak, 2019: 187-190).

Melanie Schulze-Tanielian'a göre, Osmanlı Devleti'nin iaşe politikaları, savaşın getirdiği "total mobilizasyon"un bir parçasıydı. Tüm kaynaklar orduya yönlendirilirken, sivil halkın ihtiyaçları ikincil plana atılmıştı. Bu durum, yalnızca Osmanlı'ya özgü değildi; Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi devletlerde de benzer şekilde gıda yönetimi merkeziyetçi ve baskıcı yöntemlerle yürütülmüştü (Schulze-Tanielian, 2017). Ancak Osmanlı'daki fark, kurumsal kapasitenin zayıflığı ve bürokratik dağınıklığıdır. Bu nedenle alınan önlemler çoğu zaman kâğıt üzerinde kalmış, fiiliyatta ciddi aksaklıklar yaşanmıştır (Fritz, n.d.).

Karaborsa, İhtikâr ve Spekülatif Sömürü

Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen yıllarında İstanbul'da yaşanan iaşe krizi, yalnızca gıda teminiyle sınırlı kalmadı; aynı zamanda ekonomik adaletsizlik, fırsatçılık ve spekülatif kazanç arayışlarının da önünü açtı (Karataşer, 2013: 100-105). Gıda maddelerinin kıtlığı, fiyatların hızla yükselmesine neden olurken, bu ortamda bazı tüccarlar ve aracılar, halkın temel ihtiyaçlarını sömürerek büyük servetler elde etti. Bu süreçte karaborsa ve ihtikâr (stokçuluk), savaşın en görünür ve en yıkıcı ekonomik sonuçlarından biri hâline geldi (Toprak, 1995: 219-223).

Savaşın ilk yıllarında İstanbul’da temel gıda maddelerinin fiyatları dramatik biçimde arttı. Örneğin, 1914’te 3 kuruş olan şekerin kilosu 1917’de 150 kuruşa, 1 kuruş olan patatesin kilosu ise 20 kuruşa yükseldi (Ulu, 2013: 93). Bu artışlar, yalnızca arz-talep dengesizliğinden değil, aynı zamanda bilinçli olarak yapılan stokçuluk ve spekülasyonlardan kaynaklanıyordu. Melanie Schulze-Tanielian’a göre, Osmanlı Devleti’nde gıda, savaş boyunca hem devlet politikalarının hem de bireysel hayatta kalma stratejilerinin merkezinde yer aldı. Ancak bu süreçte devletin müdahaleleri çoğu zaman yetersiz kaldı ve halk, açlıkla baş başa bırakıldı (Schulze-Tanielian, 2017).

İstanbul’da karaborsa, özellikle un, şeker, et ve kömür gibi temel ürünlerde yaygınlaştı. Tüccarlar, bu ürünleri piyasadan çekerek fiyatların yükselmesini bekliyor, ardından yüksek kârla satışa sunuyordu. Bu durum, halkın temel ihtiyaçlara erişimini imkânsız hâle getirirken, bazı grupların hızla zenginleşmesine neden oldu (Schulze-Tanielian, 2017). Zafer Toprak, bu dönemde ortaya çıkan “savaş zenginleri”nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yakın çevrelerden oluştuğunu ve bu kişilerin devletle olan ilişkilerini kullanarak piyasayı manipüle ettiklerini belirtir (Toprak, 1995: 219-223).

Devlet, bu spekülatif faaliyetleri önlemek amacıyla 24 Mayıs 1917’de “İhtikârın Men’i Hakkında Kanun”u yürürlüğe koydu. Bu kanunla birlikte, temel tüketim maddelerini stoklayanlara ağır cezalar öngörüldü. Aynı yıl İstanbul Polis Müdürlüğü, İstanbul’un ticaret merkezlerinden biri olan Abud Efendi Hanı’na baskın düzenledi. Bu baskında, “hava oyunu oynayan” yani fiyatları manipüle eden 200’den fazla tüccar tutuklandı ve Ceza Kanunu’nun 239. maddesi uyarınca yargılandı (BOA, 2013: 260). Bu olay, dönemin en büyük spekülatif operasyonlarından biri olarak tarihe geçti (BOA, 2013: 261).

Karaborsa ve ihtikâr, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal bir adalet krizine dönüştü. Zenginler ürünlere ulaşabilirken, yoksul halk açlıkla mücadele etti. Melanie Schulze-Tanielian’ın belirttiği gibi, bu süreçte devletin gıda yönetimi “merkezîleşmiş ama etkisiz” bir yapıya büründü ve halkın devlete olan güveni ciddi biçimde sarsıldı (Schulze-Tanielian, 2017).

Deniz Dölek Sever’in çalışmasında da belirtildiği üzere, bu dönemde İstanbul’da suç oranları arttı; hırsızlık, gasp ve gıda kaçakçılığı gibi suçlar yaygınlaştı ve devletin cezalandırma politikaları da bu suçlarla başa çıkmakta yetersiz kaldı (Sever, 2017: 35-57). Osmanlı’daki bu durum, savaşın diğer cephelerinde de benzer şekilde yaşandı. Örneğin, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda da gıda fiyatları 40 katına kadar çıkmış, halk kırsala “yiyecek baskınları” düzenlemişti (Fritz, n.d.). Ancak Osmanlı’daki fark, kurumsal

kapasitenin zayıflığı ve bürokratik dağınıklığı. Bu nedenle alınan önlemler çoğu zaman kâğıt üzerinde kalmış, uygulamada ciddi aksaklıklar yaşanmıştır (Schulze-Tanielian, 2017).

İstanbul’da Toplumsal Yıkım, Ahlaki Yozlaşma ve Sağlık Hizmetlerinin Çöküşü

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul’da yaşanan iâşe krizi, yalnızca fiziksel açlıkla sınırlı kalmamış; aynı zamanda toplumsal çözülme, ahlaki yozlaşma ve kültürel dönüşüm gibi derin etkiler yaratmıştır (Ulu, 2013: 97-114). Gıda kıtlığı, karaborsa ve yolsuzluklar halkın devlete olan güvenini sarsarken, bu ortamda suç oranları artmış, aile yapısı zedelenmiş ve kent yaşamı ciddi bir bozulmaya uğramıştır (Gözcü, 2016: 88-90).

Savaşta erkeklerin cepheye gitmesiyle birlikte kadınlar hem evin geçimini sağlamak hem de üretim açığını kapatmak zorunda kaldılar. Bu durum, kadınların kamusal alanda daha görünür hâle gelmesine neden oldu. Ancak bu görünürlük, dönemin muhafazakâr çevrelerinde ahlaki tartışmaları da beraberinde getirdi (Oğuz, 2021: 45-52). Dul kalan kadınlar ve yetim kalan çocuklar hem ekonomik hem de sosyal olarak savunmasız hâle geldiler. İstanbul sokaklarında dilenen, çalıştırılan ya da istismar edilen çocukların sayısı hızla arttı (Gözcü, 2016: 139). Savaş yıllarında aile yapısı ciddi şekilde sarsıldı. Cephedeki askerlerin eşlerinden şüphelenmesi, sadakat tartışmalarını gündeme getirdi. Bu durum, 1917 Aile Nizamnamesi gibi hukuki düzenlemelere zemin hazırladı. Kadınların boşanma hakkı genişletildi, ancak bu da aile içi çatışmaları artırdı (Uzun, 2019: 436-438).

Yoksulluk ve açlık, birçok kadını fuhşa sürükledi. Bu durum, İstanbul’da zührevi hastalıkların (özellikle frengi ve bel soğukluğu) yayılmasına neden oldu. Osmanlı yönetimi, Galata, Karaköy ve Üsküdar gibi bölgelerde muayenehaneler açarak bu hastalıklarla mücadele etmeye çalıştı (Pınar, 2020: 17-18; Ulu, 2013: 120). Ancak bu önlemler hem yetersiz kaldı hem de halk arasında damgalamaya yol açtı. Bu durum yalnızca Osmanlı’ya özgü değildi. Örneğin, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda da savaşın son yıllarında gıda kıtlığı ve devletin yetersizliği, halkı bireysel hayatta kalma stratejilerine yöneltti. Judith Fritz’in analizine göre, kırsala yapılan “yiyecek baskınları”, gece boyunca süren kuyruklar ve karaborsa, halkın devlete olan güvenini yok etti ve sosyal dokuyu parçaladı (Fritz, n.d.). İstanbul’da savaşla birlikte ortaya çıkan yeni zengin sınıf, lüks tüketim, eğlence düşkünlüğü ve Batı tarzı yaşam biçimleriyle dikkat çekti. Bu durum, dönemin basınında ve edebiyatında “ahlaki çöküş” olarak tanımlandı. Özellikle Beyaz Rus göçmenlerin gelişiyle birlikte, İstanbul’un kültürel yapısında hızlı bir değişim yaşandı. Kumar, alkol, uyuşturucu ve fuhuş gibi

alışkanlıklar yaygınlaştı; bu da Müslüman halk arasında kültürel bir şok etkisi yarattı (Ulu, 2013: 117-121).

Savaşın sonlarına doğru, açlıkla birleşen kötü hijyen koşulları İstanbul'da tifüs, dizanteri ve grip gibi salgın hastalıkların yayılmasına neden oldu. Melanie Schulze-Tanielian'a göre, Osmanlı ordusunda hastalıktan ölen asker sayısı, çatışmalarda ölenlerden fazlaydı. Aynı salgınlar, sivil halkı da kırıp geçirdi ve kamu sağlığı sistemi çöktü (Schulze-Tanielian, 2017). İstanbul'daki bu toplumsal çözülme, yalnızca yerel bir kriz değil, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nın evrensel bir yansımasıydı. Avrupa'nın birçok kentinde de benzer şekilde kadınlar iş gücüne katılmış, çocuklar yetim kalmış, fuhuş artmış ve halk devletin müdahalelerine karşı güvensizlik geliştirmiştir (IWM, n.d.). Ancak İstanbul'un durumu hem savaşın hem de imparatorluğun çöküşünün aynı anda yaşanması nedeniyle çok daha dramatiklidir.

SONUÇ

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı başkenti İstanbul üzerindeki sosyo-ekonomik etkilerini, özellikle gıda temini (iaşe) krizleri ve bu krize karşı devletin geliştirdiği müdahale stratejileri çerçevesinde ele almıştır. İstanbul'da yaşanan kıtlık, spekülatif piyasalar, karaborsa faaliyetleri ve toplumsal çözümler, savaşın yalnızca cephelerle sınırlı kalmadığını; kent ve toplum yaşamının da doğrudan bir mücadele sahasına dönüştüğünü açıklamak amacındadır.

Tarımsal üretimin daralması, ulaşım ağlarının çökmesi ve kömür gibi kritik altyapı kaynaklarının tedarik edilememesi; İstanbul'un savaş yıllarında sadece bir tüketim merkezine dönüşmesine değil, aynı zamanda hayatta kalma stratejilerinin çeşitlendiği bir kriz uzamına evrilmesine neden olmuştur. Devletin iaşe politikaları; komisyonlar, vesika uygulamaları, narh sistemi ve yasal düzenlemelerle şekillenen müdahale araçları modern bir tüketici devlet refleksi oluşturmak yerine, merkeziyetçi fakat işlevsellikten uzak bir bürokratik yapı üretmiştir. Karaborsa ve ihtikâr gibi süreçler yalnızca ekonomik adaletsizliğin tezahürü değil, aynı zamanda savaş döneminin toplumsal travmalarının da yansıması olmuştur.

Bu bağlamda, savaş zenginleri ile kıtlık çeken geniş halk kesimleri arasındaki uçurum; sosyal eşitsizliği daha görünür kılmış, halkın devlete ve yönetsel mekanizmalara olan güvenini ciddi biçimde sarsmıştır. Açlık ve yoksulluk; aile yapılarında kırılmalara, ahlaki yozlaşmaya ve kent yaşamında dönüşümlere neden olmuş; kadınların ve çocukların toplumsal rolleri yeniden tanımlanmıştır.

Kadınların üretime katılımı ve kamusal alandaki görünürlüğü hem ekonomik bir zorunluluğun hem de kültürel çatışmanın bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Ayrıca İstanbul'un durumu, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya gibi savaşan ülkelerle karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'nin geç modernleşme süreci, kurumsal kapasite eksikliği ve bürokratik dağınıklığı nedeniyle çok daha karmaşık ve derin bir kırılmayı içermektedir. Kentte yaşanan iâşe sorunları; yalnızca ekonomik yapının değil, aynı zamanda devlet-toplum ilişkisinin ve kamusal alanın yeniden tanımlandığı bir dönüşüm sürecinin göstergesidir.

Sonuç olarak, İstanbul'da yaşanan iâşe krizi ve karaborsa ekonomisi, savaşın cephe gerisindeki insani ve sistemik boyutlarını açığa çıkarmakta; kent tarihini yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda ahlaki, kültürel ve siyasal anlamda yeniden kurgulamaktadır. Bu çalışma, savaş dönemi İstanbul'unun gündelik yaşamdaki kriz deneyimlerini tarihsel belgeler ışığında analiz ederek, savaşın görünmeyen cephelerine dair özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, (2013). Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, 2013, Yayın No. 130.
- Boratav, K., (2007). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005. Ankara: İmge Kitabevi.
- Davis B. J., (2003). Home fires burning: Food, politics, and everyday life in World War I Berlin: Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Eldem, V., (1994). Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2018). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820–1913, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 265-270
- Toprak, Z., (1995). Türkiye’de “Millî İktisat (1908–1918), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z., (2017). Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1908–1928), İstanbul: Doğan Kitap.
- Arslan, L., (2022). “Birinci Dünya Savaşı’nda Savaş Ekonomisi Uygulamaları: İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Aldığı İktisadi Tedbirler”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(4), Gaziantep, 2321–2340.

- Avcı, M., (2014). “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 54, 39-58.
- Çavdar, N., (2014). “Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul’da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30(89), 95-130.
- Doğru, C., (2009). “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Ekonomide Bir Kurumsallaşma Çabası: İaşe Nezareti”. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Metinleri*, (2), 1–24.
- Doygun, E., (2022). “Enflasyon Gölgesinde İstanbul 1914-1921”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (36), 729-744.
- Gözcü, A., (2016). “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16 (32), 133–169.
- Gümüş, N., (2023). “Geçmişten Günümüze Stokçuluk ve Karaborsacılık”, *Journal of Islamic Research*, 34(1), 43-54.
- İspir, C. G., (2025). “Halis mi Mahlut mu? Ticari ve Ahlaki Gözetim Kesişiminde Geç Osmanlı İstanbul’unda Gıda Tahlilleri”, *Toplumsal Tarih Akademi*, 12(1), 45–78.
- Karataşer, B., (2013). “Birinci dünya savaşı ve mütareke döneminde İstanbul’un iaşesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 97-114.
- Korkmaz, E., (2020). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Karaborsa”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Atatürk Yolu Dergisi*, (66), 241-279.
- Pınar, M., (2020). “Fuhuş ve Zührevi Hastalıkların (Frengi) TBMM’de Tartışılması ve Resmi Raporlara Yansımaları (1920-1932)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, 15-42.
- Sever, D.D., (2017). “Wartime Criminal Policy: Profiteering and Theft in Istanbul, 1914–1918”. *International Journal of Turkish Studies*, Wisconsin 23(1–2), 35–57.
- Ulu, C., (2013). “I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözölme (1914–1922)”, *Tarih Dergisi*, (58), 87-129.

- Uzun, H., (2019). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (65), 415–447.
- Ülker, E., (2020). “Osmanlı Savaş Ekonomisi ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Mesleki: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar”, *Alternatif Politika Dergisi*, 260-280.
- Oğuz, Ç., (2018) The struggle within:" moral crisis" on the Ottoman homefront during the First World War , Doctoral dissertation, Leiden University, Leiden-Hollanda
- Fritz, J., (n.d.). (2025). The Food Emergency in the First World War as a Key Social Problem, [https://ww1.habsburger.net/en/chapters/causes-supply-crisis-son-görüntüleme: 19.06.2025](https://ww1.habsburger.net/en/chapters/causes-supply-crisis-son-görüntüleme:19.06.2025)
- Imperial War Museums. (n.d.). (2025). Rationing and Food Shortages During the First World War, [www.iwm.org.uk/history/rationing-and-food-shortages-during-the-first-world-war - son görüntüleme: 28.06.2025](http://www.iwm.org.uk/history/rationing-and-food-shortages-during-the-first-world-war-son-görüntüleme:28.06.2025)
- Schulze-Tanielian, M., (2017). Food and Nutrition (Ottoman Empire/Middle East). 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, 2017, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_ottoman_empiremiddle_east
- Snowden, J., (2017). Istanbul Ferries in WWI: Stalked and Sunk by Allied Submarines. 2017. [https://www.academia.edu/79709603/Istanbul_Ferries_in_WWI_Stalked_and_Sunk_by_Allied_Submarines_Dodged_Russian_Mines_in_the_Bosphorus s.12. - son görüntüleme: 18.06.2025](https://www.academia.edu/79709603/Istanbul_Ferries_in_WWI_Stalked_and_Sunk_by_Allied_Submarines_Dodged_Russian_Mines_in_the_Bosphorus_s.12.-son-görüntüleme:18.06.2025)

7. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE SU GÜVENLİĞİ: SABOTAJ GİRİŞİMLERİ VE KORUYUCU ÖNLEMLER (19-20. YÜZYILLAR)

Mehmet Nuri ŞANDA*

GİRİŞ

Bu araştırma, Osmanlı Devleti'nin Terkos¹, Selanik, Manastır ve Kosova gibi farklı coğrafyalarda karşılaştığı su sabotaj girişimlerini incelemeyi ve devletin bu saldırılara karşı aldığı güvenlik tedbirlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel problematiği, dönemin harp koşulları ve iç karışıklıklar zemininde, suyun nasıl bir stratejik silaha dönüştüğü ve Osmanlı Devleti'nin gerek başkentte gerekse de taşrada su güvenliğini hangi yöntemlerle tesis etmeye çalıştığını belirlemektir. Nitel araştırma metodunun belge içerik analiz tekniği kullanılarak yürütülen bu çalışma, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan döneme ait orijinal arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bulgular, araştırma dönemi içinde Bulgar çetelerinin, sulara zehir veya salgın hastalık mikropları atma girişimlerinde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu eylemler, tarihsel bağlamda, su sabotajlarının bir tür saldırı unsuru olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Bu araştırma, Osmanlı Devleti'nin savaş ve benzeri olağanüstü koşullarda su güvenliğini sağlamaya yönelik politikalarını ve altyapısal modernleşme hamlelerini, halk sağlığı bağlamında inceleyerek Osmanlı tarihi ve halk sağlığı tarihi alanlarında literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan, Türkiye, mns2133@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3800-6996>

¹ Terkos, İstanbul'un kuzeybatısında, Arnavutköy (eski adıyla Çatalca) ilçesi sınırları içinde yer almaktadır (Kurt, 2015).

Araştırma, Osmanlı Devleti ile çatışma halinde olan veya o dönemdeki olaylarla ilişkilendirilen Bulgar eylemcilerin gerçekleştirdiği su sabotaj girişimleri üzerine odaklanmıştır. Bu doğrultuda zikredilen eylemcilerin, İstanbul'un ana su sistemi olan Terkos su kaynaklarına yönelik sabotaj faaliyetleri arşiv kayıtları temelinde incelenmektedir. Elde edilen arşiv bulguları, bazı Bulgar gruplarının Terkos su makinelerine fiziksel sabotaj planladığı, aynı zamanda Selanik, Manastır, Kosova'daki kışlaların su kaynaklarına zehir atma ve veba/kolera gibi tehlikeli mikroplarla su membalarını kirletme tehdidinde bulunduğunu göstermektedir.

Araştırmada ele alınan su sabotajı faaliyetleri, Bulgarlara mensup belirli gruplar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu tespit, söz konusu eylemlerin ilgili ulusun tamamının eylemi olarak algılanmaması gerektiğini göstermektedir. Çalışma, bu sabotaj eylemlerini organize eden ve uygulayan grupların eylemleri üzerine odaklanmakta olup, sorumluluğu araştırmada adı geçen ulusun genel kimliğine ve inancına atfetme eğiliminden özellikle kaçınmaktadır.

18. yüzyılın son çeyreğinde Fransa'da sınıflar arası büyük eşitsizlik, 1789'da başlayan ve sonradan ciddi sonuçlar doğuran Fransız İhtilali'nin ana nedenidir (Gözübüyük Tamer, 2020). Fransız İhtilali, 1789 ile 1799 yılları arasında Fransa'da yaşanan ve mutlak hükümdarlık rejiminin yıkılmasına neden olan, aynı zamanda yerine cumhuriyetin ilan edilmesine ve dini kurumların dahi köklü değişimlere gitmeye mecbur bırakıldığı geniş bir halk ayaklanmasıdır. Bu olaylar zinciri, Fransa'da sadece yönetim biçimini değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda siyasi, sosyal ve kültürel düzeni baştan sona değiştirerek, ulus egemenliği, laiklik ve anayasal yönetim gibi çağdaş düşüncelerin yayılmasına yol açmıştır (McPhee, 2002). İhtilal sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik kavramı çok uluslu devletleri olumsuz etkilemiştir (Külekcı, 2014). Buna Osmanlı Devleti ve Avusturya- Macaristan İmparatorluğu örnek gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki Bulgar milliyetçi gruplar da bağımsızlık hedefine ulaşmak için farklı yollara başvurmuşlardır (Rodoplu Yıldırım, 2020). Bu çerçevede, bazı Bulgar ve Ermeni gruplar uluslararası siyasi dengeleri ve Avrupa'daki konjonktürel imkânları etkin biçimde kullanmaya odaklanmışlardır. Planlarını bu duruma uyarlayan ayrılıkçı gruplar, ulusal bilinci pekiştirmek amacıyla eğitim faaliyetleri yürütmüş, yerel düzeyde gizli örgütler kurmuş ve Batı başkentlerinde yoğun lobi faaliyetlerine girişmişlerdir (Külekcı, 2014). Teşkilatlanma ağını genişlettikten sonra ikinci aşamaya geçen bu milliyetçi gruplar, silahlı kalkışmaların yanı sıra, devlet otoritesini zayıflatmayı hedefleyen stratejik sabotaj eylemlerine de yönelmişlerdir. Bu faaliyetler arasında hayati öneme sahip su kaynaklarına yönelik sabotaj girişimleri de

bulunmaktadır. Bu tip eylemler, yalnızca askeri ve sivil altyapıyı işlemez hale getirmekle kalmayıp, toplu zehirlenme potansiyeli taşıyarak halk sağlığını doğrudan ve vahim boyutlarda tehlikeye atma durumu taşımaktadır (Vatansever, 2019).

Ayrılkçı Bulgar Gruplarının Su Sabotaj Girişimleri

Stratejik öneme sahip su kaynaklarının korunması, ulusal güvenliğin temel direklerinden biridir ve bu bağlamda, su kaynakları hayati bir değer taşımaktadır. Osmanlı Devleti, su kaynaklarına yönelik sabotaj ve zehirlenmeleri önlemek amacıyla altyapıya önemli bütçeler ayırmıştır. Bu yatırımlar, su şebekelerinin fiziksel güvenliğini artırmayı, su kalitesini sürekli izlemeyi ve potansiyel tehditlere karşı erken uyarı mekanizmalarını kurmayı hedeflemiştir.

Osmanlı topraklarındaki farklı etnik gruplarca gerçekleştirilmeye çalışılan sabotaj eylemleri ve zehirlenme girişimleri, bu yatırım hamlesinin arkasındaki temel nedenlerden biridir. Su kaynaklarına yönelik böylesi tehditler, sadece kamunun sağlığını değil, aynı zamanda sosyal düzeni ve ekonomik istikrarı da doğrudan etkileme potansiyeli taşımaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bazı Bulgar grupların su kaynaklarına yönelik sabotaj girişimlerine dair birçok belgeye ulaşmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yaşadığı çalkantılı dönem, bazı Bulgar grupları tarafından su kaynaklarının hedef alınması suretiyle, sıhhi ve askeri güvenliğe yönelik çok boyutlu bir tehdidi beraberinde getirmiştir. Arşiv belgeleri, bu girişimlerin hem başkent İstanbul'un hayati su sistemlerine hem de imparatorluğun kritik vilayetlerine yayıldığını göstermektedir.

İstanbul'un en önemli su temin merkezlerinden biri olan Terkos, Bulgar gruplarının hedefi olmuştur. Bu durumu ispatlayan en önemli arşiv belgelerinden biri 8 Mart 1903 tarihli belgedir. Belgede, Terkos'taki su makinelerine yönelik Bulgar grupları tarafından düzenlenecek olası bir sabotaj girişimi hakkında bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca belgede merkezi idarenin, bu sabotajın önlenmesi için tehdidi oluşturan grupların bölgeden uzaklaştırılması veya yakalanarak cezalandırılmasına yönelik emirleri de bulunmaktadır (BOA, DH.MKT. 664/52). Bu belge, su kaynaklarının korunmasının doğrudan millî güvenlik ve asayiş meselesi olarak ele alındığını ve tehdidin niteliğine uygun olarak idari, istihbari ve askeri mekanizmaların aynı anda harekete geçtiğini göstermektedir.

Daha sonraki dönemlerde, benzer girişimler devam etmiştir. 30 Ağustos 1903 tarihli arşiv belgesi bu duruma örnek gösterilebilir. Belge, Osmanlı Devleti'nin

Hariciye Nezareti tarafından merkezî idareye ulaştırılan kritik bir şifreli istihbarat raporunu konu edinmektedir. Belgede, bazı Bulgar grupları tarafından İstanbul'da eş zamanlı iki ciddi sabotaj girişiminin planlandığı bilgisi yer almaktadır. Bunlar, şehirde yangın çıkarılması ve su kaynaklarına zehir karıştırılması yönündeki haberlerdir. Bu durum belgede “*Bulgar fesesdesi tarafından mâh-ı çarın on dokuzunda Der-sa ‘âdetin mahall-i müteaddidesinde... mikdarı olunacağı ve Der-sa ‘âde su yollarına semm atmasına veyahut mezkûr yolların tahribine çalışılacağı ve bunların icrasına cüret...*” ifadeleriyle dile getirilmiştir (BOA, HR.SFR.04., 224/79).

Su kaynaklarına zehir karıştırılması istihbaratının alınması, eylemin hedefinin sıradan bir sabotajdan öte, sivil ve askeri tebaayı hedef alan bir saldırı girişimi olduğunu ortaya koymaktadır. Yetkililerin bu bilgiyi üst makamlara taşıması Osmanlı istihbarat ağının kritik tehditleri önleyici bir şekilde tespit etme ve yüksek karar mercilerine ulaştırma yeteneğinin varlığını göstermektedir.

11 Haziran 1903 tarihli başka bir belge, devletle çatışma halinde olan Bulgar gruplarının, sabotaj girişimlerini yalnızca başkentle sınırlı tutmayıp, İmparatorluk topraklarında bulunan su kaynaklarına veba mikrobunu atma tehdidinde bulunduklarını konu edinmektedir. Bu durum belgede “*komitelerin şu son günlerde tekrar bir takım rivayet-i mühimece işâ'asına başlamış olduklarını ve memalik-i şahanende veba illet-i merheşesini tamim maksad-ı hebâet... Dersaadet ve belâd-ı sâire su mecralarına veba mikropları karışdırılacağı hakkındaki...*” ifadeleriyle dile getirilmiştir (BOA, Y.PRK.MK., 14/28). Bu belgenin varlığı, su sabotajlarının boyutunun tek bir vilayet veya stratejik nokta ile sınırlı kalmadığını, genel halk sağlığını ve asayişini hedef alan bir stratejik tehdit olduğunu göstermektedir. Bu arşiv kaydı, araştırmanın su sabotajlarının coğrafi yayılımı hakkındaki argümanlarını güçlü bir şekilde desteklemektedir. Belge, tehdidin sadece İstanbul'un Terkos su makinesi gibi kritik bir altyapı merkezini değil, İmparatorluğun diğer vilayetlerini de hedef aldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sabotajın bölgesel bir olay değil, İmparatorluk çapında bir güvenlik sorunu olarak algılandığını göstermektedir. En kritik nokta, kullanılan yöntemin veba mikrobunu atma tehdidi olmasıdır. Bu, eylemcilerin, sadece fiziksel hasar vermek yerine, o dönemin en ölümcül ve kontrol edilemez salgın hastalığını kullanma amacında olduklarını göstermektedir.

2 Aralık 1912 tarihli diğer bir belgede Balkan savaşları sırasında bazı Bulgar gruplarının su kaynaklarını kolera ve veba mikroplarıyla kirleteceği yönündeki bilgiler yer almaktadır. Belge, Terkos Gölü ile İstanbul'a su sağlayan diğer su kaynaklarının bu durum karşısında muhafaza edilmesini konu edinmektedir. Bu durum arşiv belgesinde “*Terkos suyunun bir heyet-i sıhhiye marifetiyle her gün*

tahlil ettirilmesi esbabının istihsalıyla yerlerine şâyân-ı itimâd adamlar ikamesi ve suyun temîn-i mahfûzâtı” ifadeleriyle dile getirilmiştir (BOA, DH.SYS. 112/12). Belgenin savaş koşulları altında düzenlenmiş olması, su güvenliği sorununun siyasî, askeri ve sıhhi bir kriz olarak ele alındığını ortaya koymaktadır. Belge tarihi olan Aralık 1912, Birinci Balkan Savaşı'nın en şiddetli dönemine, yani İstanbul'un doğrudan tehdit altında olduğu bir sürece denk gelmektedir.

8 Şubat 1907 tarihli diğer bir belgede bazı Bulgar gruplarının Osmanlı'nın batı topraklarında “*Vilâyât-ı Selâse*”² olarak bilinen Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde karışıklık ve ihtilâl çıkarma kararları aldıkları ifade edilmektedir. Bu eylemler, genel tahribat planlarının yanı sıra, özellikle kışlalara giden su kaynaklarına zehir atmak gibi doğrudan askeri kapasiteyi hedef alan tehlikeli tasavvurları içermektedir. Bu durum arşiv belgesinde “...*olduğu o civarlarda bulunan asakiri şahanenin sakin oldukları mahaller ile kışlaların su mecralarına komitece semm atılacağı arz-ı ihbar olunduğundan cihetle mülkiye ve askeriyece her dürlü tedabir ve takdirâtın itihâz ve ifasıyla...*” şeklinde ifade edilmiştir. (BOA, TFR.I..AS, 43/4249). 1907 tarihli bu arşiv kaydı, Makedonya'da siyasi gerilimin ve çete faaliyetlerinin zirvede olduğu bir döneme denk gelmektedir. Belge, su sabotajlarının tek başına rastgele eylemler olmadığını, aksine geniş kapsamlı bir isyan ve ihtilâl planının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Kışlalara giden su kaynaklarına zehir atma girişimi, askerleri savaşa gidemez hale getirmeyi, firarları artırmayı ve bölgedeki Osmanlı askeri varlığını zayıflatmayı amaçlayan stratejik bir taktik olarak düşünülebilir.

Su Sabotajlarını Önlemeye Yönelik Devlet Yatırımları

Osmanlı coğrafyasında zehirlenme ve hastalık vakalarının temel ve kronik nedenlerinden biri de su ve genel hijyen sorunlarıydı. Özellikle askeri karargâhlarda ve kent merkezi gibi büyük yerleşimlerde, içme sularının temizliği, kuyu ve sarnıçların bakımı ile kanalizasyon sistemlerinin eksikliği, kolera ve tifo gibi su kaynaklı salgın hastalıkların yayılımını hızlandırmıştır. Arşiv belgeleri, su zehirlenmelerinin sadece doğal kirlilikten değil, aynı zamanda sabotajlarla su kuyularının kasıtlı olarak zehirlenmesi gibi doğrudan ulusal güvenliği hedef alan girişimlerden de kaynaklandığını göstermektedir.

4 Ekim 1893 tarihli arşiv kaydı, Osmanlı merkez idaresinin su güvenliği ve hıfzıssıhha alanındaki uluslararası teknolojik gelişmelere olan ilgisi hakkında

² “Vilâyât-ı Selâse (üç eyalet)” terimiyle adlandırılan Makedonya coğrafyası, Balkan Yarımadası'nın güneybatı kesimini oluşturmaktadır. Bu bölge, Selanik vilayetinin tamamını, aynı zamanda Kosova ve Manastır vilayetlerinin Arnavutluk sınırları dışında kalan kısımlarını içine almaktadır (Uzer, 1999; Temelkuran, 1972; Ünlü, 2014). Bu ifadenin bir benzeri de “Elviye-i Selâse (üç şehir)” olup Kuzeydoğu Anadolu'da bulunan Kars, Ardahan ve Batum illeri için kullanılmıştır (Sarı, 2004).

bilgiler vermektedir. Belge, Paris'te üretilen ve suyu mikropalara karşı koruyan bir makineyi konu almaktadır. Merkezi yönetimin, bu yeni teknoloji hakkında bilgi edinmek amacıyla, konunun uzmanı iki kritik isme başvurduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, uzman tıp doktoru Ömer Fuad Bey ve Bahriye Dairesi İnşaat Kısmından Teknik Mühendislik Uzmanı Mehmed Hüseyin Efendi'dir (BOA, DH.MKT., 140/43). Osmanlı Devleti'nin su kirliliğini gidermek için klasik yöntemler yerine, doğrudan Paris gibi Batı'nın bilim merkezlerinde üretilen bir makineyi inceleme girişimi, sabotaj, zehirlenme ve salgınlarla mücadelenin temelinde modern, bilimsel ve teknolojik çözümlere başvurduğunu ortaya koymaktadır. Belgede “*suyun mikrop tesirâtından muhafazası*” ifadesinin kullanılması ise, Halep belgesinde olduğu gibi, salgınların mikrobiyolojik kökenli olduğunu kabul eden modern tıp anlayışının benimsendiğini göstermektedir. Merkezin, makine hakkında bilgi edinmek için bir hekim ve bir mühendis olmak üzere iki farklı disiplinden gelen yetkililere başvurması, projenin hem sağlık hem de teknik fizibilite açısından çok boyutlu bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu göstermektedir.

12 Ocak 1894 tarihli arşiv belgesinde, suyun mikropardan arındırılması amacıyla yüz dereceye kadar kaynatılması gerektiği belirtilmektedir. Belgede ayrıca bu uygulamanın, Louis Pasteur'ın mikrop teorisi ve dezenfeksiyon keşfinden çok daha önce, Bağdat'taki İslam tabipleri tarafından gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır (BOA, Y.EE. 38/78). Belge, Batı teknolojisine yönelimin devam ettiği bir dönemde, Osmanlı bilim insanları ve bürokratlarının kendi bilimsel ve kültürel miraslarını tıp tarihi bağlamında değerlendirme çabalarını da yansıtmaktadır. Belgenin en çarpıcı yönü, suyun kaynatılarak temizlenmesi gibi temel bir sağlık koruma tekniğinde Batı ile Doğu arasında bir öncelik karşılaştırması yapmasıdır. Bu durum, Osmanlı entelektüel çevresinin modernleşmeyi yalnızca Batı'dan alınan bir ithalat olarak görmediğini, aynı zamanda kendi bilimsel mirasının değerini kanıtlama ve bu mirasa dayandırma çabası içinde olduğunu düşündürmektedir. Sabotaj, zehirlenme ve salgınlarla mücadele edilirken, Osmanlı yönetiminin soruna yalnızca o günkü güncel teknolojiyle değil, kurumsal hafıza ve tarihsel referanslarla yaklaşması, yönetimin krizlere karşı çok boyutlu bir entelektüel refleks sergilediğini ortaya koymaktadır.

26 Şubat 1894 tarihli diğer bir arşiv belgesi, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un iki ana su tedarik kaynağı olan Taksim ve Terkos sularının sıhhi güvenliğine dair merkezî bir soruşturmayı içermektedir. Bu önemli su kaynaklarının kalitesini incelemek üzere Sıhhiye Dairesi bünyesinde özel bir komisyon teşkil edilmiştir (BOA, Y.A.HUS., 291/107). Sıhhiye Dairesi'nde bu

amaçla özel bir komisyonun kurulması, devletin halk sağlığı krizlerini bilimsel uzmanlık ve rasyonel yöntemlerle yönetme kapasitesini göstermektedir. Komisyonun görevi, suların bilimsel ve teknik incelemelerini yürütmek ve hazırlanan raporu merkezi idareye sunmaktır. Soruşturmanın odak noktası, sulara tespit edilen mikropların kolera türünden olup olmadığının araştırılması gibi kritik bir halk sağlığı tehdididir. İstanbul gibi nüfus yoğunluğu yüksek bir merkezde su kaynaklarına kolera bulaşması, devletin merkezi otoritesini tehdit edebilecek boyutta bir felakete yol açabilirdi. Bu nedenle komisyonun teşkil edilmesi, merkeziyetçi bir savunma refleksi olarak da değerlendirilebilir.

Su kaynaklı sabotaj ve zehirlenmelerin önlenmesine 18 Şubat 1904 tarihli diğer bir arşiv belgesindeki açıklamalar da örnek gösterilebilir. Belge, Osmanlı Devleti'nin taşra vilayetlerinden biri olan Halep'te sabotajlara karşı halk sağlığını korumak amacıyla su altyapı modernizasyonu çabalarını konu edinmektedir. Belgenin içeriğinde Halep halkının temel içme suyu kaynağı olan Heylani Suyu'nun ıslah edilmesi, temizlenmesi ve suyun künk³ yerine modern demir borularla şehre taşınması hakkında bilgilere yer verilmektedir (BOA, DH.MKT. 822/40). Bu modernizasyonun temel amacı, suyun mikrop ve kirlilikten arındırılması ve bölgede hem sabotaj amaçlı saldırıların engellenmesi hem de su kaynaklı tifo ve benzeri salgın hastalıkların önlenmesidir. Bu belge, su sabotajları ve kriz yönetimi odaklı bu araştırma için birkaç önemli katman sunmaktadır. İlk olarak, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'daki bilimsel gelişmelere paralel olarak, halk sağlığı ve modernleşme ile doğrudan ilgilendiğini göstermektedir. Demir boruların kullanımı, hem suyun sabotaj gibi dış müdahalelerle kirlenmesini önleyici hem de suyun kalitesini artırıcı altyapısal modernizasyon hamlesinin somut bir kanıtıdır. Suyolunun ıslahı ve temizlenmesi, sadece doğal kirlenmeyi gidermeyi değil, aynı zamanda olası kasıtlı sabotaj risklerini de en aza indirmeyi hedefleyen önleyici bir devlet tedbirini temsil etmektedir. İkinci olarak, tifo gibi mikrobik hastalıkların doğrudan suyun kalitesiyle ilişkilendirilmesi, Osmanlı bürokrasisinin salgın hastalıkları önleme yaklaşımının kitlesel kirlilik tehditlerine karşı aldığı etkili ve sivil odaklı tedbirlerden biri olduğunu işaret etmektedir. Dolayısıyla bu belge, devletin su güvenliği politikasının, cezai ve askeri tedbirlerin yanı sıra, kalıcı, bilimsel ve halk sağlığını önceleyen inşaa odaklı bir modernleşme stratejisini de içerdiğini göstermektedir.

³ Künk veya büz, genellikle yer altındaki altyapı sistemlerinde su ve atık suyun taşınması için kullanılan silindirik beton borulardır. Bu boruların üretim yöntemleri tarihsel süreç içinde gelişmiştir. Geçmişte, kum, çakıl ve çimento harcı elle karıştırılarak kalıplara konulur ve elle sıkıştırma (şişleme) gibi yöntemlerle üretilirdi. 21. yüzyılda ise künkler, daha hızlı, dayanıklı ve standart ürün elde etmek amacıyla fabrikalarda, makineler kullanılarak vibrasyon tekniğiyle sıkıştırılıp imal edilmektedir (Saka & Ortakçı, 2022).

SONUÇ

Bu çalışma, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı su sabotajı girişimlerini arşiv belgeleri ışığında incelemiş ve bu tehditlerin çok boyutlu yapısını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, suyun bu dönemde sadece bir lojistik kaynak değil, aynı zamanda asimetrik savaş stratejilerinin merkezinde yer alan kritik bir hedef olduğunu ortaya koymaktadır.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla ayrılıkçı Bulgar grupları, su sabotajlarını stratejik ve siyasi düzeye taşımıştır. İstanbul'un hayati su kaynağı olan Terkos su makinelerine yönelik fiziksel sabotaj planları, kent güvenliğine doğrudan bir darbe vurma amacına yöneliktir. Ayrıca kışalara giden su kaynaklarına zehir atma girişimleri, su kaynaklarına veba ve kolera mikropları karıştırma tehditleri, bu eylemlerin insan sağlığı ve askeri kapasiteyi çökertmeye yönelik planlı birer girişi olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin bu çok yönlü tehdide karşı gösterdiği refleks, sadece kriz yönetimi ile sınırlı kalmamıştır. Ayrılıkçı grupların ortadan kaldırılması, istihbarat toplama ve failleri yakalama gibi cezai tedbirlerin yanı sıra, su kaynaklarına yönelik kalıcı altyapı modernleşme adımları da atılmıştır. Halep'te "Heylani" suyunun kaynağının ıslah edilmesi, suyun demir borularla temiz bir şekilde akıtılarak tifo ve benzeri hastalıkların önlenmesi, Osmanlı Devleti'nin su kaynaklarının yönetimi konusunda spesifik çözümler üretme yeteneğini göstermektedir.

Sonuç olarak, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmesi planlanan su sabotajları, İmparatorluğun karşılaştığı çatışmaların sadece askeri veya siyasi olmadığını, aynı zamanda halk sağlığı ve güvenliği boyutlarının olduğunu göstermektedir. Araştırma bu yönüyle Osmanlı tarihine, halk sağlığı tarihine ve su çalışmaları literatürüne katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, DH.MKT. 664/52, H-08.12.1320 (8 Mart 1903).
BOA, DH.MKT. 822/40, H-01.12.1321 (18 Şubat 1904).
BOA, DH.MKT., 140/43, H-23.03.1311 (4 Ekim 1893).
BOA, DH.SYS. 112/12, H-22.12.1330 (2 Aralık 1912).
BOA, HR.SFR.04., 224/79, M-30 Ağustos 1903.
BOA, TFR.I..AS, 43/4249, H-24.12.1324 (8 Şubat 1907).
BOA, Y..A...HUS., 291/107, H-20.08.1311 (26 Şubat 1894).
BOA, Y..PRK.MK., 14/28, H-15.03.1321 (11 Haziran 1903).
BOA, Y.EE. 38/78, H-05.07.1311, 12 Ocak 1894

Araştırma – İnceleme Eserler

- Gözübüyük Tamer, M. (2020). Küreselleşme ve ulus-devlet ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(69), 775–785.
- Kurt, S. (2015). Terkos Gölü (İstanbul) ve çevresinde meydana gelen değişimin coğrafi analizi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, 333–344.
- Külekçi, C. (2014). Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin doğuşu. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 151–170.
- McPhee, P. (2002). *The French revolution 1789–1799*. New York, NY: Oxford University Press.
- Rodoplu Yıldırım, F. (2020). Bulgar milli uyanışı ve Bulgar milliyetçiliğinin özellikleri. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 85–104.
- Saka, F., & Ortakçı, T. (2022). Beton boruların zemin yükleri altında tasarımları. *Konjes*, 10(2), 425–441.
- Sarı, M. (2024). Millî Mücadele döneminde Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

- Temelkuran, T. (1972). Makedonya meselesine dair bir layiha. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, 148.
- Uzer, T. (1999). *Makedonya eşkıyalık tarihi ve son Osmanlı yönetimi*. Ankara: Turkey: Türk Tarih Kurumu.
- Ünlü, M. (2014, August). Müslim-gayrimüslim ilişkilerinden hareketle XIX. yüzyılda Balkanlarda Osmanlı yönetim anlayışı: Vilâyet-i Selâse örneği. *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hâkimiyet Sahası Çalışmaları)*, 4(7), 42–53. <http://dx.doi.org/10.19039/sotod.2014714119>
- Vatansever, E. (2019). *Bulgar milliyetçiliğinin doğuşu ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı (1841-1908)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi.

EKLER

EK 1. Bulgar çetelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletlerindeki suyollarına veba mikrobi atmakla tehdit ettiklerini belirten arşiv belgesi.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

دولتو اقدم حضرتی
قومیه ارتکوب کوندره بکار برده تم روایات مزاجی اشاعه باشلاسه اولدقنری وممالک شاهانه و باعلت مقصدی
تعمیم مقصد ضیافت الودیه در سعادت و بلاد سائر صومعه الرینه و با مقصدی قاریشید بر بعضی عقدیه که روایتیک در شاهانه
منکوره جلد سنده ایدونی دؤنکی تاریخ و ۱۸۸۸ نومرولو عریقه چاکرانده مقلع سائی حیدر زینا حجه عصبه انجیمم اربابینک
بویله بر روایت میدانه اجسمه اولدری و سائل اجمالیه لرینک آرقه نماید توکسه اولدینی فکری تولى انجکله برابر بوباده و قوعیون انجکله
کوره قومیه روساننده صرافون ایله قولاچیف بقواچیف انجکله سنویانوف لفره ووف بجوف دوجو ایدونوف ایولنه سوزیکر قانا
قره بیرون و صلا کیفوف نام اشرکوب اخیلا و لایسه شاهانه داخلنده اسمی کنوز نام معلوم و یا اساسا معلوم بر حله عقدا اجتماع ایدک
تموزک برینه قدر یوز ایلک قزانده ندرک برلکله دینامیت و مهاسه مایه سینه و ادرنه ولایتی داخلنده که بلغارلک در اجری فساد ایدک
اسبابک اشکانه و یونمارکامه اقال ایدیلج ماه ضرور اینداسنده اعتقاد در سعادت ادرنه سلاطینک حکوب منتش قولله
دره افواج فرجه لک دینوت و درنه بکجه و محال سائر در حکومت قوا فکری قلدلر دویله و سائره کی بانی قسیمی ایدری
خطوط حدیده ای اناسیونری شد و قو کور بری نفوذ خطدی قریباً لک کی فضایی قیام انجکله قرار ویشلدر فسه و قعود دره
ایک نشینک سلاطینده انجی بیجی و سلاطینک مناسرت و قنا قسینک اسکوبده فارجه و مارا لومعه و قنا حدیده غیری داخلند
سرایت نهمه حالیه قعدری و الحاصل بعدا ایقاع ایله حکاری هرکاسه چنانیه نطقه و قوعانه سالفینک هیچ مرتبه سینه قلاضی قعی حید
استعلامه چاکرانده دره ارباب فادک بواجیه قی یاره طوبیلا سوه کی ایدلر بر تدرکری بله کوریدر سینه و علی العدم طبع اولدینجی
و حیدلر آرقه و صلاطینده قالدیه و دیچیف کی فاداخلی سر کرده زنده بر حیدلک سائ طوبیلا در شاهانه برقع عونه لریم قیل ایلمه
اولنه و صلاطینده انجک موقع اجمالیه قعدری اولباده امرو قیانه حضرتیه مه ل اولمکه
هکونه احتیاط رعایه عصبه کیفیه مجارسه قعدری
بلغارستانه قوسید
۱۸۸۹
۱۸۸۹
۱۸۸۹

۵. PRK.MK 14/28

Y.PRK.MK.00014.00028.001

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.SFR.04.00224.00079.001

8. BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ İKTİDARINDA OSMANLI'NIN SİYASAL, ASKERİ VE SOSYO-EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ (1908-1918)

Kenan ARSLAN*

GİRİŞ

İttihat ve Terakki hareketi, kökleri Jön Türk düşüncesine dayanan ve başlangıçta sivil, anayasal ve parlamenter bir dönüşüm hedefleyen bir siyasal harekettir. 1902 Paris Kongresi'nde Jön Türkler arasında belirgin bir ayrışma yaşanmış; Ahmet Rıza öncülüğündeki grup merkezîyetçi ama parlamenter bir meşrutiyet anlayışını savunmuştur. Bu çevre, asker ve bürokrat ağırlıklı bir kadrodan ziyade sivil aydınlardan oluşmaktadır. Yayın organları olan *Şura-yı Ümmet* ve *Meşveret* aracılığıyla Fransız tipi liberal demokrasi, hukuk devleti, birey hakları ve “vatandaş toplumu” fikrini savunmuşlardır. Temel soruları, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin nasıl sivil toplum lehine dönüştürülebileceğidir. Bu düşünsel arka plan, dönemin anayasal devrimlerinden etkilenmiştir. Özellikle 1905 Rus Devrimi ve 1906 İran Meşrutiyet Devrimi, Osmanlı aydınları için model oluşturmuştur. Amaç, mutlak monarşiyi sınırlayan ve parlamentoyu güçlendiren bir burjuva tipi anayasal devrim gerçekleştirmektir. Bu yönüyle İttihat ve Terakki reformist değil, devrimci bir karakter taşımaktadır.

1906–1907 yıllarında Anadolu’da meydana gelen vergi ayaklanmaları, Makedonya’da konuşlandırılan uluslararası askeri gücün masraflarını karşılamak amacıyla artırılan vergilere tepki olarak ortaya çıkmıştır. İttihatçılar bu ayaklanmaları meşrutiyet yanlısı bir halk hareketi olarak değerlendirmiş ve halk desteğini arkalarına almaya çalışmışlardır (Kansu, 2002).

* Doktor, İstanbul Defterdarlığı Orcid:0009-0007-0971-5626

İttihat ve Terakki 23 Temmuz 1908’de Rumeli’de Meşrutiyeti ilan etmiş, bu durum İstanbul’da ve Anadolu’da büyük bir sevinçle karşılanmış ve 28 Temmuz’da padişah Abdülhamit yapılan gösteriler ve oluşan baskılardan etkilenerek Anayasaya bağlı kalacağını bildirmiş ve çok partili yeni bir döneme ilk adım atılmıştır. Ordu içindeki subayların bir kısmının padişaha bağlılıkları ve İstanbul halkını yönlendirmedeki yetersizlik İttihat ve terakkinin padişahla çatışmaktan uzak durmalarına yol açtır. İttihatçılar; sarayın ağırlığı ve saltanat taraftarlarının hükümetleri kurması karşısında mecliste çoğunlukta olmalarına karşın hükümetlere olan etkileri sınırlı kalmıştır (Akşin, 2017: 139-149). İsmet Paşa anılarında bu durumu “ ... İhtilali yapmışız, hükümet başkalarında, biz kontrol ediyoruz. ...” (İsmet İnönü, 2018: 139) diyerek çoğunluğu genç olan İTC üyelerinin Meşrutiyetin ilk yıllarında yönetimi büyük ölçüde dışardan idare ettiklerini ve bu yöntemle tecrübe kazandıklarını belirtmiştir. 1908 Devrimi ile Osmanlı coğrafyasındaki farklı etnik unsurlar parlamentoda temsil edilmiştir. Daha önce Ermeni gruplarla iş birliği yapılmış ve Ermeni gruplardan gelen 1895–96 olaylarında ellerinden çıkan köylerdeki toprakların iadesi yönünde talepler olmuştur (Kansu, 2002: 235-236). Ardı ardına gelen savaşlar Meşrutiyete bağlı bu grupların taleplerinin yerine getirilmesini engellemiştir. Ancak 1912’de Halaskar Zabitan müdahalesiyle İttihatçılar iktidardan uzaklaştırılmıştır. Selanik’te bir sürgün hükümeti kurma girişimi olmuş, fakat orduda yeterli güçleri bulunmadığından bu fikirden vazgeçilmiştir. Bu durum, ordunun büyük çoğunluğunun İttihatçı olduğu yönündeki iddiaların abartılı olduğunu göstermektedir. Aynı yıl patlak veren Balkan Savaşları ise İttihatçı kadroları zor bir durumla karşı karşıya bırakmış, çok uluslu imparatorluk idealini zayıflatmış ve hareket içinde milliyetçi eğilimleri güçlendirmiştir. Buna rağmen cemiyet içinde liberal ve parlamenter çizgiyi savunan isimler varlığını sürdürmüştür. Hakkı Paşa, Hüseyin Cahit Yalçın, Mehmet Cavit Bey ve Ahmet Rıza bu çizginin önde gelen temsilcilerindendir (Kansu, 2016). Ziya Gökalp ise cemiyetin resmi kurucularından olmamakla birlikte, özellikle milliyetçi düşüncenin teorik çerçevesinin oluşmasında etkili olmuştur.

1913’te gerçekleşen Bab-ı Âli Baskını ile İttihatçılar yeniden iktidarı ele geçirmiştir. Ancak savaş koşulları, hareketi giderek daha merkeziyetçi ve tek partiye dayalı bir yönetime sürüklemiştir (Zürcher, 2000: 163). I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan gelişmeler, özellikle Ermeni Tehciri kararı, cemiyet içinde de tartışmalara yol açmıştır (Cavid Bey, 2015: 135-136).¹ Büyük savaş kararı gündeme geldiğinde Oskan Efendi, Süleyman Elbistani Efendi, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Mehmet Cavit Bey gibi bazı isimler bakanlık görevlerinden

¹ Cavit Bey ve Halil Bey tehcir kararına karşı çıkmışlardır.

istifa etmiştir (Tunçer, 2010: 157). Ahmet Rıza ise harbe girmenin yanlış olduğunu ve yapılan uygulamaların savunulacak bir yönü olmadığını belirterek ağır eleştirilerde bulunmuştur (Tunaya, 1989:432). Bu durum, İttihat ve Terakki içinde tam bir ideolojik birlik olmadığını göstermektedir.

İttihat ve Terakki, başlangıçta sivil toplumcu, parlamenter ve anayasal bir devrim hedefleyen; ancak Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın yarattığı kriz ortamında milliyetçi ve merkezîyetçi bir çizgiye yönelen karmaşık bir siyasal harekettir. 1902'deki liberal anayasal arayış ile 1915 sonrası savaş yönetimi arasında belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu nedenle İttihat ve Terakki'yi tek boyutlu bir yapı olarak değil, zaman içinde değişen ve kendi içinde farklı ideolojik eğilimleri barındıran bir hareket olarak değerlendirmek gerekir. İç gümrüklerin kaldırılması, sürgündekilerin geri dönmesi, kadınların kamusal hayatta daha görünür hâle gelmesi ve kadınlara yükseköğretim imkânının tanınması, eşit yurttaşlık ve eğitim reformları bu dönemin önemli gelişmeleri arasındadır.

Anayasal ve Siyasi Düzenlemeler

Meşrutiyet rejimine geçilmesiyle 1878'de kapanan meclis tekrar açılmış ve Aralık 1908'de yapılan seçimlere birçok siyasi parti girmiştir. Demokrasiye geçilmesiyle partiler siyasi hayatın vazgeçilmezi haline gelmiştir. Bu bağlamda 1908-1913 yılları arasında 13 siyasi parti kurulmuştur. Fedakârın-ı Millet Cemiyeti (Ağustos 1908), Osmanlı Ahrar Fırkası (Eylül 1908), Osmanlı Demokrat Fırkası (Şubat 1909), İttihad-ı Muhammedi Fırkası (Nisan 1909), Heyet-i Müttefike-i Osmaniye (Nisan 1909), Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (1909), Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Kasım 1911) kurulan siyasi partilerdir (Soysal, 2017: 87).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 Devrimi'nin ardından mutlakîyetçi anlayışa son vererek modern bir devlet yapısı inşa etmek amacıyla “hâkimiyet-i milliye” (milli egemenlik) ilkesini ön plana çıkaracak adımlar atmış ve 1909 bir dizi anayasa değişikliği yapmıştır. 1909 Anayasa değişiklikleri (8 Ağustos 1325/21 Ağustos 1909), Osmanlı Devleti'nde rotayı “saray otoritesinden” alıp “meclis iradesine” kıran köklü bir siyasal devrimdir. Bu yeni dönemde, II. Abdülhamid'in 1878'de meclisi tek bir kararla kapatabilmiş olmasının (7. Madde) yarattığı tarihsel travma, yasama organını (meclisi) hükümet karşısında çok daha güçlü kılmıştır. Hükümet artık padişaha değil, halkın temsilcilerine karşı sorumlu hale getirilmiş (30. Madde); meclisin hükümeti düşürmesi kolaylaştırılırken,

padişahın meclisi feshetme yetkisi sembolik bir düzeye çekilerek zorlaştırılmıştır (35. Madde).²

Hak ve hürriyetler cephesinde ise tam bir bahar havası yaşanmıştır. Keyfi sürgünleri mümkün kılan meşhur 113. madde kaldırılmış, sansür son bulmuş (12. Madde) ve haberleşme gizliliği gibi modern hukuk ilkeleri anayasaya girmiştir (119. Madde). Kişilerin “sebeup ve bahane” ile tutuklanmasının önüne geçilerek, birey devlet karşısında daha korunaklı bir konuma getirilmiştir (10. Madde). Ayrıca dernek kurma ve toplanma özgürlüğü gibi demokratik haklar yasallaşarak sivil toplumun önü açılmıştır (120. Madde).

Ancak bu özgürlükçü yapının içinde, ileride İttihat ve Terakki’nin otoriterleşmesine zemin hazırlayacak bazı açık kapılar da bırakılmıştır. Özellikle hakların sınırlarının net çizilmemesi ve uygulama detaylarının “özel kanunlara” havale edilmesi, özgürlüklerin kırılgan kalmasına neden olmuştur. Hükümetin meclis kapalıyken çıkardığı “geçici kanunlar” (Kavanin-i Muvakkate), anayasanın ruhunu aşmak için bir araç olarak kullanılmış ve bu durum İTC’nin en çok eleştirildiği noktalardan biri haline gelmiştir (Tunaya, 2001: 21-22).

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gerçekleştirdiği bir diğer kritik düzenleme, dernek kurma hakkı ile siyasi örgütlenme özgürlüğünü yasal bir çerçeveye oturtan 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu’dur. Osmanlı siyasi hayatında bir dönüm noktası teşkil ederek, daha önce gizlilik içinde faaliyet gösteren ihtilalci ve komitacı yapıların kurumsallaşmasının önünü açmıştır. Fransız hukukunun seküler ve özgürlükçü ilkelerinden esinlenilerek hazırlanan bu yasal düzenleme, yer altı örgütlerinin siyasi emellerini yasal birer dernek çatısı altında maskeleyemelerine imkân tanıyan çift yönlü bir zemin oluşturmıştır. Bu yasadan yalnızca beş gün sonra, 21 Ağustos 1909’da Kanun-i Esasi’ye eklenen 120. madde ile dernek kurma hakkının anayasal bir güvenceye kavuşturulması, mutlakiyetten parlamenter demokrasiye geçiş sürecinde örgütlenme özgürlüğünü devletin temel hukuki metniyle tescillemiştir (Aslan, 2010: 58).

II. Meşrutiyet’in ilanının ardından oluşan sınırsız özgürlük atmosferi, basın dünyasında ideolojik kutuplaşmaları ve azınlık grupların ayrılıkçı yayınlarını beraberinde getirerek ciddi bir siyasi kaosa zemin hazırlamıştır. Bu kontrolsüz ortamın devlet bekası için oluşturduğu riskleri bertaraf etmek isteyen İttihat ve

² Bu durum 1914 yılında yapılan ikinci Anayasa değişikliği ile son bulmuştur. 1909’daki “meclis üstünlüğü” ilkesinden ciddi bir geri adım atılmasına neden olmuştur. Bu düzenlemenin en kritik sonucu, Padişahın halk tarafından seçilen ve hükümetin siyasi olarak hesap verdiği Meclis-i Mebusan’ı feshetme yetkisinin önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2023: 73-102).

Terakki yönetimi, basın faaliyetlerini disipline altına almak amacıyla 16 Temmuz 1909 tarihli Matbuat Kanunu'nu yürürlüğe koymuştur. Söz konusu yasa, teoride hükümete yalnızca devlet güvenliğini tehdit eden veya halkı isyana teşvik eden yayınları geçici olarak durdurma yetkisi tanısa da, uygulamada çok daha sert bir otoriterleşme aracına dönüşmüştür. Nitekim Meşrutiyet yılları, kanunun tanıdığı sınırların ötesine geçilerek çok sayıda gazetenin kapatıldığı, gazetecilerin tutuklandığı ve muhalif seslerin sürgünle susturulduğu bir baskı dönemine sahne olmuştur (Eryaman, 2020: 60).

Askerlik ve Ordu ile ilgili Düzenlemeler

II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, orduyu modern temellere oturtmak amacıyla kapsamlı bir reform sürecine girmiştir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından yürütülen bu çalışmaların ilk somut meyvesi, Temmuz 1910 tarihli teşkilat nizamnamesi olmuş; hemen ardından Şubat 1911'de çıkarılan kanunla orduda "kolordu" sistemi resmen kabul edilmiştir. Bu dönemde askeri yapının en radikal dönüşümü asker alma usullerinde yaşanmış; 1909 yılında gayrimüslimlerden alınan "bedel-i askeri" usulü kaldırılarak, İstanbul halkı dâhil tüm Osmanlı tebaası din farkı gözetmeksizin askerlik yükümlüsü kılınmıştır. Hizmet süreleri kara ordusunda 25 yıla çıkarılırken, "bedel-i şahsi" gibi eski uygulamalar sonlandırılarak rediflik hizmeti için 30 altınlık "bedel-i nakdi" sistemi getirilmiştir.

Ancak bu idari düzenlemelere rağmen, mevzuat birliğinin tam sağlanamaması ve yedek birliklerin (redif) eğitim yetersizliği, Balkan Harbi sırasında ağır bir başarısızlığa yol açmıştır. Alınan mağlubiyetin ardından Harbiye Nezareti, General Liman Von Sanders başkanlığındaki Alman askeri heyetinin de teknik görüşlerini alarak sistemi yeniden yapılandırmıştır. Redif tümenlerinin kaldırıldığı ve ordunun 13 kolordu şeklinde tertiplendiği bu sürecin hukuki çatısı, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, 12 Mayıs 1914'te yayımlanan "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati" ile kurulmuştur. Padişah Sultan Reşad'ın iradesiyle yürürlüğe giren bu geçici kanun, askerlik yükümlülüğünü merkezi bir denetim altına alarak, muafiyetleri daraltmış ve modern seferberlik ihtiyacına cevap verecek bir yapı oluşturmayı hedeflemiştir (Köksal, 1987).

II. Meşrutiyet ile başlayan ve 1914 Kanunu ile zirveye ulaşan bu süreç, Osmanlı askeri sistemini imparatorluk geleneklerinden koparıp modern, merkezi ve eşitlikçi bir vatandaş-ordu modeline dönüştürerek devleti yaklaşan Büyük Harp'in ağır şartlarına hazırlama çabasıdır. Ancak Osmanlı modernleşmesinin eşit vatandaşlık idealini hedefleyen reformları, ironik bir biçimde azınlık grupları için trajik sonuçlar doğurmuştur; nitekim 1909 tarihli yasa ile Müslüman

olmayanların askerlik bedeli ödeyerek muaf tutulma ayrıcalığına son verilmesi, bu kitlenin zorunlu hizmet kapsamına alınmasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, nakdi bedel ödeyemeyen yoksul Rumlar 48 yaşına kadar silah altına alınmış, ancak birçoğunun askerden kaçması veya hiç katılmamasıyla sonuçlanmıştır. Orduya katılan Rum ve Ermeniler ise silahlı muharip birlikler yerine genellikle iç bölgelerdeki “amele taburları” olarak bilinen çalışma kamplarında yol yapımı gibi ağır işlerde görevlendirilmiştir (Keyder, 2005: 103).

Osmanlı askeri modernleşme tarihinde gözle görülür bir Goltz Paşa Etkisi bulunmaktadır. Bu etki sadece teknik heyet danışmanlığından öte, İttihat ve Terakki Cemiyeti dönemindeki “Millet-i Müsellaha” (Silahlanmış Millet) ideolojisinin ve modern Türk ordusunun profesyonel kimliğinin entelektüel temeli olarak kabul edilir. 1883 yılında II. Abdülhamid tarafından Türkiye’ye davet edilen Baron Colmar von der Goltz, Mekteb-i Harbiye’deki hocalığı ve yazdığı eserlerle, Jön Türk kuşağını ve İttihat ve Terakki’nin çekirdek kadrosunu derinden etkilemiştir (Mardin, 2008: 221). Goltz’un en önemli doktrini olan ve aynı adı taşıyan eseriyle kavramsallaştırdığı *Das Volk in Waffen* (Millet-i Müsellaha) görüşü, modern savaşın artık sadece ordular arasında değil, topyekûn bir halk mücadelesi olduğunu savunur (Goltz, 2013). Bu düşünce, İttihat ve Terakki’nin 1908 sonrası askeri yasalarında gördüğümüz her vatandaşın asker olması ve ordunun toplumsal yaşamın merkezine yerleşmesi ile ordu millet idealine dönüşmüştür.

İttihat ve Terakki içindeki genç subaylar, Goltz’un Prusya askeri disiplini ile milli ruhu birleştiren yaklaşımını bir kurtuluş reçetesi olarak görmüşlerdir. Bu etki, 1913 yılında Liman von Sanders heyetinin gelişiyile zirveye ulaşmış ve Osmanlı ordusunun Alman ekolü doğrultusunda tamamen yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır (Ortaylı, 2018: 108-110). 1914 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu, Goltz’un savunduğu topyekûn seferberlik ve disiplinli millet anlayışının hukuki bir yansımasıdır (Erickson, 2003: 24-31). Birinci Dünya Savaşı’nın en sarsıcı zaferlerinden biri olan Kutü’l-Amare’de, İngiliz generali Townshend’i dize getirerek tüm tümeniyle birlikte esir alan Osmanlı 6. Ordusu’nun başında, Türk modernleşmesinin askeri mimarı, Britanya İmparatorluğu’nun prestijini yerle bir eden Colmar von der Goltz bulunmaktadır (Belge, 2012: 584-585).

Ekonomik Düzenlemeler

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde içine düştüğü durum; bitmek bilmeyen dış borçlar (Düyün-u Umumiye), ülkeyi imtiyaz avcılığıyla kuşatan

yabancı sermaye ve her geçen gün ağırlaşan kapitülasyonlar zincirinin bir sonucudur. Bu iktisadi prangalar, devlet yönetimini önce ekonomik, ardından da kaçınılmaz olarak askeri ve siyasi alanlarda emperyalizmin denetimine açık hale getirmiştir. Mutlakıyetten meşrutiyete geçişin sancılı süreci, aslında sadece bir rejim değişikliği değil, aynı zamanda bu derin ekonomik tutsaklığa karşı verilen topyekûn bir bağımsızlık mücadelesidir (Boratav, 2003: 21).

İttihat ve Terakki, ekonomik bağımsızlık tesis edilmedikçe siyasi egemenliğin bir seraptan ibaret kalacağını derin bir ferasetle kavramış; bu doğrultuda yabancı boyunduruğunu kırmanın ötesine geçerek, bizzat devlet eliyle inşa edilen milli ekonomi modelini bekanın yegâne şartı olarak görmüştür. İslam toplumlarındaki güçlü devlet geleneğinden beslenen bu devletçilik anlayışı, 1914'te atılan siyasal temellerle I. Dünya Savaşı'nın zorlu şartlarında cemiyetin asli misyonuna dönüşmüştür. İttihatçılar için ekonomi, sadece bir mali yönetim meselesi değil; gizli cemiyet disipliniyle perçinlenmiş, devlet desteğiyle şahlanan ve tam bağımsızlığı hedefleyen topyekûn bir milli varoluş mücadelesidir (Ahmad, 1999: 191).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktisadi vizyonu, Ziya Gökalp'in teorik rehberliği, Cavit Bey'in pragmatizmi ve Kara Kemal'in teşkilatçı gücüyle şekillenen, serbest piyasayı bütünüyle reddetmeden yerlileştirmeyi amaçlayan üçlü bir sacayağı üzerine kurulmuştur. Gökalp, "Milli İktisat" ve "Mesleki Temsil" doktrinleriyle "Büyük Sanayi" hedefini sosyolojik bir zemine oturturken; Maliye Nazırı Cavit Bey, yerli sermaye birikimini hızlandırmak adına savaş dönemindeki gayrimeşru kazançları stratejik bir hoşgörüyü karşılamış, Kara Kemal Bey ise esnafı örgütleyerek ulusal anonim şirketlerin tesisi için devlet kaynaklarını gözü kapalı bir biçimde seferber etmiştir. Özünde bu üç farklı yaklaşım; himayeci gümrük politikaları ve devlet desteğiyle palazlanan, yabancı hegemonyasına son vererek kapitalistleşme sürecini göğüsleyecek yerli bir "milli burjuvazi" yaratma idealinde birleşmiştir. Bu politikalar, piyasa kurallarını yok saymak yerine, bu kuralları Türk-Müslüman girişimcilerin lehine bükerek iktisadi bağımsızlığı hedeflemiştir (Çavdar, 1991: 98-99).

İttihat ve Terakki dönemi (1908-1918), Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapısından koparak modern ve kapitalist bir düzene geçişini simgeleyen, radikal düzenlemelerle örülüdür. Bu sürecin en dikkat çekici yasal hamleleri, sultanın ve bürokratik aristokrasinin ekonomi üzerindeki keyfi egemenliğini kırmaya yöneliktir. Padişah emlakinin Maliye'ye devredilmesi (Emlâk-ı Hümayun'un Maliye Nezâretine Devrine Dair Kanun (1909), saray ödeneklerinin kısıtlanması ve saray himayesindeki kadroların tasfiyesi (Tensikat

Kanunu (1909), devlet aygıtının rasyonelleştirilmesi yolunda atılan kritik adımlardır. Aynı zamanda köle ve esir ticaretinin yasaklanması (Zenci ve Çerkez Esir Ticaretinin Men'ine Dair Kanun / Kararnameler (1908-1909) gibi insani düzenlemeler, bu dönemin eski rejimin imtiyazlarını tasfiye ederek modern bir vatandaşlık ve piyasa hukuku kurma iradesini yansıtmaktadır.

İktisadi alanda ise devlet, sermaye lehine proaktif bir tutum takınarak sınıf mücadelesi gerçeğini yasal bir zeminde yönetmeye çalışmıştır. 1908 sonrası yükselen işçi hareketlerine tepki olarak çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu (Tatil-i Eşgal Kanunu (9 Ağustos 1909), sendikalaşmayı yasaklayıp grev haklarını kısıtlasa da, aslında emeği yok sayan monarşik rejiminden sermaye-emek ilişkisini hukuken tanıyan modern bir kapitalist düzene geçişin göstergesidir. Bu korumacı anlayışın zirve noktası ise 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu (Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati (1 Aralık 1913)) olmuştur. Yerli sanayiciye tanınan vergi muafiyetleri ve imtiyazlar, Milli İktisat ideolojisi doğrultusunda bir Türk-Müslüman burjuvazisi yaratma stratejisinin temel taşı haline gelmiştir.

Savaş yılları, bu ekonomik düzenlemelerin bağımsızlıkçı bir karakter kazanarak emperyalist denetime karşı bir direnişe dönüştüğü dönemdir. İttihatçılar, müttefikleri Almanya'nın itirazlarına rağmen gümrük vergilerini %30'a yükseltmiş, spesifik gümrük tarifelerine geçmiş ve kapitülasyonları tek taraflı olarak ilga ederek (Kapitülasyonların İlgasına Dair Kararname (1 Ekim 1914)) ekonomik egemenliği geri kazanmaya çalışmıştır. Ayrıca, 1918 yılında dış borç kolaycılığından vazgeçilerek açılan 19 milyon liralık iç borçlanma kampanyası, ulusal bir finansman bilinci yaratma yolunda atılmış tarihi bir adımdır. Bu süreçte memur ve dar gelirli kesim enflasyon altında ezilse de izlenen politikalar sonucunda özellikle Ege gibi bölgelerde zenginleşen bir çiftçi tabakası ve siyasi iktidarla bütünleşmiş bir ticaret burjuvazisi doğmuştur (Boratav, 2003: 30-37).

1908-1913 yılları arasında Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın getirdiği askeri hezimetler, devasa toprak kayıpları ve Anadolu ile Trakya'ya sığınan milyonlarca göçmenin yarattığı ağır ekonomik buhran; Osmanlı toplumunu savunmacı bir refleksten öte, topyekûn bir milli uyanışın merkezi haline getirmiştir. 1908-1909'da Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine tepki olarak halkın özellikle fes ve şeker gibi yabancı mallara karşı başlattığı Avusturya boykotu, yerli üretim fikrinin ilk kitlesel sivil eylemi oldu. Bu dönemde azınlıkların ve Avrupalı devletlerin iktisadi hegemonyasına karşı başlatılan yerli malı kampanyaları (1913'te kurulan İstihlak-ı Milli Cemiyeti,

yerli malı kullanımını teşvik etmek, sergiler düzenlemek ve halkı bilinçlendirmek amacıyla faaliyet göstermiştir.), sanayileşme yolundaki şirketleşme adımları ve yabancı finans kapitale meydan okuyan milli bankacılık girişimleri³ (İtibâr-ı Milli Bankası (1917)), aslında devlet eliyle bir Müslüman-Türk burjuvazisi inşa etme ve yabancı tüccarların tekelci gücünü kırma yönündeki stratejilerdir. Ancak, başlangıçta dağılık ve tepkisel seyreden bu milli akımlar; asıl ivmesini dış güçlerin müdahale kapasitesinin zayıfladığı I. Dünya Savaşı yıllarında kazanmış; savaşın sağladığı bu korunaklı ortam, İttihatçı kadroların kapitülasyonları kaldırmak gibi radikal kararları özgürce uygulamasına ve “Milli İktisat” doktrini sistemli bir devlet politikası haline getirmesine imkân sağlamıştır (Kazgan, 2006: 39-40).

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “Milli İktisat” doktrini çerçevesinde hayata geçirdiği yasal düzenlemeler, ekonomik bağımsızlığı toplumsal hayatın her alanına yaymayı hedefleyen stratejik birer müdahale niteliğindedir. Bu bağlamda, 1914 yılında çıkarılan *Memurin Elbise Kararnamesi* ile devlet memurlarının giydiği elbiselerin özellikle Hereke ve Feshane gibi yerli fabrikaların ürünlerinden olması zorunlu kılınarak, kamu alımları yoluyla yerli sanayiye doğrudan bir pazar yaratılmıştır. I. Dünya Savaşı’nın getirdiği zorlu ekonomik koşullarda halkın temel ihtiyaçlara erişimini korumak amacıyla 1915 yılında yürürlüğe giren *Men-i İhtikâr* (Karaborsayı Önleme) düzenlemesi, yerli ürünlerin stoklanmasını engelleyerek piyasada fiyat istikrarını sağlamayı ve ürünlerin halka adil bir şekilde ulaştırılmasını hedeflemiştir. Bu kurumsal hamleler, 1916 yılında “Milli İktisat” kuramcısı Tekin Alp (Moiz Kohen) öncülüğünde kurulan *İktisadi Müdafaa Cemiyeti*’nin yerli sermayeyi örgütleme çalışmalarıyla bir üst seviyeye taşınmıştır. Aynı yıl çıkarılan ve yabancı ile azınlık şirketlerine tüm defter ve yazışmalarını Türkçe tutma zorunluluğu getiren *Ticari Yazışmalarda Türkçe Zorunluluğu* (1916) yasası ise hem ekonomik şeffaflığı sağlamış hem de Türk memurlara bu şirketlerde yeni iş alanları açarak iktisadi hayatın Türkleşme sürecini hukuksal bir zemine oturtmuştur (Toprak, 2019).

³ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktisadi bağımsızlığı bir milli dava olarak gören politikaları neticesinde, 1908-1918 yılları arasında Osmanlı finans dünyasında adeta bir bankacılık devrimi yaşanmış ve toplamda 24 yeni banka faaliyete geçmiştir. Bu finansal atılımın en dikkat çekici yanı, bankaların mülkiyet yapısındaki radikal değişimdir; nitekim kurulan bankaların 6’sı yabancı sermayeli, biri Ermeni azınlık menşeli iken, geri kalan büyük çoğunluk doğrudan Müslüman-Türk girişimciler tarafından hayata geçirilmiştir. Milli burjuvazi yaratma hedefinin bir yansıması olan bu yerli bankaların 8’i payitaht İstanbul’da finansın kalbi olurken, diğerleri Batı ve İç Anadolu’nun yükselen ticaret merkezlerine yayılarak ekonomik canlanmanın Anadolu sathına yayılmasını sağlamıştır (Buğra, 2013: 70-71).

Eğitim Düzenlemeleri

Nurettin Topçu eğitimin önemini şu sözlerle vurgular. “*Millet ruhunu yapan maariftir. Maarifin düşmesi millet ruhunu yerlere serer. Maarife değer vermeyiş millet ruhunun yıkılışını hazırlar. Maarif hangi yönde yürürse millet ruhu da onun arkasından gider. Şu halde millet, maarifi demektir*” (Topçu, 24). Topçuya göre bir millet, aslında sahip olduğu eğitim sistemi kadardır. Tarihimizin en kritik dönemeçlerinden birinde, İttihat ve Terakki yönetimi de bu varoluşsal gerçeği kavramış; devletin bekasını cephelerden önce dersliklerde aramıştır. İktidarda oldukları fırtınalı yıllarda, eğitimin bir milletin can damarı olduğu inancıyla hareket ederek, sarsılan bir imparatorluğu eğitim reformlarıyla yeniden ayağa kaldırmaya çalışmış ve bu yolda devrim niteliğinde düzenlemelere imza atmışlardır.

İttihat ve Terakki Fırkasının 42. maddesi, modern bir ulus inşa etme yolunda devrim niteliğinde bir eğitim vizyonu ortaya koymuştur. Bu programla birlikte, farklı unsurlardan oluşan Osmanlı toplumunun ortak bir ideal etrafında birleşmesi hedeflenmiş; devletin özel ve cemaat okulları üzerindeki denetim yetkisi ilk kez bu kadar net bir şekilde merkeze alınmıştır. Programın en dikkat çekici yanı ise kapsayıcı dengesidir. Bir yandan Türkçeyi zorunlu kılıp eğitimi parasız ve zorunlu hale getirerek çağdaş bir standart hedeflerken, diğer yandan yerel dillerin ve inançların özgürlüğünü koruma altına almıştır. Eğitimi sadece kitabi bilgilerden çıkarıp ziraat, ticaret ve sanat gibi pratik becerilerle harmanlayarak yerel ihtiyaçlara cevap veren bu yaklaşım, maarifi toplumsal kalkınmanın temel motoru haline getirmeyi amaçlamıştır (Sakaoğlu, 2003: 125).

1913 *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu*, çökmekte olan bir imparatorluğun küllerinden modern bir ulus çıkarma çabasının eğitimdeki en somut manifestosudur. Bu kanunla birlikte ilköğretim, sadece kağıt üzerinde kalan bir temenni olmaktan çıkıp; her çocuk için zorunlu, devlet güvencesinde ve tamamen parasız bir “vatandaşlık hakkı” haline getirilmiştir. Eğitimi bir bütün olarak ele alan bu düzenleme, mahalle mekteplerini çağdaş bir disiplinle birleştirirken; müfredata eklenen ziraat, sanat ve ticaret dersleriyle okulun kapılarını hayatın gerçeklerine açmıştır. Devletin özel okullar üzerindeki denetimini perçinleyen ve eğitimin finansmanını yerel dinamiklerle güçlendiren bu hamle, sadece bir yasa değişikliği değil; maarifi milletin can damarı gören o büyük ruh değişiminin ilk büyük zaferidir (Akyüz, 2007: 268-270).

1913 tarihli *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* ile ilköğretim tarihinde ilk kez parasız ve zorunlu hale getirilip, ibtidai ve rüştiyeler 6 yıllık “Mekatib-i İbtidaiye-i Umumiye” çatısı altında birleştirilirken; *Ana Mektepleri*

Nizamnamesi ile de okul öncesi eğitim ilk kez yasal bir statüye kavuşturulmuştur. Ortaöğretimde idadilerin *Sultanilere* dönüştürülerek kalite çıtasının yükseltilmesi, müfredata ziraat ve ticaret gibi pratik şubelerin eklenmesi ve *Darülfünun*'a tanınan “ilmî muhtariyet” ile üniversite yapısının modernize edilmesi, eğitimin hayata ve bilime dokunmasını hedefleyen stratejik adımlardır. Savaşın yaralarını sarmak üzere kurulan *Darüleytamlar* ile yetim çocuklara zanaat öğretilmesi, reformun toplumsal boyutunu güçlendirmiştir. Kapitülasyonların kaldırılmasını takiben çıkarılan *Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi* ile yabancı okullarda Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerinin Türk öğretmenlerce okutulması zorunluluğu, maarifte tam bağımsızlığı ve milli egemenliği pekiştirmiştir. Satı Bey'in liderliğinde öğretmen okullarının liyakat esaslı modernizasyonu ve medreselerin pozitif bilimlerle ıslah edilmesi gibi hamleler, bu dönemi salt bir idari düzenleme olmaktan çıkarıp Cumhuriyet'in “Tevhid-i Tedrisat” vizyonuna zemin hazırlayan köklü bir zihniyet devrimi haline getirmiştir (Uyanık, 2016: 283-300).

Osmanlı modernleşme paradigmasının kadını toplumsal özne kılma stratejisi ile kadın hareketinin entelektüel hürriyet mücadelesinin tarihsel kesişme noktası *İnas Darülfünunudur*. 12 Eylül 1914 tarihinde Zeynep Hanım Konağı'nda kurumsallaşan bu yapı, nesillerin kültürel ve biyolojik yeniden üretiminde belirleyici rol oynayan kadının, modern teknik ve bilimsel disiplinlerle teçhiz edilmesi gerektiği fikrine dayanan sosyo-politik bir devrim niteliğindedir. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e evrilen süreçte kadınların neşriyat ve cemiyetler vasıtasıyla yükselttikleri hak talepleri, İttihat ve Terakki'nin maarifi toplumsal dönüşümün merkezine alan vizyonu ile birleşerek yükseköğrenim sahasında kadınlara meşru bir zemin kazandırmıştır. *Darülfünun* bünyesinde icra edilen “serbest dersler” ile akademik olgunluğa eriştirilen bu süreç; edebiyat ve fen şubeleri üzerinden yapılandırılan üç yıllık müfredatıyla, kadını kamusal alanın asli unsuru haline getiren ve maarifi “millet ruhunun” sarsılmaz temeli kılan siyasal iradenin en somut tezahürüdür (Baskın, 2008).

SONUÇ

İttihat ve Terakki dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel bir mutlakiyetten modern bir ulus devlete evrilme sürecindeki en radikal ve sancılı laboratuvarıdır. 1908-1918 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, hukuki, toplumsal ve iktisat genetiğini kökten değiştiren bir “zihniyet devrimi” gerçekleştirmiştir. 1909 Anayasa değişiklikleriyle egemenliğin kaynağını saraydan meclise taşıyan bu irade, sadece siyasi bir dönüşümle yetinmemiş; kapitülasyonların kaldırılması ve yerli burjuvazinin desteklenmesiyle iktisadi

bağımsızlığın temellerini atmıştır. Özellikle “Millet-i Müsellaha” doktrini ile ordunun profesyonelleşmesi ve eğitimde gerçekleştirilen sekülerleşme hamleleri, toplumun modern bir vatandaşlık bilinciyle yeniden örgütlenmesini sağlamıştır. Savaş yıllarının getirdiği baskıcı uygulamalar ve ideolojik savrulmalar yaşanmış olsa da İttihat ve Terakki’nin mirası olan milli egemenlik, milli iktisat ve çağdaş eğitim vizyonu, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesini ve kurumsal yapısını belirleyen en temel referans kaynağı olmuştur. Bu bağlamda İttihat ve Terakki, Osmanlı’nın son nefesiyle Cumhuriyet’in ilk adımı arasındaki o kritik köprüdür.

Nihayetinde İttihat ve Terakki; savaş yıllarının getirdiği baskıcı ve merkezîyetçi uygulamalarına rağmen, monarşiyi sınırlayan, milli egemenliği kurumsallaştıran ve “milli bir kimlik” inşa eden devrimci bir harekettir. Hareketin 1908-1918 yılları arasındaki bu geniş yelpazeli reform ajandası, 1923’te kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti’nin idari, hukuki ve entelektüel genetiğini belirleyen temel miras olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914* (N. Yavuz, Çev.). Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İmge Kitabevi.
- Akyüz, Y. (2007). *Türk eğitim tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007*. Pegem A Yayıncılık.
- Aslan, Z. (2010). Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu üzerinde Meclis-i Mebusan’da yapılan müzakereler ve cemiyetlerin yapılmasında İttihat ve Terakki örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), 58.
- Baskın, B. (2008). II. Meşrutiyet’te kadın eğitimine yönelik bir girişim: İnas Darülfünunu. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38).
- Belge, M. (2012). *Militarist modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İletişim Yayınları.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2002*. İmge Kitabevi.
- Buğra, A. (2013). *Devlet ve işadamları* (F. Adaman, Çev.). İletişim Yayınları.
- Cavid Bey. (2015). *Meşrutiyet ruznâmesi* (H. Babacan & S. Avşar, Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları.
- Ekinci, B. E. (2023). 1876 Kanun-ı Esasî’de yapılan 1914 tarihli ikinci değişiklik: Amacı, meclis görüşmeleri ve fesih yetkisi bakımından sonuçları. *TBB Dergisi*, (168), 73-102.
- Erickson, E. J. (2003). *Size ölmeyi emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu* (T. Akad, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Eryaman, A. (2020). 1909 Matbuat Kanunu matbuat hürriyeti getirdi mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında "matbuat hürriyeti" tartışmaları 1909-1914. *OTAM*, 60.
- Goltz, C. V. D. (2013). *Millet-i müselleha (Ordu millet)* (İ. Sarıbal, Haz.). Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları.
- İnönü, İ. (2018). *Hatıralar* (S. Selek, Haz.). Bilgi Yayınevi.
- Kansu, A. (2002). *1908 Devrimi*. İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcıların rejim ve iktidar mücadelesi 1908-1913* (S. Somuncuoğlu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç. (2005). *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*. İletişim Yayınları.
- Köksal, O. (1987). *Mükellefiyet-i askeriye kanun-u muvakkati 29 Nisan 1330: (Osmanlı Devleti'nde askeralmada son durum)* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. Kronik Kitap.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı eğitim tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Soysal, M. (2017). *Türkiye’de iktidarın yetkilerinin sınırlandırılmasının tarihsel gelişimi (1808-2010)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Topçu, N. (1970). *Türkiye'nin maarif davası*. Hareket Yayınları.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye’de milli iktisat 1908-1918*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1989). *Türkiye’de siyasal partiler* (Cilt 3). Hürriyet Vakfı Yayınları.

- Tunaya, T. Z. (2001). *Türkiye’de siyasal gelişmeler (1876-1938) birinci kitap: Kanun-i esasî ve meşrutiyet dönemi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunçer, P. (2010). *İttihatçı Cavit Bey*. Yeditepe Yayınevi.
- Uyanık, E. (2016). İttihat ve Terakki dönemi eğitim reformları (1908-1918). H. Boz (Ed.), *Bayrak kalpak revolver İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde* (ss. 283-300). İhtimal Dergisi Yayınevi.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Y. S. Gönen, Çev.). İletişim Yayınları.

9. BÖLÜM

ON DOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI EĞİTİM REFORMLARININ MODERN ULUS KİMLİĞİNİN İNŞASINDAKİ KURUCU ROLÜ

Onur TÜRKÖLMEZ*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıl boyunca içinden geçtiği kapsamlı idari reform sürecinin önemli bir ayağını da eğitim reformları oluşturmaktadır. Eğitim reformları sadece eğitim müfredatının gözden geçirilmesi ve batılılaştırılması anlamında değil, ulusal kimliğin gelişimine katkı sunması ve Yeni Çağ'ın insan tipini inşa etmesi bakımından da önem taşımaktadır. Bir yandan da Osmanlı idari reformlarıyla farkında olunmayan bir eşgüdüm içinde devletin merkezileştirilmesi çabalarına da destek olmuştur.

Eğitim ve modern ulusal kimliğin inşası arasında da güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Modern eğitim kurumlarının ortaya çıkması ve eğitimin devlet tekeline alınması merkezi devletin otoritesinin tüm ülke sathına yayılmasının aracı olmuştur (Fortna, 2005: 70). Modern devletin inşası ve kitlelerin ortak bir kimlik etrafında birleştirilmesi sürecin en temel dinamiklerinden biridir. Eğitim bu süreçte, yerel cemaatlerin, dini kurumların elinden devlet tekeline alınarak ulus inşa sürecinin en kritik araçlarından bir haline gelmiştir (Üstel, 2008: 17).

Modern ulus devletler kapitalizmin ve sanayileşmenin gerektirdiği nitelikleri taşıyan, eğitilmiş yurttaşlara ihtiyaç duymaktadır. Bu durum yurttaşlığın homojenleştirilmiş bir kültür ve eğitim politikasıyla inşa edilen bir kategori olmasına neden olmuştur. Benzer süreçlere aşına olup benzer sorunlara benzer çözümler üretebilen, böylelikle üretkenlik ve verimlilik gibi kapitalizmin erken

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Gaziantep, onurturkolmez@gaziantep.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0003-3841-6880

aşamasında en çok ihtiyaç duyulan niteliklere haiz nesillerin yetişmesi ve ekonomik hayata dâhil olması son derece önemlidir. Bu nedenle modern devletler için standartlaştırılmış, ülke sathına yayılmış ve kitleselleştirilmiş bir eğitim politikasının varlığı hayati önem taşımaktadır (Özkırımlı, 2009: 166). Kitlesel ve zorunlu eğitim, merkezileştirilmiş bir müfredat ile uygulanarak devlet ile tebaa arasında gayrişahsi ve teritoryal bir iktidar ilişkisi de inşa etmektedir. Tebaa'yı vatanına hizmet edecek kalifiye düzeyine erdiren eğitim onu bir yurttaş olarak inşa eder. Ayrıca yeni yurttaş yerel bağlarından arınarak daha geniş ve tahayyül edilmiş bir vatanın paydaşı (vatan-daş) haline gelir (Roger, 2008: 162).

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim reformları başlangıçta bir ulus inşa projesi olarak başlatılmamıştır. Ağırlıklı olarak on dokuzuncu yüzyılda meydana gelen toprak kayıpları ve azınlık isyanlarını engelleyecek sadık ve liyakatli memur ve askerler yetiştirmek maksadına dayanmıştır (Atılgan vd., 2015: 75). Bu kapsamda kurulan modern eğitim kurumlarında gelişen politik eğilimler, imparatorluğu bir ulus devlete dönüştürecek yönetici elitin gelişmesini sağlamıştır (Findley, 2012: 91). Bu süreçte yeni açılan okullardaki müfredat ve sosyal ortam; vatan sevgisi, milliyetçilik ve özgürlük gibi fikirlerin ana taşıyıcısı ve inşacı haline gelmiştir. Okullarda verilen tarih ve coğrafya eğitimi, kutsal bir vatan bilincinin ve millet aidiyetinin gelişimine hizmet ettiği ölçüde, vatan için fedakârlık ve saltanata ve Türk olmayan unsurlara karşı milli egemenlik fikrinin gelişmesine de katkı sunmuştur.

Bu çalışmada Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılda uygulanan eğitim reformlarının ulus inşa süreçlerine etkileri değerlendirilmektedir. Çalışmada eğitim reformlarını inceleyen ikincil kaynaklar dikkate alınarak literatürde konuyla ilgili uzlaş alanları derlenmektedir. Çalışmanın yöntemi literatür taraması ve betimleyici anlatım üzerine kurulmuştur. Bu kapsamda çalışmada geleneksel eğitimden modern kurumlara geçiş süreci, modern eğitim kurumlarındaki müfredat ve ulusal kimlik inşasına etkileri ve yeni okullarda yetişen nesillerin politikleşme sürecine odaklanılmaktadır.

Geleneksel Terbiye'den Modern Maarif'e Geçiş

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük modernleşme çağı olan on dokuzuncu yüzyıl gelene kadar, imparatorlukta eğitim büyük ölçüde vakıflar ve gayrimüslim cemaatlerin inisiyatifinde gelişen sivil bir alandı (Somel, 2015: 38). Söz konusu parçalı yapı içerisinde eğitim müfredatı çocuğun mensup olduğu dine göre şekillenmekteydi (Berkas, 2003: 180). Bu durum onyedinci ve onsekizinci yüzyılda yaşanan askeri yenilgilerden doğan reform ihtiyacı ile değişmiş, ordu ve sivil bürokrasinin modern eğitim kurumlarından çıkan nesillerce yönetilmesi esas

alınmıştır. Bu kapsamda yapılan ilk düzenlemeler Tanzimattan sonraya rastlar. 1857 yılında Maarif Nezareti'nin kurulması ve 1864 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin düzenlenmesiyle eğitimde koordinasyonu sağlayacak yapıların kurulmasına dönük çabalar somutlaşmaktadır. 1864 Nizamnamesi ile ilk defa bugünkü anlamda ilkokuldan üniversiteye uzanan bir eğitim hiyerarşisi ortaya konmuştur (Findley, 2012: 153). Maarif Nezareti de bu yıllarda kurulan yabancı misyoner okullarını ve gayrimüslim cemaatlerin kurduğu eğitim kurumlarını denetlemekle görevlendirilmiştir (Somel, 2015: 27).

Ayrıca modern eğitim meritokratik yapının da bir parçası haline getirilerek güçlendirilmiştir. Tıbbiye, Mülkiye, Harbiye gibi yüksek okullarda okumanın devlet kadrolarına girmek için tek geçerli koşul haline gelmesiyle geleneksel eğitim kurumları olan Medreselerin belli bir prestij kaybına uğradığı ve ulemanın devlet içindeki gücünü kaybettiği söylenebilir. Bu bağlamda ilerleyen yıllarda medrese ve mahalle mektepleri modern eğitim kurumları karşısında geride kalmış, dini ezbere dayalı eğitim veren ve çoğunlukla modern eğitim kurumlarına ekonomik olarak gücü yetmeyen ailelerin çocuklarının yetiştiği yapılar haline gelmiştir. Bu durum, modern okullarda yetişenlerle medreselerde yetişen nesiller arasında yeni politik çatışmaları su yüzüne çıkaracak bir gerilimin de taşıyıcısı olmuştur (Berkes, 2003: 456; Ortaylı, 2018: 191).

Sultan II. Abdülhamid devrinde de yeni kurumlarda eğitimin modern niteliği sürdürülürken İslami değerler ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemde eğitimin içeriğinde politik ayrışmanın nüveleri sezildiğinden olsa gerek padişaha sadakat ve İslami ahlak öğelerinin yüceltildiği görülür. Bu kapsamda bir yandan Batılı bilim ve teknolojiyi baz alan ve bu yolda yetişen nesiller hedeflenirken bir yandan da bu nesillerin Batıda yeni gelişen siyasal fikirlerden etkilenmemesi, daha yerli ve daha sadık nesiller olarak kurgulanması hedeflenmiştir (Somel, 2015: 214).

Modern devletin gelenekselden yönetim biçimlerinden en önemli farkı vatandaşıyla eskiye oranla çok daha fazla ve çok farklı alan ve düzeylerde karşı karşıya gelmesi ve vatandaşın gündelik hayatına nüfuz etmesidir. Bu yeni nüfuz biçimlerinin en güçlülerinden biri eğitim kurumundaki değişim ve dönüşümlere dayanmaktadır. Modern okullar, devletin taşradaki çocukları evlerinden ayırarak kendine sadık kullar olarak biçimlendirmesi ve yetiştirmesini, karşılığında onlara rütbeler ve kadrolar vererek vatana hizmet duygusunu tatmin etmelerini sağlamaktadır (Emiroğlu, 2015: 394). Bu bakımdan Osmanlı modern okulları da, kimlikli homojeniteye ve ortak kültürün inşasına hizmet ederek ulusal kimliğin gelişiminde en önemli dinamiklerden biri olmuştur. Osmanlı modern eğitim kurumlarının bu yönü, merkezin taşraya sistematik, amaçlı ve organize biçimde

nüfuzunu artırarak merkez taşra ilişkilerinde merkeziyetçi eğilimin güç kazanmasına hizmet etmiştir.

Merkezileştirilmiş eğitimin finansmanının yaratılmasında taşrada toplanan vergiler kullanılmış, eğitimin ulusal bir nitelik kazanmasında toplumun tamamının aktif rızası ve katılımı esas alınmıştır. Eğitimin finansmanı için vakıf gelirlerinin yanı sıra, Maarif Hisse-i İanesi adı altında özel bir vergi toplanmıştır. Toplanan bu vergi ve vakıf gelirlerinin kullanımının planlanması için yerel eşraftan oluşan Vilayet Maarif Meclisleri kurulmuştur (Somel, 2015: 128). Böylelikle taşradaki güç odakları ile (toprak sahipleri, tüccarlar, din adamları vb.) yeni ittifak alanlarının kurulmasında eğitim önemli bir ara mekanizma olarak işlev görmüştür.

Türk olmayan nüfusun yaygın olduğu ve idarenin ulaşmakta ve nüfuz etmekte egemen toplumsal yapılar (aşiretler) nedeniyle güçlük çektiği Yemen, Irak gibi bölgelerde eğitim medeni hayata kavuşturma ve Türkçeyi öğretmek bütünlleştirme amaçlarına hizmet etmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru 1892 yılında açılan Aşiret Mektepleri, uzak yörelerdeki aşiret reislerinin çocuklarının İstanbul'a getirilerek eğitilmelerini ve aşiret aidiyet ve asabiyetinden sıyrılarak imparatorluk tebaasına devşirilmelerini amaç edinmiştir (Atılgan vd., 2015: 76; Somel, 2015: 259). Ancak söz konusu modern yapılar imparatorlukla bağlar zayıf olan aşiretler ve etnik/dini grupların modern milliyetçilik akımlarıyla tanışmasını sağlamış ve bu grupların ayrılıkçı hareketlere dönüşmesinde de etkili olmuştur.

Müfredatın Millileşmesi ve Kimlik İnşasının Alanları: Tarih, Coğrafya ve Dil

Modern eğitime geçiş süreci yeni kurumların ihdası ve yasal düzenlemeler kadar modern müfredatların uygulanmasını da içermektedir. Osmanlı'da modern eğitim müfredatı ile öğrencilere verilen yeni dersler ve yeni öğretim teknikleri, yeni kuşağın zihnindeki mekân, aidiyet ve kimlik algılarını büyük ölçüde dönüştürmüştür. Geleneksel bir hanedan yönetimi ve taşralı kimliğine dayalı aidiyetten, daha soyut bir devlete ve toprağa bağlı tahayyül edilmiş bir kimlik algısına doğru bir sıçrama yaşanmıştır.

Modernleşme sürecinde coğrafya derslerinin ve haritacılığın müfredata dahil edilmesi, yeni kuşaklarda vatan algısının somutlaşması yönünde atılmış en güçlü adımlardan biri olmuştur. İlk dönemlerde Avrupa'dan getirilen ve dünyayı (ve dolayısıyla üç kıtada toprakları bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nu) kıtalara ayıran haritalar üzerinden imparatorluğun coğrafyası öğretilirken, yüzyılın sonlarına doğru II. Abdülhamid devrinde imparatorluğu tek bir parça halinde gösteren haritalara geçilerek parçalanmaya müsait bir vatan algısının oluşmasının

önüne geçilmeye çalışılmıştır (Fortna, 2005: 229). Genel dünya coğrafyası dersleri ile öğrenciler yıllar içinde Osmanlı egemenliğinden çıkan toprakların yeni egemenlerini de öğrenmiş olmakta ve vatan algısının yanında “kaybolan vatan” algısı da güçlenmiş olmaktadır. Bu durum milliyetçi bilincin soyut dünyasının oluşmasında coğrafyanın verimli bir araç olarak öne çıktığını göstermektedir.

Özellikle Harbiye’de okutulan Tarih dersi müfredatı, Türklerin kökeninin Orta Asya’ya dayandığını açıkça ifade ederken, Osmanlı hanedanının Türk boylarına mensup olduğuna ilişkin tarihsel kökenlerine yönelik vurgular güç kazandı (Karpas, 2009: 171). Geleneksel kurumlarda daha ziyade Türk kimliğini Müslümanlıkla eşleyip tarih algısını İslam tarihine endeksleyen bir müfredat uygulanırken modern okullardaki bu milliyetçi vurgu oldukça radikal bir dönüşüme işaret etmektedir. Yine yeni okullardaki tarih kitapları Tanzimat reformlarını imparatorluğun yeniden doğuşuna vesile olacak bir süreç olarak anlatmakta ve maddi ilerlemenin toplumlar için çok önemli olduğuna dair pozitivist vurgu ile bu anlatı desteklenmekteydi (Somel, 2015: 49) Böylelikle yeni kuşaklar üzerinde, her türlü bağınazlığı reddederek bilimsel düşüncüyü takip etmek ve ülkeyi yeniden güçlendirmek yönünde düşüncelerin etkili olmasına çalışıldığı ifade edilebilir (Karpas, 2009: 252)

Özellikle askeri okullardaki müfredatta vatan kavramının kapsamlı bir dönüşüme tabi tutulduğu görülür. Vatan artık somut olarak doğulan yerin ötesine taşınarak; dil, din, hukuk, mülkiyet ve ortak hatıraların birleştirdiği insanların bir arada yaşadığı ve gerektiğinde uğrunda ölünecek kutsal bir mekân olarak yeniden ölçeklendirilmiştir (Durgun, 2011: 98). Bu yolla, geleneksel yapıda savaş ve fedakarlığın kökeni olan “Gaza” ideolojisinin yerini “vatanperverlik” duygusuna bıraktığı görülmektedir (Mardin, 1994: 215).

Eğitim kurumlarında modernleşmenin ulusal kimlik inşa sürecine etki ettiği son alan dil alanıdır. Kürt ve Arapların çoğunluk nüfusu oluşturduğu vilayetlerde Osmanlı Türkçesi eğitime ağırlık verilerek ulusal homojenleştirme sürecine yoğunlaşan bir idari çaba dikkat çekmektedir. Bir yandan da Türkçe eğitimi, alternatif dillerde eğitim veren yabancı okullarla rekabetin sahası haline gelmiştir. Devletin azınlık milliyetçiliği ve Avrupa emperyalizmine karşı içeride bir cephe oluşturmak için eğitimi ulusal kimlikle güçlü bağlarla bağlamayı stratejik bir tercih olarak ele aldığı anlaşılmaktadır.

Yeni İnsan Tipinin Yetiştirilmesi ve Siyasallaşması

Eğitim sistemindeki dönüşüm, yeni nesillerin ben ve öteki algılarının gelişimini etkilemektedir. Özellikle milliyetçiliğin hızlı bir gelişim sürecine

girdiği on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sında modern eğitim kurumlarında yetişen genç nesillerin Osmanlı'yı yirminci yüzyıla taşıyacak ve imparatorluktan cumhuriyete geçişi yönetecek bir nesil olması bu durumu daha da önemli kılmaktadır. İmparatorluğun yeni insan tipi bir yandan soyut bir vatan ve devlet algısına sahip yetiştirilirken bir yandan da padişaha sadakat ve İslam ahlakına bağlılık öğeleriyle donatılmaya çalışılmaktaydı. Bu çelişkili uygulamalar bir bütün olarak yeni Osmanlı bireyinin bir yandan milliyetçi ideolojiye yatkın gelişmesini sağlarken bir yandan da padişaha sadakat ile soyut devlete bağlılık arasındaki gerilimi içselleştirmesine neden olmuştur.

Özellikle geleneksel çevreden sıyrılma, yatılı okullar aracılığıyla kent hayatı ile aile bağları olmadan tanışma gibi deneyimler, gençlerin aile baskısından uzak zaman zaman bohem zaman zaman ise politik riskler aldığı bir sosyalleşme ortamına girmelerinde etkili olmuştur. Aynı zamanda okullardaki katı disiplin ve öğrenciler arasındaki dayanışma bağlarının kökleşmesi, aile ve köy-kasaba aidiyetinin ötesinde bir kardeşlik duygusunun gelişmesine zemin hazırlamıştır (Findley, 2012: 178). Modern eğitim kurumları modern mesleklerin ortaya çıkışına da aracılık etmiştir. Böylelikle yeni Osmanlı nesli entelektüel, memleket meselelerine duyarlı, iyi eğitilmiş subaylar, doktorlar ve öğretmenler olarak yetişmektedir. Bu yeni insan geleneksel zihniyete karşı eleştirel, aydın bir duruş sergileyen, özgüvenli, çalışkan ve medeni idi (Kılınçoğlu 2023: 203).

Geleneksel kültürden farklı olarak dilencilik ve düşkünlük, sadece bir asayiş problemi olmanın ötesinde Osmanlı ahlakına da aykırı haller olarak değerlendirilmiştir (Özbek, 2002: 84). İyi bir yurttaşın kendi geçimini sağlayabilmesi gerektiği, devletin görevinin de çalışma ahlakına sahip olmayanları ıslah etmek olduğu vurgulanmıştır. Hayırseverlik uygulamalarının da Hilal-i Ahmer, Donanma Cemiyeti gibi yapılar aracılığıyla devleti güçlendirme yönüne kanalize edildiği görülür. Osmanlı yurttaş ahlakı eğitiminin içeriğinde beden ve sağlığın korunması önemli unsurlar arasında bulunmaktadır. Kişisel temizliğe önem verilmesi, alkolden uzak durulması ve spor yapma alışkanlığı güçlü bir toplum ve güçlü bir devlet için olmazsa olmaz şart olarak görülmüştür (Üstel, 2008: 78). Kadınların da yeni Osmanlı insanı olarak yeni rolleri ve görevleri ortaya çıkmıştır. Kadınlar, ev ekonomisi, yeni nesillerin ahlaken yetiştirilmesi gibi bakımlardan modern eğitime dâhil edilmeleri gereken bir toplumsal kesim olarak tanımlanmıştır.

Yeni Osmanlı yurttaşının zihni, padişaha sadakatten soyut vatan ve millet aidiyetlerine doğru geçtikçe, kurulu rejime dair muhalefeti de güç kazanmıştır. Bu nedenle modern okullardan çıkan nesillerde ulusal bilinç güç kazandıkça padişah ve saltanatı aşan görüşlerin yaygınlık kazandığı görülür. Bu süreçte on

dokuzuncu yüzyılın bilimi ve ilerlemeyi merkeze alan pozitivist eğitim anlayışı önemli etkenlerden biri olmuştur. Yeni kamusal pratikler ve gündelik hayat dönüşümleri aracılığıyla milliyetçilik yeni Osmanlı bireyinin zihnindeki önemli belirleyicilerden biri haline gelmiştir. Vatan için yaşama, vatan için çalışma ve gerektiğinde vatan için ölme gibi fedakarlıklar Osmanlı'da modern eğitimin uygulanmasıyla dönüşen nesillerin zihin kodlarında yerini almıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Milliyetçilik ve uluslaşma, modern devletin kitlesel eğitim süreci ile güç kazanan olgulardır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte eğitim; tebaadan "yurttaş" yaratmanın, parçalı imparatorluk aidiyetlerini merkezi bir ulusal kimliğe dönüştürmenin ve toprağı ideolojik olarak yeniden ölçeklendirmeni en temel aracı olarak işlev görmüştür.

Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi, refah politikalarının gelişimi ve kadının statüsündeki değişim, geleneksel bağlarından azade, zaman ve mekân algısı değişmiş, vatan ve millet için çalışmayı ve üretmeyi içselleştirmiş yeni bir "birey" yaratmıştır. Ancak bu bireyleşme, liberal bir özerklik şeklinde değil; bedeni, aklı ve emeğiyle devlete/ulusa adanmış, vatan müdafaasını ve toplumsal kalkınmayı asli görevi sayan modern ulus-devletin inşası yönünde gerçekleşmiştir.

Eğitim müfredatına giren pozitif bilimler, tarih ve coğrafya dersleri aracılığıyla öğrencilere kutsal ve sınırları olan bir vatan imgesi kazandırılmıştır. Özellikle II. Abdülhamid devrinde müfredatın İslami değerlerle çeşitlendirilmesi ve devleti kurtarma çabaları, paradoksal bir şekilde, imparatorluğun çöküşünü gören, haritalar üzerinden kayıpları okuyan ve aidiyetini padişah'tan ziyade "millet" ve "vatan" kavramlarına kaydıran milliyetçi, seküler eğilimli bir aydın ve subay kuşağının yetişmesinde de etkili olmuştur.

Osmanlı eğitiminde "Türklük" bilinci, Cumhuriyet'in Türk Tarih Tezi'nden çok önce, özellikle askeri okulların müfredatında görünür hale gelmiştir. Okutulan tarih ders kitaplarında Osmanlı hanedanının Türk kökenleri (Oğuz Han, Hunlar vb.) ve Türk milletin kahramanlıkları vurgulanmış, böylece hanedan aidiyetinin altında güçlü bir etnik aidiyetin yer aldığı anlatısı yerleştirilmiştir. Devletin Türk nüfusun yoğun olmadığı bölgelerde Türkçeyi yaygınlaştırma ve bu unsurları "medenileştirerek" merkeze bağlama stratejisi, ulus inşasının homojenleştirici doğasını yansıtmaktadır.

Eğitim reformlarının ulus kimliği inşasındaki en çarpıcı "kurucu" rolü, aslında bir paradoks barındırmaktadır. Padişahlar (özellikle II. Abdülhamid), modern okulları devleti kurtaracak, padişaha sadık memurlar yetiştirecek kurumlar olarak

tasarlamıştı. Ancak bu okullarda (Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye) Batı'nın pozitif bilimleri, rasyonel düşünce, evrim ve ilerleme gibi kavramlarla donatılan öğrenciler, geleneksel rejimle çelişkiye düştüler. Okullar; aidiyetini padişahın şahsından ziyade soyut bir "millet" ve "vatan" kurgusuna yönelten, rejimin kurtuluşunu milliyetçilikte ve laik modernleşmede gören Jön Türk kuşağını üretilmesinde etkili olmuştur. Bu anlamda Osmanlı düzenini ıslah etmek ve kurtarıcısı olmak amacına dayanan modern eğitim kurumları Osmanlı geleneksel yönetimini cumhuriyete götürecek ulusal egemenlik ve milliyetçilik bağlamlarını üreten bir milli kimlik inşacısı haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde daha radikal ve laik bir formatta hayata geçirilen "homojen ulus" projesi, aslında bir boşlukta doğmamış; tohumları 19. yüzyıl Osmanlı okullarının sınıflarında atılan entelektüel ve siyasi dönüşümlerin takipçisi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Atılğan, G., Aytekin, E. A., Ozan, E. D., Saraçoğlu, C., Şener, M., Uslu, A. & Yeşilbağ, M. (2015). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat*. Ankara: Yordam Kitap.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (A. Kuyaş, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Durgun, S. (2011). *Memalik-i Şahane'den vatan'a*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2015). *Kısa Osmanlı-Türkiye tarihi: Padişahlık kültürü ve demokrasi ülküsü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Findley, C. V. (2012). *Modern Türkiye tarihi: İslam, milliyetçilik ve modernlik 1789-2007* (G. Ayas, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.,
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İslam, devlet ve eğitim* (P. Siral, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H. (2009). *Osmanlı'dan günümüze elitler ve din*. İstanbul: Timaş Yayınları.,
- Kılınçoğlu, D. T. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat ve kapitalizm* (O. Gayretli, Çev.). İstanbul: Heretik Yayıncılık.

- Mardin, Ş. (1994). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (49. Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.,
- Özbek, N. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devlet: Siyaset, iktidar ve meşrutiyet (1876-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2009). *Milliyetçilik kuramları*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Roger, A. (2008). *Milliyetçilik kuramları*. İstanbul: Versus Yayınları.
- Somel, S. A. (2015). Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, otokrasi ve disiplin* (O. Yener, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (2008). *"Makbul vatandaş"ın peşinde: II. Meşrutiyet'ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

10. BÖLÜM

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE ÇOCUK TERBİYESİ TARTIŞMALARI: BURSA MECMUASI ÖRNEĞİ

Rahime YAVUZ GERENTEPE*, Alev DURAN**

GİRİŞ

Bursa vilayeti kendi matbaasını kurmuş ilk Anadolu şehirlerinden birisi olmuştur. Bursa'da kurulan ilk matbaa unvanını taşıyan Matbaa-i Vilayet'in, ilk müdürü öğretmen Saip Efendi yönetiminde çalışmalarını yürütmüştür (Tayla, 1997: 13-16). 1 Aralık 1917 ve 12 Ocak 1920 tarihleri arasında çıkartılmaya başlanmış bir tarih, edebiyat, sanat ve bilim dergisidir (Bursa Mecmuası, 1 Teşvinsani 1918).

Bursa'da yayımlanan on beş günlük bilim, sanat, edebiyat dergisi. Bursa Muhipleri Cemiyeti tarafından 1 Aralık 1917'den itibaren yayımlanmış ve yayın yönetmenliğini Muhittin Baha (Pars) Bey yapmıştır. 1919'da yayın süresini haftalıkla çevirmiş, 1920'de Bursa'nın işgali üzerine kapanmış, Cumhuriyet'in ilânından sonra da çeşitli aralıklarla, sahip ve sorumluları da değişerek 1950'ye değin yayın yaşamını sürdürmüştür (Çalıklı, 2014).

30 Kasım 1918'de Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasının ardından, dergi, ülkenin kurtuluşu ve ulusun uyanışı için yol arayışlarına katkıda bulunmuştur. 29 Aralık 1919 tarihli 25. sayısında, daha kapsamlı olabilmek için "*Cemiyet-i Müderrisin*" adını "*İslâm Teâlî Cemiyeti*" olarak değiştiren kuruluşun bir bildirisi yayımlanmıştır. Bu bildiride "*görevlerin büyüklüğü ve önemi göz önünde*

* Dr. Öğr. Üyesi İstanbul Arel Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/ Türkiye, rahimeyavuzgerentepe@arel.edu.tr, ORCID: 0009-0009-1249-8372.

** Doç. Dr. Bağımsız Araştırmacı, Ankara/Türkiye, alvdm@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0995-8090.

bulundurularak her sınıf ve tabakanın bu kutsal göreve katılımını sağlamak amacıyla 'Cemiyet-i Müderrisîn' adının 'Teâli-i İslâm'a dönüştürülmüş' bulunduğu vurgulanmaktaydı. Ancak 1920 başlarında Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin Kuva-yı Milliye karşıtı bir tutum takınması üzerine, Muhittin Baha Bey ve dolayısıyla dergi, cemiyetle bağlantılarını kesmişlerdir.

Kapsamında daha çok bilim, ziraat, toplumsal hadiseler, psikoloji ve eğitime dair yazılara yer verilmiştir (Öztürk, 2021: 411). Bursa Mecmuası hem Bursa'nın hem de ülkenin önemli eğitim kaynaklarından biridir. Bu özelliğin nedeni, yazarlarının ve idarecilerinin neredeyse tamamının eğitimci olmasıdır. Eğitim yazılarıyla birlikte psikoloji yazılarıyla da katkıda bulunan yazar Zehra Samime ya da Samime Zehra çocuk terbiyesi hakkında birçok tartışmayı dergiye taşımış ve neredeyse bütün sayılardaki bu hususta birçok yazı kaleme almıştır (Öztürk, 2021: 418). Yeni nesillerin nasıl yetiştirilmesi gerektiğine dair rehber niteliğinde makaleler yazmıştır. Bursa Mecmuasındaki köşesinde bir anne şefkatiyle bir öğretmenin disiplinini harmanlayan bir dil kullanmıştır.

Osmanlı Devleti tarihi boyunca ailenin ve çocukların korunmasına özen göstermeye çalışmıştır ve basında da çocuk terbiyesi sık sık yer bulmuştur (Solak ve Çomruk, 2024: 291). Osmanlı Devleti çocuk bakımı hususunda çocukların büyürken devlet için yararlı birer birey olmaları adına talim ve terbiyesiyle ilgili de düzenlemelere gitmiştir (Duran, 2018). Öğrenim çağındaki çocukların eğitimden mahrum kalmamaları hedeflenmiştir (Koçer, 1991: 213-217). Çocuk talim ve terbiyesi ile ilgili pek çok mecmua yayınlanmaya başlanmış, mekteplerde teftiş-i sıhhi çalışmaları da göz doldurmuştur (Öztürk ve Emiroğlu, 2022: 567).

Osmanlı basın hayatı, özellikle II. Meşrutiyet sonrasında siyasî ve fikrî tartışmaların yanı sıra toplumsal dönüşüm arayışlarının da taşıyıcısı olmuştur. Bu bağlamda taşra basınının önemli örneklerinden biri olan Bursa mecmuası, çocuk terbiyesi meselesini gündemine alarak eğitimin aile, mektep ve cemiyet boyutlarını bir arada ele alan metinlere yer vermiştir. Zehra Samime'nin kaleme aldığı yazılar, bu yayın çizgisi içinde pedagojik duyarlılığı yüksek ve sistemli bir terbiye anlayışını temsil etmektedir.

Bu çerçevede Bursa Mecmuası, yalnızca bir taşra dergisi olmanın ötesinde geç Osmanlı döneminde çocuk terbiyesine dair zihinsel dönüşümün izlerini taşıyan önemli bir mecra olarak değerlendirilebilir. Dergide yer alan yazılar, aile, mektep ve cemiyet arasında kurulan pedagojik ilişkinin nasıl kurgulandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Özellikle Zehra Samime'nin kaleme aldığı yazılar, annelik, disiplin ve ahlak kavramları etrafında şekillenen terbiye anlayışını

görünür kılmaktadır. Bu bölümde, Bursa Mecmuası'nın yayın çizgisi ve entelektüel çerçevesi kısaca ortaya konulduktan sonra Zehra Samime'nin çocuk terbiyesine dair yazıları tematik bir çerçevede ele alınacaktır.

Zehra Samime'nin Çocuk Terbiyesi Üzerine Yazıları

Sevk-i Tabîler

“Son 18 senedir talim ve terbiyede en hâkim olan nazariyattan biri çocukların sevk-i tabîilerini tetkik etmek, anlamak ve onları istimal etmektir. Şahsiyetin kökleri sevk-i tabîîdedir. İnsanları terbiye etmek için sevk-i tabîîlerinden başlamazsanız işi esasından tutmuş olamazsınız. Bugün talim ve terbiye nazariyatında sevk-i tabîîlerin ehemmiyetini hissettiren “hayatiyat” fenni olmuştur. Sevk-i tabîîlere karşı eski insanlarla yeni insanların nokta-i nazarları birbirinden pek ziyade farklıdır. Pek yakın zamana kadar sevk-i tabîîlere insanlardaki akla mukabil yalnız hayvanlarda bulunur bir hâssa diye bakarlardı; bundan dolayı sevk-i tabîîleri tahsilde ihmal ediyorlardı. İhmal etmezlerse hayvanî tabiatlarda mevcut birtakım şeyler diye onları öldürmeye bakıyorlardı yahut sevk-i tabîîleri efkâra itaat eder bir hale sokmaya çalışıyorlardı. Bugünkü vaziyet-i zihniyeye gelince: Sevk-i tabîîler hayvanlar kadar insanlara da mahsus birtakım hasletler diye kabul olunuyor. Hayvanlarda bulunan sevk-i tabîîlerin hepsi insanlarda da vardır. Bundan fazla olarak bina etmek, taklit etmek gibi sevk-i tabîîler insanlarda daha tam, daha mütekâmil bir tarzda bulunuyor. Sevk-i tabîîler muallimelerin hususiyle iptidaî muallimelerinin elifbası demektir. Onlar ihmal edilemezler. Çünkü isyan ederler. Onlar mahvedilemezler, çünkü cümle-i asabiye'nin en derin noktasındadırlar. Onlar efkâra itaat edecek bir hale getirilemezler, çünkü efkârla hiç münasebetleri yoktur (Bursa Mecmuası, S.1, 1 Kanun-ı Evvel 1917: 11-12).

Zehra Samime, “Sevk-i Tabîîler” başlıklı yazısında çocuk terbiyesini doğrudan çocuğun fitrî yapısı üzerinden temellendirmektedir. Yazara göre son dönemin talim ve terbiye anlayışında en hâkim bakış açılarından biri çocukların sevk-i tabîîlerini incelemek, anlamak ve bu eğilimleri doğru biçimde kullanmaktır. Bu yaklaşım, terbiyeyi dışsal bir müdahale süreci olmaktan çıkararak çocuğun içsel yapısına dayandırmaktadır. Bu yaklaşım, klasik nasihat merkezli eğitim anlayışından ayrılarak çocuğun psikolojik yapısını esas alan modern bir pedagojik bilinçle örtüşmektedir. Zehra Samime'nin sevk-i tabîîler

üzerine kurduğu pedagojik çerçeve, çocuğu edilgen bir varlık olarak değil içsel dinamiklere sahip şekillendirilebilir bir özne olarak ele almaktadır. Bu yönüyle metin, geç Osmanlı döneminde taşra basınında dahi çocuk psikolojisine dair sistemli ve teorik bir bilinç oluştuğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Sevk-i tabiîlerin mahiyeti

“Sevk-i tabiîlerin mahiyetine gelince: Bir sevk-i tabiînin neticesi nedir? Yuvasını yapan bir kuş, kışa zahire biriktiren bir hayvan, muğlak bir hayat-ı içtimaiye yapan karıncalar oyuncaklarıyla oynayan çocuklar hep sevk-i tabiîlerin birer tecellisidir. Muallime sevk-i tabiîlere karşı nasıl vaziyet almalıdır? Buna da diyebilirim ki ne ihmal, ne tazyik, ne de tahrip; hatta ne de talim kabildir. Bunlar sadece faydalı noktalara doğru sevk edebilirler. İçlerinde oyunları çok seven var mı? Onlara uzun teneffüsler verelim, oyun faydalı bir unsur diye telakki ederek faydalı oyunlar tertip edelim; çocuklar bir şeyi toplamak istiyorlar mı, onlara tarih-i tabiî koleksiyonları yapmak için raflar ayıralım. Çiçekler, otlar, resimler, böcekler biriktirmek için onları teşvik edelim.

Çocukların birtakım iptidai korkuları var mı? Bu korkudan onları cinliden, gulyabaniden korkutmak suretiyle istifade etmeyelim, fenalığı yapmanın fena neticelerinden korkmaya sevk edelim. Fenalığı korku ile tev'em bilsinler. Çocuklar çabuk haset ederler mi? O çocukların hiddeti geçince haksızlığa, zulme isyan edecek bir hale koyalım. Çocuklar sır saklamasını severler mi? O çocuklara arkadaşlarındaki ifşaati, ahlakî en iyi hasleti şayan-ı taklid diye gösterelim. Fena hareketleri fena ve acı neticelere bağlamak bu mizâçta çocuğa kâfi derecede bir te'sir göstermez fizyoloji nokta-i nazarından böyle bir çocuğun cümle-i `asabiyesinde bir kusur vardır, bu tabi`atlar çabuk inanırlar. Çar çabuk karar verirler. Onlara `avâm lisaniyla “tetik” de derler. Birçok ef`ali sebepsiz ve maksudsuzdur. Cümle-i `asabiyesi fî'ili bir surette tecelliye meyyâldir. Dimağdan `adalâta giden yollar pek derin ve pek sâbittir. Böyle çocuklara hem irsen ve hem de terbiye neticesiyle `adalî denir. Bir çocuk ibtidâî tahsilinden i`dâdîye geçince arkadaşlarına hâkimdir. Çocuğun bu kusurları ibtidâî ve i`dâdîde tashih edilmeden dârü'l-fünûna gelirse ona çalışmasını bilmez, hazmedemez bir dimağ diye bakılır. Kendisi çalışabilir, çabuk öğrenir. Fakat aldığı zihninde iyi tertib etmez; bir ihtiyar gibi

usûller, kâ'ideler ezberler. Fakat hâdisât karşısında şaşırır. Kendi gözüyle deliller bulup öğrenmektense büyük isimlerden istişhâd etmeyi sever. Ezberler taklîd eder. Fakat düşünüp icâd edemez. Bu tarzda kız çocuklar iyi terbiye edildikleri zaman müteşebbis ve erkek çocuklar da ekseri en cesur ve büyük kahramanlar olmuştur” (Bursa Mecmuası, S.1, 1 Kanun-ı Evvel 1917: 12).

Zehra Samime'nin çocuk terbiyesine dair düşüncesi bu yazısında üç temel eksen etrafında şekillenmektedir. Çocuğun tabiî sevklerinin tanınması ve bastırılmaması, ani fiillerin duygusal çağrışımlar yoluyla yönlendirilmesi, mizaca göre farklılaştırılmış ve bireysel özellikleri dikkate alan bir terbiye anlayışının benimsenmesidir. Zehra Samime, çocuk terbiyesini korku ve baskıdan arındırarak, irade inşasını esas alan bilinçli ve yönlendirici bir pedagojik çerçeve içinde yeniden düşünmektedir.

Ta'lim ve terbiye de fi'l-i anîlere karşı esâs

Bütün çocuklarda mevcut olan fevrilik ba'zı çocuklar da gayr-ı tabî'î denilecek surettedir. `Ale'l-âdeden fazla olan çocuğa karşı husûsi bir hat hareket-i ihtiyâr etmek lazımdır. Bu tarzda bir çocuk bütün hâricî te'sîrâta çarçabuk kapılır. İster şahsi ister maddi olsun pek çabuk atılır ve kolay suret de baştan çıkar. Çocuğun bu kusûrları ibtidâi ve i`dâdîde tashih edilmeden dârü'l-fünûna gelirse ona çalışmasını bilmez, hazmedemez bir dimağ diye bakılır. Kendisi çalışabilir, çabuk öğrenir. Fakat aldığı zihninde iyi tertîb etmez; bir ihtiyar gibi usûller, kâ'ideler ezberler. Fakat hâdisât karşısında şaşırır. Kendi gözüyle deliller bulup öğrenmektense büyük isimlerden istişhâd etmeyi sever. Ezberler taklîd eder. Fakat düşünüp icâd edemez. Bu tarzda kız çocuklar iyi terbiye edildikleri zaman müteşebbis ve erkek çocuklar da ekseri en cesur ve büyük kahramanlar olmuştur. Bu tarzda fevrî çocukların nasıl terbiye edileceklerini gelecek nüshada yazacağım” (Bursa Mecmuası, S.1, 1 Kanun-ı Evvel 1917: 19-23).

Zehra Samime, çocuk terbiyesinde “fiil-i ânî” olarak nitelendirdiği ani davranışların belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Yazar, eğitim ve terbiyenin esasını, çocuğun iyi fiilleri olumlu ve sevinçli hatıralarla ilişkilendirmesinde görmektedir. Yazar, mizacın tek başına kader olmadığı uygun yönlendirme ile olumlu istikamet kazanabileceği fikrini ortaya koymaktadır.

Sayı 2’den örnekler

a. Fi’l-i Anîler

“Fi’l-i ani düşünülür düşünülmez hemen icra edilen bir harekettir. Çocuklar bir şey yaptıkları vakit bazen düşünmeden yaptım derler. Bu ani fiilleri pek çok yapan çocuklara kuru mizaç diyoruz. Bu fevrilik yani efkârın hemen ef’âle munkalib olması çocukluk hayatının başlıca hasletlerindendir. Onlar için bir şeyi düşünmek o şeyi yapmaktır. Bu mizaçta olanların hareket-i zihniyesiyle hareket-i mâddiyesi arasında hemen hiçbir zaman geçmez (Bursa Mecmuası, S. 2, 15 Kanun-ı Evvel 1917: 17-19).

Fena fi’l-i anî

“Fevrîler de fena şeyleri düşünüp yapmak tehlikesi vardır. Bundan tamamen ictinâb gayr-ı kâbidir. Mu’allimenin çocuklarına böyle bir hâl karşısında yapacağı şey` bu hareket geçtikten sonra onu fena diye kabul ettirmek ve buhareketi elem ve acı ile çocuğun hafızasında bırakmak ve bu suretle o harekettten men` etmektir. En âdî misaller sırada arkadaşının saçını çekmek, önündekini çimdiklemek. Çalmak, yerdeki kibrit başına bâb parlatmak hülâsa her hâtırına gelen şeyi yapmaktır” (Bursa Mecmuası, S. 2, 15 Kanun-ı Evvel 1917: 17-19).

İyi fi’l-i anîler

“Ba`zen fi’l-i anîler iyi ve doğru hareketlerde olabilir. Çocuk elindeki kurabiyeyi paylaşır. Küçük arkadaşını fenaların taarruzundan hıfzeder. Fakir arkadaşına muâvenet eder, yaptığı fenalığı hemen itirâf eder. Arkadaşının muvaffakiyetine sevinç gösterir, bu âni fiiller de iyi olanlara muallimler dikkat etmeli, takdîr etmelidir. Çocuğun zihninde iyi hareket sevinç hissiyle tev`em olmalıdır ki çocuk bu hareketi tekrar etsin” (Bursa Mecmuası, S. 2, 15 Kanun-ı Evvel 1917: 17-19).

Zehra Samime’nin yaklaşımı, çocuk davranışlarını mutlak iyi-kötü kategorilerine hapsedmekten ziyade, onların kaynağını anlamaya ve pedagojik olarak nasıl yönlendirilebileceğini tespit etmeye yöneliktir. Düşünce ile eylem arasındaki boşluğun henüz oluşmadığı çocukluk evresinde, terbiyenin görevi bu

boşluğu bilinçli biçimde inşa etmektir. Dolayısıyla fi'l-i anîler, bastırılması gereken bir taşkınlıktan ziyade irade terbiyesinin başlangıç noktasını teşkil eden doğal bir hareketlilik olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, dönemin ahlâk merkezli söylemini aşarak psikolojik gözleme dayalı daha incelikli bir eğitim anlayışına işaret etmektedir.

b. Talîm ve terbiye de fi'l-i anîlere karşı esâs

“Bütün şu'ûrlu fi'iller fi'l-i anî derecesinden mutlak geçer. Bazı hareketler hiç (bir) vakit onun fevkine geçmez. Ta'lim ve terbiyenin burada esası bütün iyi fi'l-i anîlerin iyi hâtıratını iyi ve sevinçli hâtırana rabt etmek, bunu muntazam sûret de yapmak ve neticesinde çocuğun zihniyetini o hareketi tekrara sevk edecek fenalıklardan içtinap edecek bir hale getirmektir. Fi'l-i anîlerin bu ibtidâi tecelliyâtında bu fi'illerin tekrar ve tecellisi en çok hûş ve nâ-hûş fikirlere bağlıdır, neticesi nâ-hûş bir hisse bağlayan fikir fi'l neticesinde tekrar etmez. Kendisi çalışabilir, çabuk öğrenir. Fakat aldığı zihninde iyi tertib etmez bir ihtiyar gibi usûller, kâ'ideler ezberler. Fakat hâdisât karşısında şaşırır. Kendi gözüyle deliller bulup öğrenmektense büyük isimlerden istişhâd etmeyi sever. Ezberler taklîd eder. Fakat düşünüp icâd edemez. Bu tarzda kız çocuklar iyi terbiye edildikleri zaman müteşebbis ve erkek çocuklar da ekseri en cesur ve büyük kahramanlar olmuştur” (Bursa Mecmuası, S. 2, 15 Kanun-ı Evvel 1917: 17-19).

Zehra Samime, yazısında çocuğun ani ve fevri hareketlerini ahlâkî bir kusurdan ziyade gelişimsel bir başlangıç olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte bu başlangıcın doğru biçimde yönlendirilmemesi hâlinde karakter yapısında ve zihinsel işleyişte kalıcı zaafılara dönüşebileceğini ifade etmektedir. Eğitimin, bu ani tezahürleri bastırmak yerine onları düzenlemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca eğitimin çocuğun mizacını tanıması, duygusal pekiştirme yoluyla alışkanlıklar oluşturması ve muhakeme gücünü derinleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu suretle fevriğin dağınık ve maksatsız bir hareketlilik olmaktan çıkarılarak iradeli, adil ve üretken bir şahsiyetin inşasına hizmet edebileceğini ortaya koymaktadır.

Sayı 3

Fevrî Çocukları Nasıl Terbiye Etmeli

“Bu tarzda çocuklar çocuk bahçesi denilen mekteplere girmemeli. Bu sınıflar zaten kendine hâkim olmayan kusurlu cümle-i asabiyyenin

fazla hareketini tezyit eden bugünkü çocuk bahçeleri, sâkit, ihsasâtını belli etmez hissî çocuklar içindir. Böyle adalî, fevrî bir çocuk emirler, tehditle terbiye edilemez. Bu çocuğu teskin etmek için zihnine başka ve karışık bir şeyin hayalini vermeli. Bu cümle-i asabiyesinin hareketini durdurur. Eğer çocuk sırasını, yazıhanesini kalemiyle kirlletiyorsa onun önüne resmedilecek bir harita veyahut başka bir şey koymalı. Bunu emir diye değil, bu fena temayülünü hayra, düşünmek lazım olan müşkil bir vazife şekline koymak için. Bunlara adem-i muvaffakiyetlerinin esbâbını tahlil etmeli, göstermeli. Teenninin, düşünmenin iyiliklerini anlatmalı. Böyle çocukların iyi hasletlerini nazar-ı dikkatten uzak tutmamalı. Bunların en iyi hasletleri çeviklik ve sürattir. Bu tarzda çocukların zihnî meşgaleleri onları hemen harekete sevk eden mevzulardan ziyade düşünmek icap ettiren riyazi ve sarf gibi dersler olmalıdır. Bundan başka müşahede, dikkat, muhakeme, mukayese gibi kabiliyetleri meydana çıkaran tecrübî hikmet, tecrübî kimyaya çok ehemmiyet verdirmeli. Çocukların silsile-i mümâresetinde, hafızasında eksik olan halkalar hep bu hadisenin eksikliğidir. Fevrî iradeler dikkatle idare edilmezlerse neticesinde galebe edilmez itiyatlara, çılgnlıklara, hastalıklara geçer” (Bursa Mecmuası, S.3, 1 Kanun-ı Sani 1918: 33-36).

Zehra Samime’nin temel çıkarımı şu şekilde özetlenebilir: Fevri ve hareketli mizaca sahip çocuklar bastırılmamalı bilakis onların enerjisi sorumluluk, üretim, gözlem ve muhakeme gerektiren faaliyetlere yönlendirilmelidir. Terbiye, emir ve tehditle değil analiz, dikkat, deneyim ve duygusal pekiştirme yoluyla gerçekleştirilmelidir. Eğitim sistemi ise bu mizacı dikkate almalı ezberci ve pasifleştirici yöntemler yerine, zihinsel disiplin ve irade inşasını birlikte hedefleyen bir program benimsemelidir. Böylece fevrilik, dağınık ve kontrolsüz bir hareketlilik olmaktan çıkarak iradeli, üretken ve toplum içinde yerini bulmuş bir şahsiyete dönüşebilecektir.

Sayı 5

“Çocukların Taklit Ettikleri Modeller Çocukların ister büyük ister küçükleri ne tarzda modeller taklit ederler? Çocukların mutlak iyi veya kötü modelleri taklit ettiklerini iddia edebiliriz. Çocuklar taklit ettikleri şeyin mahiyetini bilmezler. Çocukların taklit ettikleri cazip, parlak, şayan-ı dikkat insanlar ve hareketlerdir. Parlak insanların, hatta şayan-ı dikkat olmayan âdi hareketlerini bile taklit ederler. Kendi fevkinde olan bir adamın harekâtını ve bütün eski ve yeni

zamana ait hakiki, hayalî kahramanların hayatını taklit ederler. Muhayyilelerini cezbeden her şey, her fikir onları harekete sevk eder. Çocuklar yaramazlıkla meşgul olan arkadaşlarını, oyunlarda riyaset eden bir çocuğu, annelerini, babalarını, sevdikleri hocalarını en sevdikleri hikaye kahramanlarını taklit ederler. Mesela: Şecaat denilen bir hasleti çocuklara tarif ediniz. Bu onlara sırf bir sıra gelmeden başka bir şey olamaz. Hamidiye'nin sergüzeştlerini anlatınız. Çocuklar bundan fikirler ve tasavvurlar alırlar. Tarihin harikulade adamları, büyük şahsiyetler ancak çocuklara fazileti taklit ettirebilir. Onlara tesir eden sadece bu canlı misallerdir”(Bursa Mecmuası S.5, 1 Şubat 1918: 67-70).

Zehra Samime bu sayıdaki yazısında, çocuk terbiyesinde taklit olgusunu merkeze alarak modelin belirleyici rolünü tartışmaktadır. Yazarın temel tezi, çocukların bilinçli bir ahlâk muhakemesiyle değil dikkatlerini çeken ve hayal güçlerini harekete geçiren şahsiyetleri taklit ettikleridir. Bu yaklaşım, çocuğu soyut erdem anlatıları dışında somut ve canlı örneklerle eğitmek gerektiği fikrine dayanmaktadır. Zehra Samime'nin eğitim anlayışında örnekliğin (misal) merkezi bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çocuğun zihnini ve hayal gücünü harekete geçirmeyen bir fazilet öğretimi etkisizdir buna karşılık canlı, dikkat çekici ve şahsiyet kazanmış örnekler ahlâkî davranışın içselleştirilmesini sağlar.

Zehra Samime, önceki kısımda ortaya koyduğu “canlı misal” vurgusunu daha sistematik bir çerçeveye oturtmakta ve taklidin nasıl tesir ettiğini açıklamaktadır. Yazarın temel iddiası, davranışın sözden daha güçlü bir telkin aracı olduğudur. “Misal, nasihatten büyüktür” ifadesi, onun pedagojik anlayışının özlü bir ifadesi sayılabilir. Çünkü hareket, kelimenin soyutluğunu aşarak doğrudan eyleme sevk eden bir kuvvet taşımaktadır.

Sayı 7

Telkîn

“Mekteplerimizde hususiyle mekâtib-i ibtidâiyemizde çocuklara mücazât tertibi meselesi İstanbul'da feyyaz bir içtimaa vesile oldu. Bu içtimada takarrür eden kavâ'id-i esâsiyeyi henüz bilmiyorum. Çocuklarda tecelliyatını istediğimiz hasâ'il başka bir feyze parlak bir kemale erişir. Şu emr-i mühimmin husulünde kendisinden istifade edeceğimiz en vefâkar bir âmil-i ruhî de “telkin”dir. Âlem-i haricîde gözden kaçamayan hiçbir hadise yoktur ki çocukların melekât-ı rūhiyye ve aklîyelerinde bir tesir, daha doğru bir tabirle bir telkin yapmış olmasın (Bursa Mecmuası, S. 7, 1 Mart 1918: 99-100).

Bilhassa çocukların telkinata karşı iradeleri pek zayıf veyahut diğer bir ifadeyle telkinatı imtisâs ve temessülde kabiliyetleri pek kuvvetlidir. Çocukların telkinlere karşı gösterdikleri şu mutavaattan hakkıyla istifade etmeyi muallime ve muallimlerimiz herhalde bilmelidirler. Şu kadar var ki telkinin tarz ve vakt-i icrâsı eşhâsa göre tehâlûf eder. Henüz irade ve ihtiyarı ile hareket edecek bir sinde olmayan çocuklara yapılacak telkinden hadd-i azamî istifade temini sehildir. Ancak bu telkinlerin çocukların muhakeme ve iradesini yoracak derecede mufasssal ve (...) olmaması lazımdır; yani herhangi bir hareket telkin edileceği zaman onun yalnız iyi olduğunu söylemek kâfidir.”Çocuklara bir şeyi doğrudan doğruya telkin etmek onların gururunu kesretmesi itibariyle düçar-ı akâmet olacağından bir fayda temin edemeyeceği gibi mazarrat tevlit etmesi ve çocuklarda hırçınlık dediğimiz bir hâl-i marazî ihdas etmesi muhtemeldir. Telkinlerin menfî olarak icrası da aynı derecede ve belki daha fazla fenalıklar doğurur. Bunun izahını da diğer bir makaleye bırakalım” (Bursa Mecmuası, S. 7, 1 Mart 1918: 99-100).

Zehra Samime’nin bu bölümde ortaya koyduğu yaklaşım ise çocuk terbiyesinde “telkin” kavramını merkezî bir pedagojik ilke hâline getirmesi bakımından dikkat çekicidir. Yazar, iptidai mekteplerde ödül ve ceza meselesi etrafında yürütülen tartışmalardan hareketle cezanın eğitimdeki yerini sorgulamakta ve özellikle ilk tahsil döneminde cezaya başvurma’nın mümkün olduğunca azaltılması gerektiğini savunmaktadır. Yazar, terbiyeyi yalnızca dış disiplinle değil, içsel yönlendirme ve ruhî etkiyle temellendirmektedir.

Sayı 8

Menfi Telkinler

Herhangi bir çocuğa filan kimseyle görüşme, dersiniz o çocukta o kimseyle görüşmek için bir ihtiyaç uyandırabilirsiniz. Hatta bu ihtiyaç çocuğun ruhunda o kadar şiddetle mahsus olur ki çocuğun iradesi bu hisse, bu ihtiyaca pek çabuk ser-fürû eder. Bazı valideler çocukların bu hallerini ıslah için bundan istifade ederler. Mektebe gitmek istemeyen bir çocuğu kendi arzularıyla mektebe göndermezler (Bursa Mecmuası, S. 7, 1 Mart 1918: 99-100).

Çocuk bu defa mektebe gitmek için bir iştîyak duyar. Verilen sütü içmeyen çocuğun önünden sütü kaldırdıkları vakit çocuk süt ister. İşte bu haller menfî telkinlerin zahirî netâyicidir. Binaenaleyh çocukları daima müspet telkinât ile terbiye etmek ve zihinlerini

daima bu nevi telkinât ile doldurmak gerek valide ve pederlerin gerekse muallimlerin cümle-i vezâifindendir. Telkinlerin bir nevi daha vardır ki, ifratla istimâli mahzurludur. Bu da heyecan verici telkinlerdir. Bu nevi telkinler faal ve vazife-şinâs çocukları bozar. Sebatlarına zaaf getirir. Yabancı kimseler yanında bu çocukları medh ve itrâ etmek, kabiliyet ve zekâlarının fazlalığından mübalağayla bahseylemek, başka çocukların kendisine rakip olacak terakki [119] ve tefeyyüzlerini nakl ve hikâye etmek bu nevi çocukları fevkalade harîs yapar. Bu gibi cezalar çocukların kabiliyet-i ahlâkiyelerini ifsat ve her çocuğun hayat-ı maneviyyesinde vücudu elzem olan şetâret ve neşeyi imha eder.

Böyle çocuklar büyüdükları vakit bedbaht ve ahlaksız oluyolar. Hele suret-i dâimede haşin ve sert bir surette muallimlerin veya ebeveynin hitabına uğrayan çocuklar serbestî-i hareketten mahrum kalıyorlar. Tabiatlarında bir vahşet beliriyor. Kimseyle konuşmuyorlar. Yaptıkları fenalığı itiraf edemiyorlar. Bu zavallılar aynı zamanda son derece de muannittirler. Hiçbir cezadan, hiçbir tehditten müteessir olmazlar. Çocuklara yalnız şefkat ve muhabbeti, yalnız neşe ve şerâreti gösteriniz. Onları bu gıdalarından mahrum bırakmayınız. Aksi takdirde bu yavruların hassasiyetini kurutursunuz, bu zavallılar büyüdükları vakit eğer bünye itibariyle sağlam ve kuvvetli bir irade sahibi iseler asi ve bâğî olurlar. Gayr-ı memnûnlar sınıfını teşkil ederler. Eğer iradeleri zayıf ve vücutça mariz iseler mahcup, mahzun bir yerde büzülerek şetaretten mahrum yaşarlar” (Bursa Mecmuası, S. 8, 15 Mart 1918: 121-122).

Genel olarak değerlendirildiğinde Zehra Samime, telkin kavramını pedagojinin temel araçlarından biri olarak ele almaktadır. Ancak bu aracın incelik ve ölçülü kullanılmadığı takdirde olumsuz sonuçlar doğurabileceğini ısrarla vurgulamaktadır. Yasaklayıcı, korkutucu ve aşırı övgüye dayalı telkinlere karşı mesafelidir. Yazar şefkat, sükûnet ve müsbet yönlendirmeye dayalı bir terbiye anlayışını savunmaktadır. Bu yaklaşım, dönemin disiplin merkezli eğitim anlayışlarına karşı daha psikolojik, daha içsel ve çocuğun ruh dünyasını dikkate alan bir perspektif sunması bakımından kayda değerdir.

Sayı: 10, 15 Nisan 1918,

“Âdet”

“Şimdiye kadar talim ve terbiyede büyük bir ehemmiyeti olan sevk-i tabîleri, fiil-i âtîleri, taklidi, telkini yazdım. Bu defa çocukların,

büyüklerin, milletlerin, bütün insanların hayatında en hâkim ve en mutlak olan âdetten ve bununla muallimlerin ne derece alakadar olup olmamaları lazım geldiğinden bahsedeceğim. Hepimiz biliriz ki insanlar kendilerine âdet yaptıkları devir çocukluk devridir. Bundan dolayı muallimlerin en çok alakadar olacakları ve en hâkim olacakları şey de âdettir. Âdetin nasıl ve ne suretle teşekkül ettiğini söylemezden evvel âdetin mahiyetini izah daha doğrudur, zannederim. Bugünkü fennin terakkiyatı bize gösteriyor ki âdet her yerde bulunur. Tabiatın bugün kanunları dediğimiz şeyler tabiatın kendisiyle beraber büyümüş âdetleridir. Mesela ecsâm henüz tekâsüf etmediği bir zamanda sukût kanunu tahayyül edilemez. Demek ki kanun-ı tabiat denilen şey insanların tabiatın âdetlerine verdikleri bir isimdir” (Bursa Mecmuası, S.10, 15 Nisan 1918: 146-148).

SONUÇ

Zehra Samime’nin metinlerinde çocuk terbiyesi, sevk-i tabîî, taklit, telkin ve nihayet âdet üzerinden inşa edilen bütüncül bir şahsiyet süreci olarak kavranmaktadır. Özellikle telkin ve olumsuz telkin bahsinde ortaya konan değerlendirmeler, çocuğun ruhî yapısının hassasiyetini esas alan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Yasaklayıcı ve korkutucu yöntemlerin karakter üzerinde kalıcı olumsuz etkiler bırakabileceği yönündeki uyarılar, dönemin yaygın ceza merkezli terbiye anlayışına karşı daha psikolojik ve içsel bir pedagojiyi işaret etmektedir.

Âdet kavramına yüklenen anlam, bu düşüncenin kuramsal çerçevesini tamamlamaktadır. Zehra Samime, alışkanlıkları bireysel ve meslekî kimliğin kurucu unsuru olarak görmekte tekrarın sinir sistemi üzerinde bıraktığı izler yoluyla şahsiyetin şekillendiğini ileri sürmektedir. Çocukluk döneminin kolay biçimlenen bir evre olarak değerlendirilmesi erken yaşta verilen eğitimin belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Bu yönüyle metinler, yalnızca ahlâkî öğütler sunmakla kalmamakta dönemin fizyoloji ve psikoloji birikimiyle ilişki kuran bir pedagojik yaklaşım ortaya koymaktadır.

Bursa basınında yayımlanan bu yazılar, taşra entelektüel hayatının çocuk terbiyesi konusuna duyarsız kalmadığını bilakis modernleşme sürecinde aile ve mektep arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlama çabası içinde olduğunu göstermektedir. Çocuğun yalnızca aileye değil, topluma kazandırılacak bir birey olarak görülmesi, terbiyenin bireysel bir mesele olmanın ötesinde toplumsal bir sorumluluk olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Bu bağlamda Zehra Samime'nin Bursa mecmuasındaki yazıları, Osmanlı basınında çocuk terbiyesine dair ortaya konan düşüncenin dikkate değer örneklerinden biridir. Bu metinlerde disiplin ve ceza yerine şefkat, olumlu yönlendirme ve iyi alışkanlıkların kazandırılması esas alınmakta; şahsiyetin temelleri çocukluk dönemine dayandırılmaktadır. Bu çerçevede Bursa basını, geç Osmanlı toplumunda modern çocukluk ve terbiye anlayışının oluşumuna katkı sağlayan bir fikir zemini olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Bursa Mecmuası, S.1, 1 Kanun-ı Evvel 1917, s.11-12
- Bursa Mecmuası, S.1, 1 Kanun-ı Evvel 1917, s.12.
- Bursa Mecmuası, S.1, 1 Kanun-ı Evvel 1917, s.19-23.
- Bursa Mecmuası, S. 2, 15 Kanun-ı Evvel 1917, s.17-19.
- Bursa Mecmuası, S. 2, 15 Kanun-ı Evvel 1917, s. 17-19
- Bursa Mecmuası, S.3, 1 Kanun-ı Sani 1918, s. 33-36
- Bursa Mecmuası, S.3, 1 Kanun-ı Sani 1918, s. 33-36
- Bursa Mecmuası S.5, 1 Şubat 1918, s. 67-70
- Bursa Mecmuası, S. 7, 1 Mart 1918, s.99-100.
- Bursa Mecmuası, S. 8, 15 Mart 1918,s.121-122.
- Bursa Mecmuası, S.10, 15 Nisan 1918,s.146-148.
- Bursa Mecmuası, 1 Teşrinsani 1918
- Çalığışu, N. (2014). *Bursa Dergileri, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı*.
- Duran, A. (2018). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim (1876-1923)*, Hiper yayın, İstanbul.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB.
- Öztürk, H. ve Emiroğlu, A. (2022). *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemleri ile Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Yetiştirme Politikaları, Lokman Hekim Dergisi - Lokman Hekim Journal*; 12(3):565-578.
- Solak, İ., ve Çomruk, S. (2024). *Osmanlı'da Çocuk Olmak. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 291-300.

- Tayla, M. (1997). *Bursa Basını 1868-1983*, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Bursa.
- Yücel, Ö. (2021), *Şehir Tarihi Yazarları Çok Dilli Çok Kültürlü Şehirler*, Bozkurt, Ömer-Tuğrul, Mehmet-Aydın Yahya, Editör, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, (s.411-424).

11. BÖLÜM

OSMANLI ASKERÎ MODERNLEŞMESİ VE TAŞRA TOPLUMU: AYNTÂB REDİF TEŞKİLATI (1876–1908)

Bilgehan PAMUK**

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyıl boyunca tecrübe ettiği yapısal dönüşüm süreci, devletin bekasını koruma güdüsüyle şekillenen ve merkezî otoritenin taşra üzerindeki denetimini yeniden tesis etmeyi amaçlayan kapsamlı bir modernleşme projesidir (Çadırcı, 1989: 37). Bu projenin en dinamik ve nüfuz edici ayağını askerî reformlar oluşturmaktadır. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kanlı bir şekilde ilga edilmesiyle başlayan “Vaka-i Hayriye”, yalnızca bir askerî birimin ortadan kaldırılması değil, aynı zamanda klasik Osmanlı toplumsal sözleşmesinin sona ermesi ve Avrupaî tarzda profesyonel bir ordu inşasının başlangıcıdır (Yıldız, 2017: 1-2). Yeni düzen arayışı, 1834 yılında taşradaki asayişî sağlamak ve nizamiye birliklerine yedek bir insan gücü havuzu oluşturmak amacıyla ihdas edilen *Redif-i Asâkir-i Mansûre / Asâkir-i Redîfe-i Mansûre* teşkilatı ile yeni bir boyut kazanmıştır (Jeny, 1964: 666). Redif sistemi, imparatorluğun kısıtlı mali ve demografik kaynaklarını en verimli şekilde mobilize etme stratejisinin bir ürünü olarak, Prusya’nın “*Landwehr*” modelinden esinlenerek yapılandırılmıştır (Zürcher, 1998: 438). Bu çalışmada, Beşinci Ordu (Arabistan Ordusu) bölgesinin stratejik bir merkezi olan Ayntâb (Gaziantep) örneği üzerinden, redif teşkilatının 1876-1908 yılları arasındaki kurumsal evrimi,

** Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.,
<http://orcid.org/0000-0003-4657-6155>

yerel toplumla olan etkileşimi ve Osmanlı askerî modernleşmesinin taşradaki somut izdüşümleri arşiv vesikalarının ve uluslararası literatürün sağladığı kuramsal çerçeve ile analiz edilmektedir.

19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Sisteminin Dönüşümü

Osmanlı askerî modernleşmesi, dünya tarihindeki “askerî devrim” tartışmalarının geç bir aşaması olarak değerlendirilir. Osmanlı askerî yapısındaki değişim yalnızca teknolojik bir alıntı değil, aynı zamanda idarî ve malî bir dönüşümdür. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya ve Avusturya karşısında alınan ağır mağlubiyetler, İstanbul’daki merkezi idareyi ordunun komuta kontrol yapısını, lojistik ağlarını ve personel rejimini kökten değiştirmeye zorlamıştır (Ágoston, 2011: 281-282). Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) atılan adımlar, devletin tebaası üzerindeki doğrudan kontrolünü artırmayı hedefleyen “disiplin” odaklı bir yaklaşımın ürünüdür (Yıldız, 2017: 3). 1834 tarihinde Redif teşkilatının kuruluşu, bu disiplin odaklı yaklaşımın taşraya taşınmasıdır. Redif sistemi devletin yalnızca savaş zamanında değil, barış döneminde de köylü ve esnaf nüfusun bir kısmını kontrol altında tutmasına, onları askerî eğitimden geçirmesine ve modern bir vatandaşlık bilincinin oluşmasına olanak tanımıştır (Zürcher, 1998: 439). Bu sistemin kuramsal temelleri, askerlik süresinin ve yükümlülüğünün planlı bir takvime bağlanmasıyla mümkün kılınmıştır.

Tanzimat reformlarının etkisiyle Osmanlı askeri yapısı hem teşkilat hem de personel rejimi bakımından köklü dönüşümler geçirmiştir. 1843 yılında Rıza Paşa tarafından yapılan düzenleme ile imparatorluk beş büyük ordu bölgesine ayrılmış; her ordunun kendi nizamiye ve redif tümenleri belirlenmiştir (Ali Reşat, 1328: 290). Beşinci Ordu olarak adlandırılan Arabistan Ordusu, Şam merkezli yapısıyla Suriye, Filistin ve Mezopotamya’nın bir kısmını kapsayan geniş bir coğrafyanın güvenliğinden sorumlu kılınmıştır (Miralay Ömer Naili, 1283: 102)

1869 ile 1870 tarihli yeni düzenlemeler, ordu dairelerinin sayısı ve teşkilatını büyük ölçüde korurken, askerlik süresini on ikiden yirmi yıla çıkararak yükümlülüğü 20–40 yaş arası tüm Müslüman erkek nüfusa genişletmiştir. Bu yeni yapılanma kapsamında ilk altı yıl muvazzaf ve ihtiyat, sekiz yıl redif, son altı yıl ise müstahfiz sınıfında geçirilmekte; bedel ödemek suretiyle fiilî hizmetten muafiyet imkânı da kurumsallaşmaktaydı (Çadırcı, 2002: 807). Böylece redif, hem zorunlu hizmetin en uzun safhasını temsil eden, hem de devletin demografik ve mali kapasitesiyle doğrudan ilintili bir askerî kategoriye dönüşmüştür (Özcan, 2007: 525-526). Bu çerçevede redif birlikleri, hem seferde nizamiye ordusunu takviye eden bir ihtiyat gücü, hem de taşrada asayişin devamlılığını sağlayan askerî-sosyal kurum haline gelmiştir.

Beşinci Ordu ve Ayntâb'ın Stratejik Konumu

Osmanlı askerî yapılanmasında Beşinci Ordu, imparatorluğun güney kanadını tutan ve stratejik “Arap toprakları” üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini simgeleyen en kritik birimlerden idi (el-Husri, 1960: 151-152). Merkezi Şam olan Beşinci Ordu; Halep, Beyrut ve Adana vilâyetleri ile Kudüs ve Deyr-i Zor mutasarrıflıklarını kapsamaktaydı (Ali Reşat, 1328: 290). Beşinci Ordu, yalnızca dış tehditlere (Mısır tehlikesi, Rus etkisi veya Avrupa emelleri) karşı değil, aynı zamanda Suriye ve Mezopotamya'daki aşiret hareketliliğini kontrol etmek ve dış tehditlere karşı stratejik derinlik sağlaması ve vergi düzeninin korunması açısından da büyük önem arz etmekteydi (Masters, 2013: 163,181).

Beşinci Ordu kapsamında yer alan Ayntâb, Halep Vilayetine bağlı bir sancak merkezi olarak “kilit şehir” konumundaydı. Anadolu yaylasından Arap çöllerine inen ana ticaret ve askerî ikmal yolları üzerinde yer alan Ayntâb, stratejik derinliği sayesinde hem Beşinci Ordunun kuzey cephesini korumakta hem de bölgedeki redif birliklerinin toplanma ve eğitim noktası işlevini görmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ayntâb'ın demografik yapısı, Müslüman çoğunluğun yanı sıra zengin ve dinamik bir gayrimüslim (özellikle Ermeni) nüfusu barındırmaktaydı; bu durum askerî idarenin yerel dengeleri gözetmesini zorunlu kılmaktaydı.

Beşinci Ordunun askerî kapasitesi, piyade, süvari ve topçu birliklerinin yanı sıra her nizamiye alayına paralel olarak kurgulanmış redif alaylarından oluşmaktaydı (Tacan, 1940: 133). Ayntâb Redif Taburları, bu hiyerarşi içerisinde 24. Fırka, 48. Liva ve 95. Alay gibi birimlerle ilişkilendirilmiş, böylece yerel bir güç olmaktan çıkarılıp imparatorluk savunma sisteminin organik bir parçası haline getirilmiştir. Beşinci Ordunun ihtiyaçları doğrultusunda Ayntâb Redif Taburunun aktif bir şekilde kullanıldığı arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır (DH.MKT. 1001/80; DH. MUİ. 117/48; DH. MUİ. 118/48; Y.MTV. 138/114; Y.PRK.ASK. 41/102; Y.PRK.ASK 41/110; Y.PRK.ASK. 256/92).

Ayntâb Redif Teşkilatının Kurumsal Evrimi (1876–1908)

Ayntâb'taki redif teşkilatı, 1876 yılından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen otuz yılı aşkın sürede, Osmanlı askerî bürokrasisinin modernleşme sancılarını ve kurumsallaşma çabalarını tüm çıplaklığıyla yansıtmaktadır. Arşiv vesikaları, Ayntâb redif teşkilatının tek düze bir gelişiminden ziyade, zamanın ihtiyaçlarına göre şekillenen esnek bir yapı arz ettiğini göstermektedir. 1895 yılında “76. *Ayntâb Redif Alayı*”nın teşkil edilmesi, şehrin askerî statüsünün bir üst basamağa taşındığını göstermesi açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Resim 1. Ayntâb'taki Askeri Birlikler Cûlus Merasiminde (İÜNEK, Ayntâb Fotoğrafları: 90877)

1876–1894: Tabur Ölçeğinden Profesyonelliğe

1870 yılında yürürlüğe giren bir dizi yenilik, ordu dairelerinde ve bunların kapsamakta olduğu düzenli askeri birliklerin sayısına ve teşkilatına dokunulmamış ancak askerlik süresinin yirmi yıla çıkarılması ile taşradaki kayıt sisteminin disipline edilmesini sağlamıştır (Tunalı, 2003: 127). 1876 yılında Ayntâb, Beşinci Ordunun redif ve nizamiye yapılanmasının bir alt merkezi durumundaydı. Ayntâb'taki Redif Beşinci Alay Üçüncü Tabur Binbaşısı Edip Efendi, Asâkir-i Zâbitîn Alayı Birinci Bölük Jurnal Emini Halil Efendi, Asâkir-i Zâbitîn Alayı Süvari-yi Belediyesi Taburu Birinci Bölük Muavini Veli Ağa ve Sekizinci Bölük Ağası Abdullah Ağa görevli rütbeli askeri personeldi (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1293: 86-88,90). Binbaşı Edip Efendi, yerel bir komutandan ziyade, bölgedeki asayiş ve askerî eğitim süreçlerinin başındaki profesyonel bir suret olarak belirmektedir. Bu dönemde Ayntâb, Beşinci Ordu'nun 5. Alay 3. Tabur merkezi olarak tescillenmiştir.

1880'li yıllarda şehir sakinlerinden Mustafa Fehim Efendi, “Ayntâb ve nevâhîsi ahâlisi Beşinci Kolordu-ı Hümâyûn Redif-i Mukaddem 24. Fırkasının 48. Livanın 95. Alayının 2. Ayntâb Tabur Dairesi”ne mensup olduklarını belirtmektedir (Mustafa Fehim Efendi, 1298: 4a). Ayntâb Redif Taburu; 5. Ordu – 12. Kolordu – 24. Fırka – 48. Liva – 95. Alay hiyerarşisi içindedir. 1882 yılı itibarıyla Ayntâb Mukaddem Redif Taburunun söz konusu alayın ikinci taburu olduğunu açıkça beyan edilmektedir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1299: 75). Bu dönemde askerlik hizmeti yeniden düzenlenmiş; fiilî hizmet süresi beş yıldan dört yıla indirilirken redif sınıfları “mukaddem” ve “talî” olarak ikiye ayrılmıştır.

Böylece yerel halkın askerî yükümlülüğü hem süredeki değişiklikler hem de sınıf ayrımları üzerinden yeniden tanımlanmıştır (Mahmud Şevket Paşa, 1325: 25-26).

1883 yılında Ayntâb'ta iki ayrı redif taburunun mevcudiyeti söz konusudur. Bunlardan ilki, Vilâyet Redif Taburları Doksan Beşinci Urfa Alayı İkinci Ayntâb Taburu olup kumandanı Binbaşı Osman Edip Efendi; diğeri ise 141. Halep Alayı İkinci Ayntâb Taburu olup kumandanı Binbaşı Neşet Efendi'dir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1300: 62-63). 1885-1886 yıllarında da iki taburdan söz edilmektedir: bunlardan biri yine 95. Urfa Alayı'na, diğeri ise 142. Lazkiye Alayı'na bağlıdır; her iki taburun kumandanları sırasıyla Binbaşı Edip Efendi ve Binbaşı Neşet Efendi'dir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1302: 137-138; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1303: 137, 139). Bu "çift taburlu" yapı, şehrin çevresindeki Kilis, Kızılhisar ve A'zaz gibi bölgelerin de askerî idare bakımından Ayntâb'a eklemelendiğini kanıtlar mahiyettedir.

1886 senesindeki düzenlemeyle birlikte mukaddem ve tali redif sınıfları birleştirilmiş, her redif dairesinin bir tabur çıkaracağı yeni bir sistem benimsenmiştir. Ayrıca askerlik süresi on iki yıldan yirmi yıla yükseltilmiştir. Buna göre sürenin ilk altı yılı muvazzaf ve ihtiyat, sekiz yılı redif, son altı yılı müstahfız sınıfında geçirilmiş; redif askerleri silah altına çağrıldıklarında hâli vakti yerinde olanlar bedel ödeyerek yerlerine başka birini göndermiştir (Piyade Kolağası Hakkı, 1320: 65). 1888-1889 yıllarında Ayntâb'ta hâlâ 95. Urfa ve 142. Lazkiye Alaylarına bağlı iki taburun varlığını söz konusudur. Bunlar; 24. Redif-i Mukaddem Fırkası ile Redif-i Tali Fırkası bünyesinde konumlandırılmıştı (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1305: 139-140; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1306: 132, 134).

1890-1892 arasında Vilâyet Redif Taburlarında komuta kademesinde süreklilik dikkat çekicidir. 95. Urfa Mukaddem Alayı İkinci Ayntâb Taburu Binbaşısı Osman Edip Efendi görevli iken, 143. Urfa Tali Alayı İkinci Taburu Binbaşısı Ahmed Neşet Efendi'ydi (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1307: 101,103; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1308: 113,115; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1309: 82-83). Komuta kademesindeki süreklilik, özellikle Binbaşı Osman Edip Efendi'nin on yılı aşkın hizmeti, askerî idarenin yerel toplumla kurduğu köprünün sağlamlığını göstermesi açısından önem arz etmekteydi. 1893 yılında ise yalnızca 95. Urfa Mukaddem Alayı İkinci Ayntâb Taburu zikredilmekte, kumandanı ise Binbaşı Osman Edip Efendi'ydi (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1310: 150). 1894'te yaklaşık on bir yıldır tabur binbaşılığı yapan Osman Edip Efendi'nin görevde olmadığından kadrosu münhal kalmıştı (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1312: 166).

1895–1901: 76. Ayntâb Redif Alayı ve Bölgesel Yayılım

1895 yılı, Ayntâb'ın askerî statüsünün bir üst basamağa taşındığı yıldır. 84.135 nüfuslu Ayntâb'ta kaza sınırlarını aşan ve geniş bir coğrafyaya yayılan “76. *Ayntâb Redif Alayı*” teşkil edilmişti. Bu yapısal büyüme, 1895'teki toplumsal huzursuzluklar ve dış tehditler karşısında devletin Ayntâb'ı bir savunma ve asayiş üssü olarak tahkim etme iradesini yansıtmaktaydı. Redif Alayı, Beşinci Ordu'nun 19. Halep Redif Fırkasına bağlıydı ve dört ana taburdan oluşmaktaydı. Merkezde Alay Kumandanı Kaymakam Mehmed Hâlis Bey, Birinci Tabur Binbaşısı Süleyman Bey; Kızılhisar'da İkinci Tabur Binbaşısı Neşet Efendi; Kilis'te Üçüncü Tabur Binbaşısı Rıza Efendi, A'zaz'da ise Dördüncü Tabur Binbaşısı Hilmi Efendi görevli personeldi (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1313: 142).

1896–1897 yıllarında alay yapısı korunmakla birlikte komuta kademesinde birtakım değişiklikler görülmektedir. 76. Ayntâb Alayı Kumandanı makamında Kaymakam İzzet Bey bulunmaktadır. Birinci Tabur Binbaşısı Emin Efendi (Ayntâb), İkinci Tabur Binbaşısı Neşet Efendi (Kızılhisar), Üçüncü Tabur Binbaşısı Tahsin Efendi (Kilis), Dördüncü Tabur Binbaşılığı ise A'zaz'da münhaldir. 1898'de alay statüsünü devam ettirmektedir. Kumandan Kaymakam İzzet Bey olup dört tabur Ayntâb, Kızılhisar, Kilis ve A'zaz ekseninde konuşlandırılmıştır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1314: 144; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1315: 145).

1898 senesinde 76. Ayntâb Alayı Kumandanı Kaymakam İzzet Bey (Ayntâb)'da Birinci Tabur Binbaşısı Emin Efendi (Ayntâb)'da İkinci Tabur Binbaşısı Süleyman Efendi (Kızılhisâr)'da Üçüncü Tabur Binbaşısı Tahsin Efendi (Kilis)'de; Dördüncü Tabur Binbaşısı Recep (Â'zaz)'da görevlidir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1316: 151). Alay Kumandanı olarak da vazife yapan Kaymakam Mehmed Hâlis Bey ve sonrasında Kaymakam İzzet Bey, rütbe ve kıdem bakımından taşrada devlet otoritesinin en üst düzey askerî temsilcilerdir.

1899 yılında Birinci Tabur Kumandanı Binbaşı Mehmed Emin Efendi, 5. Derece Mecidî Nişanı olup Karadağ, Plevne ve Girit madalyalarına sahiptir; İkinci Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman Efendi, 4. Derece Osmani ve 3. Derece Mecidî Nişanları ile İftihar, İmtiyaz ve Rusya madalyalarına; Üçüncü Tabur Kumandanı Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi ise 4. Derece Osmani ve Mecidî Nişanları ile Karadağ, Girit ve Kars madalyalarına sahiptir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1317: 154). Bu unvanlar, Balkanlar'dan Girit'e, Kafkasya'dan Karadağ'a uzanan muharebe tecrübelerinin Ayntâb redif taburlarının komuta kademesine taşındığını göstermektedir.

1900-1901 yıllarında 76. Ayntâb Alayı Kumandanlığına atama yapılmamıştır. Birinci Tabur Binbaşısı Mehmed Emin Efendi (Ayntâb), İkinci Tabur Binbaşısı Süleyman Efendi (Kızılhisar), Üçüncü Tabur Binbaşısı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi (Kilis) ve Dördüncü Tabur Binbaşısı Recep (A‘zaz) vazifelerine devam etmiştir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1318: 165; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1319: 172). Zeytun Kumandanı Hasan Tahsin Efendi’nin 1901 yılında terfian 76. Ayntâb Redif Alayı Kumandanlığına atanması, bölgedeki kritik asayiş tecrübesinin Ayntâb’a taşındığını kanıtlar mahiyettedir (BOA. İ.AS. 38/104). Kızılhisar’daki İkinci Tabur’un Dördüncü Bölüğü Yüzbaşısı Mustafa Ağa’nın emeklilik sonrası Tarla-yı Cedid Mahallesi’ne yerleşmesi, redif subaylarının sivil yerel elite eklemlenme biçimlerine küçük ama anlamlı bir örnek teşkil etmektedir (GŞS, 157; 66).

1902–1911: İlâve Alay Kumandanlığı ve Son Dönem

1902 yılında Ayntâb’taki askerî teşkilata “*İlâve Alay Kumandanı*” unvanlı yeni bir kadro eklenmiştir. Bu durum, seferberlik durumunda orduya katılabilecek yedek miktarının arttığını ve bu kitlenin daha profesyonelce yönetilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. 76. Ayntâb Alayı Kumandanı Kaymakam Tahsin Efendi (Ayntâb), İlâve Alay Kumandanı Binbaşı Halil Efendi (Ayntâb), Birinci Tabur Kumandanı Binbaşı Mehmed Emin (Ayntâb), İkinci Tabur Kumandanı Binbaşı Hasan Hilmi (Kızılhisar), Üçüncü Tabur Kumandanı Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi (Kilis) ve Dördüncü Tabur Kumandanı Binbaşı Recep (A‘zaz) idi (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1320: 174). Aynı yıl Birinci Taburun yüzbaşı, mülâzım ve başçavuş kadrosuna dair ayrıntılı kayıtlar (örneğin Yüzbaşı Hasan Ağa ibn Hacı Ali Ağa, Dördüncü Bölük Mülâzımbaşısı Mustafa Efendi ibn Mehmed Ağa, Üçüncü Bölük Başçavuşu Ahmed Efendi, redifin alt kademedeki yerel kadrolaşmasını göstermesi bakımından önemlidir (GŞS, 158: 49a-b).

1903 senesinde 76. Ayntâb Alayı Kumandanı yine Tahsin Efendi’dir; İlâve Alay Kumandanlığı ve Birinci Tabur Binbaşılığı kadroları münhal görünmekte, İkinci Tabur Binbaşısı Hasan Hilmi (Kızılhisar), Üçüncü Tabur Binbaşısı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi (Kilis) ve Dördüncü Tabur Binbaşısı Recep (A‘zaz) görevlerine devam etmektedir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1321: 176). 1904-1905 yıllarında Tahsin Efendi alay kumandanıdır. Birinci Tabur Kumandanı Binbaşı Halil Efendi, İkinci Tabur Kumandanı Hasan Hilmi, Üçüncü Tabur Kumandanı Hacı Hüseyin Tahsin ve Dördüncü Tabur Kumandanı Recep mevcut personeldir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1322: 180; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1323: 189).

1906–1908 döneminde ise Ayntâb’taki askerî yapıda daha önce ihdas edilen “*İlâve Alay Kumandanlığı*” kadrosu yeniden görünür hale geldi. 76. Ayntâb Alayı Kumandanı artık Kaymakam Osman Aşir Bey’dir. Birinci Tabur Kumandanı Binbaşı Halil Efendi (Ayntâb), İkinci Tabur Kumandanı Binbaşı Hasan Hilmi (Kızılhisar), Üçüncü Tabur Kumandanı Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi (Kilis) ve Dördüncü Tabur Kumandanı Binbaşı Recep (A’zaz) olarak kaydedilmiştir. Böylece II. Meşrutiyet öncesi son yıllarda Ayntâb Redif Teşkilatı, geniş bir coğrafyaya yayılmış dört taburlu, görece istikrarlı bir komuta yapısına sahip görünmektedir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1324: 177; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1326: 173).

Meşrutiyet sonrası yeniden yapılanma anlayışı içerisinde 1911 yılında *Teşkilat-ı Cedide* mucibince redif fırkaları (tümen) kurulduğunda, Ayntâb Fırkası Kumandanlığına Miralay Fettah Bey tayin edilmiştir (BOA. BEO. 3846/288449). Fettah Bey’in daha sonra Abdullah Şükrü Paşa ve Halid Bey ile gerçekleştirdiği becayişler, Ayntâb’ın ordu hiyerarşisindeki dinamik yapısını teyit etmektedir (BOA. BEO. 3913/293469).

Yerel Askerî Elit Unsuru (Redif Subayları)

Ayntâb redif subaylarının biyografileri, Osmanlı modernleşmesinin “alaylı” ve “mektepli” dengesi içindeki insan unsurunu anlamamıza yardımcı olur. Arşiv kayıtları zikredilen subay isimlerinin yanında yer alan madalya ve nişanlar, onların yalnızca yerel görevliler olmadığını, imparatorluğun en sıcak cephelelerinde tecrübe kazanmış askerler olduğunu göstermektedir ki yerel askerî elitin imparatorluk tarihindeki savaşlarla ilişkisini somutlaştırmaktadır.

Binbaşı Mehmed Emin Efendi ve Hacı Hüseyin Tahsin Efendi gibi isimlerin taşıdıkları Karadağ, Plevne, Girit ve Kars madalyaları, Ayntâb’daki askerî yönetimin “imparatorluk hafızasını” temsil ettiğini kanıtlar mahiyettedir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb, 1317: 154). Bu subaylar, 1877-78 Rus Harbi’ne ve 1897’deki Yunan seferine katılmış isimlerdir. Plevne savunmasındaki direniş ruhu veya Girit’teki zorlu gerilla harbi tecrübesi, Ayntâb redif taburlarının eğitim disiplinine doğrudan yansımıştır. Bu veriler, taşradaki askerî yapının merkezden kopuk olmadığını, aksine imparatorluk genelindeki askerî dolaşımın bir parçası olduğunu doğrulamaktadır.

Askerî hizmet süresi dolan veya emekli olan subayların Ayntâb ve çevresine yerleşmesi, şehirde yeni bir “askerî-sivil elit” tabakası üretmiştir. 1901 yılında emekli olduktan sonra Tarla-yı Cedid Mahallesi’ne yerleşen Yüzbaşı Mustafa Ağa örneğinde olduğu gibi (GŞS, 157: 66) bu subaylar sivil hayatta da “ağa” veya “efendi” unvanlarıyla yerel eşrafın içine eklenmişlerdir. Bu durum, “ayan ve

devlet arasındaki iş birliği” modelinin (Masters, 2013: 226) Ayntâb’ta askerî bir anlam kazandığını göstermektedir.

Tablo:1 Ayntâb Redif Biriminin Komutan Kadrosu

Yıl Aralığı	Birim	Öne Komutanlar	Çıkan	Görev Merkezi	Rütbe / Ek Bilgi
1876–1882	3. Tabur	Edip Efendi		Ayntâb	Binbaşı
1883–1888	2. Ayntâb Taburu	Osman Edip Efendi / Neşet Efendi		Ayntâb	Çift Taburlu Yapı
1889–1893	2. Ayntâb Taburu	Osman Edip Efendi		Ayntâb	4. Derece Mecidî Nişanı
1895–1901	76. Ayntâb Alayı	Mehmed Hâlis Bey / İzzet Bey		Ayntâb (Alay Merkezi)	Kaymakam (Yarbay)
1902–1905	76. Ayntâb Alayı	Tahsin Efendi		Ayntâb	İlâve Kumandanlık İhdası
1906–1908	76. Ayntâb Alayı	Osman Aşir Bey		Ayntâb	Meşrutiyet Öncesi Son Yapı

Sosyal-Ekonomik Dinamikler ve Çatışma Alanları

Askerî modernleşme süreci, Ayntâb’ın toplumsal dokusu üzerinde derin izler bırakmıştır. Modern ordu kurma çabası devletin tebaası üzerindeki mali ve fiziki baskısını artırmıştır. 1895 senesinde 84.135 nüfusa sahip Ayntâb kazasında 76. Redif Alayı’nın teşkili, redif sisteminin bölgedeki erkek nüfusun önemli bir kısmını askerî yükümlülük altına almıştır. Zorunlu askerlik süresinin yirmi yıla çıkarılması ve bu sürenin sekiz yıllık bölümünü redifin oluşturması, Ayntâb köy ve şehir toplumunda aile işgücü, tarımsal üretim ve emek piyasası üzerinde kalıcı etkileri söz konusudur. Dolayısıyla Ayntâb’taki redif hizmeti, Müslüman erkek nüfus için kaçınılmaz bir vatan göreviyken, ekonomik ve sosyal dengeleri de derinden etkileyen bir unsurdur.

İç Güvenlik-Asayiş

Redif taburları yalnızca harici savaşlar için değil, taşra asayişi için de kullanılmıştır. Halep Vilâyetindeki güvenlik sorunları, özellikle aşiret baskınları ve eşkıyalık olayları, Ayntâb rediflerinin sık sık silah altına alınmasına neden

olmuştur. 1887 senesinde Ayntâb taburunun vapurla İskenderun'a sevk edilmesi gibi olaylar, lojistik kapasitenin ve mobilizasyon hızının arttığını kanıtlamaktadır (BOA. Y.PRK.ASK. 41/110). Ancak bu sürekli hareketlilik hali, tarımsal işgücünün azalmasına ve yerel ekonomide dalgalanmalara yol açmıştır.

Ayntâb'ın askerî tarihi, 1890'ların ortalarındaki Ermeni isyanları ve karşılıklı şiddet olayları (Hamidiye Katliamları süreci) ile trajik bir şekilde kesişmiştir. 1895'de Ermeni isyanları ve asayiş bunalımı sırasında Ayntâb Redif Taburu, devletin bölgedeki temel güvenlik sigortası olmuştur. Sadaret'in 20 Kasım 1895 tarihli emri, şehre emniyeti sağlayacak yeni nizamiye birlikleri gelmeden Ayntâb Redif Taburunun kesinlikle hareket ettirilmemesini şart koşmuştur (BOA. A.MKT.MHM. 646/33). Mevcut durumun vahameti dolayısıyla silah altına alınan redif neferlerinin görevlerinde “*ipka*” edilmesi kararlaştırılmıştır (BOA.A.MKT.MHM. 648/10). Redif taburu, zaruri görüldüğü durumlarda asayişin muhafazası için Akbaz gibi kritik noktalara kaydırılmıştır (BOA. Y.MTV. 138/114). Rediflerin bir kısmının dış bölgelere sevk edilmesinin şehir içindeki asayiş boşluğunu tetiklediğini öne sürülmektedir. Bu arada belirtilmesi gereken bir husus ise bu dönemde ortaya çıkan lojistik eksikliklerin Rediflerin zor durumda kalmasına neden olmuştur. Kilis ve Ayntâb arasındaki telgraf hattının kesilmesi ve rediflerin elinde yeterli “Cebel topu” ile cephane olmaması harekât kabiliyetini hayli zorlamıştır (BOA. Y.PRK.ASK. 107/81). 1895 sonrasında kurulan 76. Ayntâb Alayı, bu tür krizlerin tekrarını önlemek ve merkezî denetimi sıkılaştırmak amacıyla daha profesyonel bir yapıyla donatılmıştır.

Ayntâb Redif Teşkilatı'nın taşrada güvenliği ve asayiş sağlama noktasında tavır ve tutumları kimi zaman uluslararası diplomatik dengeleri de etkilemiştir. 1891-1892 yıllarına ait arşiv kayıtları, Ayntâb'taki Fransız Konsolosu ile Redif zabitleri arasında patlak veren ciddi bir arbedeyi detaylandırmaktadır. Fransa Konsolosu ve kavaşı, Redif mülazımlarından Süleyman ve Mustafa Ağalar ile mahalli ahali tarafından darp edilmesi, kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır (BOA. BEO. 30/2236). Hadise üzerine Seraskerlik ve Hariciye Nezareti devreye girmiş (BOA. BEO. 33/2422); Beşinci Orduya mensup 96. Adana Mukaddem Alayı Miralay Şemsi Bey ve Halep Vilayeti Müddei-i Umumi Muavini tahkikat için bölgeye gönderilmiştir (BOA. BEO. 33/2421). Benzer şekilde, Redif zabitanı ile Amerika Konsolosluğu arasında da ihtilaflar yaşandığı görülmektedir (BOA. DH.MKT. 1982/97). Bu durum, redif subaylarının taşrada devletin egemenlik haklarını koruma noktasındaki sert tutumlarının, zaman zaman diplomatik krizlere yol açacak kadar ileri gittiğini göstermektedir.

Ayntâb'ta zaman zaman Redif askerlerinden kaynaklı asayiş sorunları da yaşanmıştı. 1904-1905 yıllarında mali sıkıntılardan ötürü Redif zabıtları ile maliye memurları arasında tartışmalar, ciddi boyutlara ulaşmıştı. Birinci ve ikinci redif taburu subaylarının, Mal Müdürüne ve Sandık Eminine hakaretlerde bulunması ve onları tehdit etmesi üzerine Seraskerlik tarafından etkili önlemlerin alınmasına neden olmuştu (BOA. BEO. 2352/176374). Beşinci Ordu Müşirliği tarafından tabur subayları Divan-ı Harb'e verilerek cezalandırılmışlardır (BOA. BEO. 2381/178553; BOA. DH.MKT. 869/39).

Bedel-i Askerî

Osmanlı devleti, askerlik yükümlülüğünün yarattığı toplumsal huzursuzluğu hafifletmek ve bütçe açıklarını kapatmak için “bedel” sistemini kurumsallaştırmıştır. Hâli vakti yerinde olanların nakit ödeyerek (*bedel-i nakdî*) askerlikten muaf tutulması veya yerlerine başka birini göndermesi (*bedel-i şahsî*), Ayntâb'ın ticaretle zenginleşmiş kesimlerine bir imtiyaz alanı oluşturmuştur. Bu durum, orduyu büyük oranda yoksul köylü ve esnaf çocuklarının doldurduğu bir yapıya dönüştürürken, zengin ailelerin ekonomik faaliyetlerini kesintisiz sürdürmesine olanak sağlamıştır. Keza 1896 yılında Ayntâb Redif Taburu askerlerinin, ailelerinin “*fakr u zarureti*”nden bahsederek telgraflarla yardım talep etmeleri, zorunlu askerliğin yerel ekonomi üzerindeki ağır yükünü belgelemektedir (BOA. A.MKT.MHM. 651/25).

Osmanlı askerî modernleşmesinin Ayntâb'taki en belirgin mali yansıması “*Bedel-i Askerî*” uygulamasıdır. Bu sistem, tarihsel kökeni itibarıyla gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisinin Islahat Fermanı sonrası askerlik yükümlülüğüne karşılık “*iane-i askeriye*” veya “*bedel-i askerî*” adıyla yeniden yapılandırılmış halidir. Sistemin toplumsal adaleti ve orduya katılımı etkileyen en kritik yönü, Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasındaki bedel farkıdır. Müslüman tebaa, 1845 düzenlemesiyle bedel ödeyerek muaf olabilmelerinin önü açılmıştır. 1886 sonrası Müslüman bir vatandaş, beş yıllık zorunlu hizmetten muafiyet için tek seferde 5.000 kuruş ödemekle mükellefti. Gayrimüslim tebaa, 60 senelik bir muafiyetin bedeli toplamda 2.222 kuruşa tekabül etmekteydi (Gülsoy, 2002: 117-118). Bu durum, Müslüman nüfus üzerinde ciddi bir ekonomik ve fiziki baskı yaratırken, gayrimüslim tebaanın ticari ve ekonomik faaliyetlerini daha kesintisiz sürdürmesine olanak sağlamıştır.

1890–1908 yılları arasında Ayntâb'ta tahsil edilen bedel-i askerî meblağları incelendiğinde, şehrin demografik ve ekonomik dinamikleri netleşmektedir. 1890–1896 arasında vergi tahsilatı 300.000 kuruş bandında oldukça istikrarlı seyretmiştir 1901–1905 aralığında tahsilat miktarı yıllık 300.000 kuruş

seviyesinde sabit kalmıştır. 1906’da vergi miktarında %33’lük bir artış yaşanarak 400.000 kuruşa çıkmıştır. Bu yükselişin temel nedeni hem iç hem de dış dinamiklerle şehre yönelen nüfus hareketliliğidir. 1908’de yani II. Meşrutiyet’in ilan edildiği yıl, 511.000 kuruş ile döneminin en yüksek rakamına ulaşılmıştır (Pamuk, 2019: 235-236).

7 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen kanunla Bedel-i askerînin kaldırılması ve tüm tebaanın fiilen askerlikle mükellef tutulmasına kadar Ayntâb ekonomisinin en önemli vergi kalemlerindendi. Bedel-i Askerî yeni düzenleme ile birlikte Ayntâb Redif Taburunun kompozisyonu ve askerî rejimi yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. 1910 yılına ait rapor, taburdaki Hristiyan neferlerin terhis edilmesi durumunda, Müslüman askerlerin de silah bırakma (*terk-i silah*) eğilimine girebileceğine dair yerel bir endişeyi dile getirmektedir (BOA. DH. MUİ. 139/13).

Mimari Modernleşme: Ayntâb Redif Deposu ve Kışla Kültürü

Osmanlı modernleşmesi, taşrada yalnızca tüzüklerle değil, devasa taş binalarla da görünür kılınmıştır. Disiplin altına alınmış bir ordunun, disiplinli mekânlara ihtiyacı vardı. 1826 sonrasında İstanbul ve Anadolu’da yükselen “modern kışla” mimarisi, Ayntâb’da 1870 yılında inşa edilen Redif Deposu (Debboy) ile en somut karşılığını bulmuştur. Debboy, Fransızca *dépôt* kelimesinin yerelleşmiş halidir ve redif taburlarının seferberlik anında kuşanacakları tüfek, süngü, üniforma ve mühimmatın saklandığı yerdir (Özgen, 2013: 223-227). Ayntâb kalesinin kuzeybatısında inşa edilen bu yapı, bölgeye özgü “Keymıh” adı verilen dayanıklı kesme taşlardan yapılmıştır. Mimarisi, dönemin askerî yapılarında görülen rasyonel, simetrik ve dayanıklı tasarım anlayışını yansıtır. Basık kemerli pencereleri ve kırma çatısıyla bu bina, Ayntâb silüetinde devletin “her an hazır olan” gücünü temsil etmekteydi. Bu yapıların varlığı, ordunun yerel asayişteki rolünü de pekiştiriyordu. 1895 olayları gibi kriz dönemlerinde, Debboy binaları ve kışlalar hem güvenliğin koordinasyon merkezi hem de mühimmatın korunması gereken en hassas noktalar olmuştur. Şehir morfoloji içinde Osmanlı’nın “modern kamu binaları” inşa etme politikası miraslarından olan yapılardan fırka binaları ile askeri depo, Ayntâb’ın Fransız işgali döneminde (1919-1921) yoğun bombardımanlara maruz kaldıklarından büyük ölçüde harap olmuşlardır. Askeri depo binasının bir kısmı ise yapılan yardımlar sayesinde onarılmışsa da maalesef günümüzde mevcut değildir (Pamuk, 2018: 90).

Resim 2. Ayntâb Redif Deposu (İÜNEK, Ayntâb Fotoğrafları: 90435)

Tablo 2. Ayntâb'taki Redif Subayları (1876–1908)

Yıl	Alay/Tabur	Rütbe/Komutan Adı	Görev Yeri	Ek Bilgi (Nişan/Madalya)
1876	Redif 5. Alay 3. Ayntâb Tabur-	Binbaşı Edip Efendi	Ayntâb	-
1882	95. Urfa Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı (Kumandan)	Ayntâb	Mukaddem Redif Taburu
1883	95. Urfa Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı Osman Edip Efendi	Ayntâb	-
1883	141. Halep Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı Neşet Efendi	Ayntâb	-
1885–1886	95. Urfa Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı Edip Efendi	Ayntâb	-
1885–1886	142. Lazkiye Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı Neşet Efendi	Ayntâb	-

1888	95. Urfa Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı Edip Efendi	Ayntâb	-
1888	142. Lazkiye Alayı 2. Ayntâb Taburu	Binbaşı Neşet Efendi	Ayntâb	-
1889	95. Urfa Mukaddem Alayı 2. Tabur	Binbaşı Osman Edip Efendi	Ayntâb	4. Derece Mecidî Nişanı
1889	143. Urfa Tali Alayı 2. Tabur	Binbaşı Ahmed Neşet Efendi	Ayntâb	Plevne ve Girit Madalyaları
1890–1892	95. Urfa Mukaddem Alayı 2. Tabur	Binbaşı Osman Edip Efendi	Ayntâb	4. Derece Mecidî Nişanı
1890–1892	143. Urfa Tali Alayı 2. Tabur	Binbaşı Ahmed Neşet Efendi	Ayntâb	Plevne ve Girit Madalyaları
1893	95. Urfa Mukaddem Alayı 2. Tabur	Binbaşı Osman Edip Efendi	Ayntâb	-
1895	76. Ayntâb Alayı (Genel)	Kaymakam Mehmed Hâlis Bey	Ayntâb	Alay Kumandanı
1895	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Süleyman Bey	Ayntâb	-
1895	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Neşet Efendi	Kızılhisar	-
1895	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Rıza Efendi	Kilis	-
1895	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Hilmi Efendi	A‘zaz	-
1896–1897	76. Ayntâb Alayı (Genel)	Kaymakam İzzet Bey	Ayntâb	-
1896–1897	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Emin Efendi	Ayntâb	-

1896–1897	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Neşet Efendi	Kızılhisar	-
1896–1897	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Tahsin Efendi	Kilis	-
1898	76. Ayntâb Alayı (Genel)	Kaymakam İzzet Bey	Ayntâb	-
1898	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Emin Efendi	Ayntâb	-
1898	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Süleyman Efendi	Kızılhisar	-
1898	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Tahsin Efendi	Kilis	-
1898	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Recep	A‘zaz	-
1899	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Mehmed Emin Efendi	Ayntâb	5. Derece Mecidi; Karadağ, Plevne, Girit
1899	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Süleyman Efendi	Kızılhisar	4. Derece Osmani/3. Mecidi; İftihar, İmtiyaz, Rusya
1899	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi	Kilis	4. Derece Osmani/Mecidi; Karadağ, Girit, Kars
1899	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Recep	A‘zaz	-
1900–1901	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Mehmed Emin Efendi	Ayntâb	-
1900–1901	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Süleyman Efendi	Kızılhisar	-

1900–1901	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi	Kilis	-
1900–1901	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Recep	A‘zaz	-
1902	76. Ayntâb Alayı (Genel)	Kaymakam Tahsin Efendi	Ayntâb	-
1902	İlâve Alay Kumandanı	Binbaşı Halil Efendi	Ayntâb	-
1902	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Mehmed Emin	Ayntâb	-
1902	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Hasan Hilmi	Kızılhisar	-
1902	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi	Kilis	-
1902	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Recep	A‘zaz	-
1904–1905	76. Ayntâb Alayı (Genel)	Tahsin Efendi (Kaymakam)	Ayntâb	-
1904–1905	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Halil Efendi	Ayntâb	-
1904–1905	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Hasan Hilmi	Kızılhisar	-
1904–1905	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi	Kilis	-
1904–1905	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Recep	A‘zaz	-
1906–1908	76. Ayntâb Alayı (Genel)	Kaymakam Osman Aşir Bey	Ayntâb	-

1906–1908	76. Ayntâb Alayı 1. Tabur	Binbaşı Halil Efendi	Ayntâb	-
1906–1908	76. Ayntâb Alayı 2. Tabur	Binbaşı Hasan Hilmi	Kızılhisar	-
1906–1908	76. Ayntâb Alayı 3. Tabur	Binbaşı Hacı Hüseyin Tahsin Efendi	Kilis	-
1906–1908	76. Ayntâb Alayı 4. Tabur	Binbaşı Recep/Receb	A‘zaz	-

SONUÇ VE ÖNERİLER

Beşinci Ordu çerçevesinde Ayntâb Redif Teşkilatı’nın 1876-1908 arasındaki evrimi, Osmanlı askerî modernleşmesinin yalnızca merkezî bir bürokrasi hikâyesi değil, aynı zamanda yerel bir “hükmetme ve uyum” süreci olduğunu ortaya koymaktadır. Ayntâb, tabur düzeyinden alay düzeyine yükselen yapısıyla, Beşinci Ordu’nun kuzey kanadında devasa bir insan gücü havuzunu disiplin altında tutmuştur. Karadağ’dan Girit’e kadar uzanan cephelerde savaşmış subayların Ayntâb’a atanması ve yerleşmesi, şehri imparatorluk çapındaki askerî elit ağlarına bağlamıştır. İnşa edilen özellikle kışla ve deppoy gibi askeri binalar, devletin taşradaki fiziksel varlığını sembolize etmiş ve kentsel modernleşmenin öncüsü olmuştur

Ayntâb örneği, Osmanlı modernleşmesinin taşrada karşılaştığı zorlukları (mali kısıtlar, toplumsal gerilimler, demografik yük) ve bu zorluklara karşı geliştirilen esnek çözümleri anlamak için ilgi çekici bir vaka sunmaktadır. Redif sistemi, imparatorluğun yıkılış sürecinde toplumsal dokuyu bir arada tutan ve Millî Mücadele dönemindeki yerel direnişin askerî altyapısını ve komuta birikimini hazırlayan en önemli kurumsal mirastır. Redif teşkilatı, imparatorluğun son yüzyılında Ayntâb’ı bir “ordu-şehir” kimliğine büründürerek, taşra toplumunu devletin merkezî aygıtına organik olarak bağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

A. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA.)

Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO.) 30/2236; 33/2421; 33/2422; 2352/176374; 2381/178553; 3846/288449; 3913/293469

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.) 869/39; 1001/80; 1982/97

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.) 117/48; 118/48; 139/13

İrade Askeriye (İ.AS.) 38/104

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.) 646/33; 648/10; 651/25

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 138/114

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK) 41/102; 41/110; 107/81; 256/92;

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.) 1/77

B. Şeriyeye Sicilleri Arşivi (İstanbul)

Gaziantep Şeriyeye Sicili (GŞS) 157; 158.

C. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK)

Ayntâb Fotoğrafları 90435, 90877

D. Süreli Yayınlar

Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1293, 1299, 1300, 1302, 1303, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1326.

Araştırma – İnceleme Eserler

- Ali Reşat. (1328). *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*, Dersaadet: Matbaa-i Kader.
- el-Husri S. (1960). *el-Bilâdu'l-Arabiyye ve 'd-Devletu'l-Osmaniyye*, Beyrut: Dar Sadir.
- Masters, B. (2013). *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516–1918*, New York: Cambridge University Press.
- Mahmud Şevket Paşa. (1325). *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi, İkinci cilt*, Dersaadet: Mekteb-i Harbiye Matbaası.
- Miralay Ömer Naili. (1283). *Fen-i Harb ve Tarih-i Askeri, Cild-i Evvel*, Mekteb-i Harbiye-i Hazret-i Şâhâne Matbaa.
- Mustafa Fehim Efendi. (1881). *Risâle fi Târif-i Kazâ-ı Ayntâb, I*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 3472.
- Piyade Kolağası Hakkı. (1320) *Osmanlı Ordusu Ahval ve Teşkilat-ı Askeriyesi*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Askeriyye Matbaası.
- Pamuk, B. (2018). *Gaziayntâb Vilayeti (Türkiyenin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası)*, Ankara: Şehitkamil Belediyesi.
- Pamuk, B. (2019). *Ayntâb Kazâsı (1867 – 1908)*, Ankara: Şehitkamil Belediyesi.
- Yıldız, A. (2017). *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, London: I. B. Tauris.
- Ágoston, G. (2011). Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/2, 281–319.
- Çadırcı, M. (1989). II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, 36-49.
- Çadırcı, M. (2002). Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu, *Türkler Ansiklopedisi, XIII*, 804-811.
- Deny, J. (1964). Redîf, *İslam Ansiklopedisi, IX*, 666-668.
- Gülsoy, U. (2002). Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1908), *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 37, 93-119.
- Özcan, A. (2007). Redif, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34, 524-525.

- Tacan, N. (1940). Tanzimat ve Ordu, *Tanzimat I*, 120-137.
- Zürcher, E. J. (1998). The Ottoman Conscription System, 1844-1914, *International Review of Social History*, 43/3, 437-449.
- Özgen, M. M. (2013). *Osmanlı Devleti Ordu Sisteminde Redif Teşkilatı ve II. Abdülhamid Dönemi Redif Binaları*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Tunalı, A. C. (2003). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

